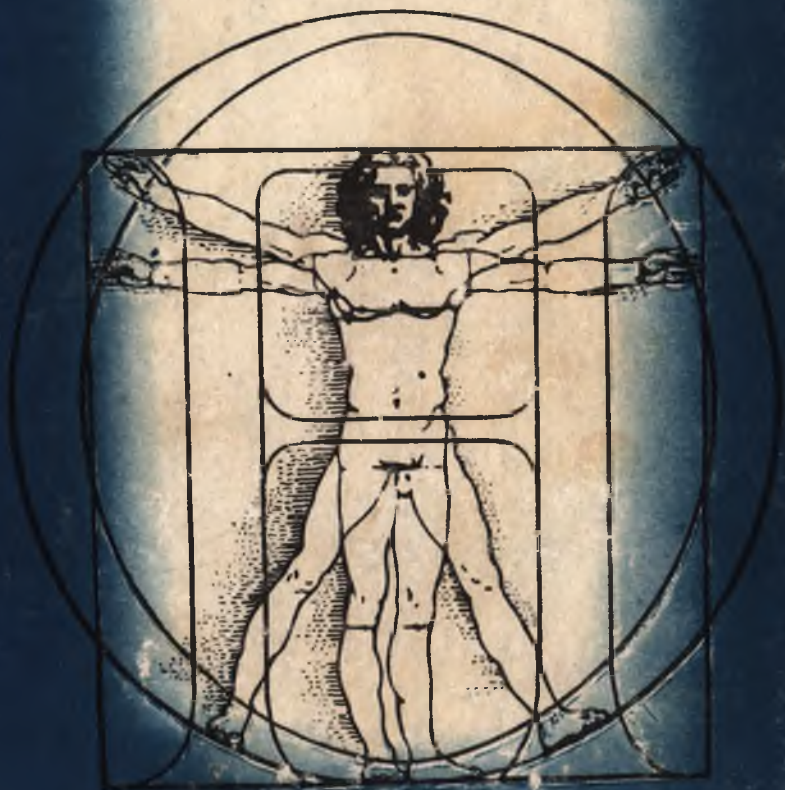

4
Б-61
О.І. БІЛОДІА

ГРАМАТИЧНА
КОНЦЕПЦІЯ
О.О. ПОТЕБНІ

О.І. БІЛОДІД

**ГРАМАТИЧНА
КОНЦЕПЦІЯ
О.О. ПОТЕБНІ**

НБ ПНУС

398061

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ПРИ КИЇВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»

1977

БІБЛІОТЕКА
ІНСТИТУТУ
ІСТОРІЇ ТА
СОЦІОЛОГІЇ
НАУК АКАДЕМІЇ
НАУК УКРАЇНИ

4
15-61

4
Б61

Учення О. О. Потебні, що синтезує в собі досягнення лінгвістики, філософії, логіки, психології, є вагомим внеском в історію розвитку вітчизняного мовознавства. Його граматична концепція — безприкладна за своєю сміливістю спроба, проникнувши в глибину віків, показати велич живого биття людської думки, втіленого в мовних формах, у здобутках інтелектуальної діяльності людини.

У пропонованій монографії з позицій сучасного розвитку мовознавчої науки висвітлюється значення і роль граматичного вчення великого вітчизняного мовознавця О. О. Потебні. Розрахована на наукових працівників, викладачів вузів і студентів-філологів.

Рецензенти:

чл.-кор. АН УРСР В. М. Русанівський,
д-р філол. наук Д. Х. Баранник

Науковий редактор д-р філос. наук С. Б. Кримський

Друкується за постановою
Редакційно-видавничої Ради КДУ

Редакція літератури з філології та журналістики
Зав. редакцією М. Л. Скірта

70103—090 БЗ—45—14—76
М224(04) — 77

Видавництво об'єднання «Вища школа», 1977

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
педагогічного інституту
ІНБ. № 398061

ПЕРЕДМОВА

В історії розвитку передової суспільної думки, гуманітарних наук у Росії в другій половині XIX ст., зокрема в галузі проблеми співвідношення мови і мислення та інших філософських питань мовознавства, розвитку мови у зв'язку з розвитком суспільства, видатний вітчизняний мовознавець О. О. Потебня займає почесне місце. Його наукова діяльність відіграла виключно велику роль у розвитку вітчизняного мовознавства, в історії прогресивної слов'янської філології і світової лінгвістичної науки.

Ідеї О. О. Потебні про роль мови в розвитку людського мислення, роль граматики в логічних побудовах думки, розробки ним питань розвитку національних мов і культур народів і тепер не втратили свого значення й сили. Історія граматичних учень у світовому мовознавстві не може обійтися без висвітлення внеску О. О. Потебні як у теорію загального мовознавства, так і в наукову розробку питань розвитку граматичної будови національних мов у зв'язку з формуванням і розвитком мислення, культури народів.

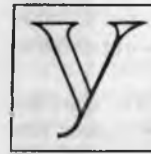
Вивчення історії вітчизняного мовознавства, в тому числі і визначення ролі в ній граматичного учення О. О. Потебні, корисне і повчальне тепер, коли часто за рубежом, а іноді й у нас, видаються за відкриття прибрані в іншу одягу ті думки і положення, які вже давно висловлювалися. У лінгвістичній спадщині О. О. Потебні можна знайти відповіді на чимало питань, які цікавлять сучасну мовознавчу науку, а тому оволодіння цією спадщиною — справа важлива і потрібна.

Приступаючи до розгляду будь-якого конкретного питання у науковій спадщині О. О. Потебні, а насамперед такого широкого і складного, як граматичне вчення, ми відразу ж повинні звернутися до філософських, загальнолінгвістичних і впливаючих з них методологічних поглядів ученого, бо вони визначили його підхід до досліджуваних явищ і наклали виразний відбиток на всі його наукові праці. З'ясуванню цих важливих питань присвячений перший розділ монографії — «Філософія мови».

Концептуальний виклад граматичного вчення О. О. Потебні — справа складна. Відомо, що його найвидатніша 4-томна праця «Из записок по русской грамматике» залишилася незавершеною, а останні два томи (III, IV) вийшли вже після його смерті у не цілком відредагованому і впорядкованому вигляді, а тому послідовність викладу граматичної концепції О. О. Потебні не могла збігатися з послідовністю томів зазначеної праці. Побудова граматичної частини цього дослідження ґрунтується на вказівці О. О. Потебні про існування трьох основних форм думки-мови: слова, речення, частин мови. Отже, й основні розділи монографії, що висвітлюють складові елементи граматичної концепції О. О. Потебні, мають назви — «Слово», «Речення», «Частини мови». Звичайно, у його відомій граматичній праці розділів, подібних до названих, немає. Його граматична концепція настільки цільна і настільки позначена взаємодією усіх мовних рівнів наукового аналізу (семантичного, морфологічного, синтаксичного), що часто провести грані між ними практично неможливо. Проте пильний розгляд граматичної системи О. О. Потебні доводить, що основними її об'єктами були слово, речення і частини мови. Учення про слово ніби відкриває і природно входить у ширшу проблему — речення, з надр якого виростають і формуються частини мови.

Грамматичне вчення О. О. Потебні відтворює одну з найяскравіших сторінок історії вітчизняного мовознавства, але значною мірою воно спрямоване в сучасні лінгвістичні дослідження.

ФІЛОСОФІЯ МОВИ

старій Росії,— писав акад. Л. В. Щерба,— було три визначні лінгвісти-теоретики: О. О. Потебня, П. Ф. Фортунатов та І. О. Бодуен де Куртене. Вони, «хоч і зовсім різною мірою, були справді самостійними мислителями в цій галузі і залишили глибокий слід в історії загального мовознавства в Росії»¹. Наукова творчість цих учених наклала виразний відбиток на всю історію дореволюційного мовознавства в Росії і стала здобутком світової лінгвістики.

Олександр Опанасович Потебня — учений надзвичайно широкого профілю. Коло його філологічних інтересів тісно пов'язане з багатьма іншими галузями таких гуманітарних наук, як філософія, логіка, психологія. Але він був насамперед мовознавцем, багато і плідно працював у галузі фонетики, морфології, семасіології, теорії словесності, синтаксису. Серед мовознавчих проблем увагу О. О. Потебні привертала численні питання загального мовознавства (походження мови, співвідношення між думкою і словом, мова і народність, мова і нація, мова і мистецтво), історична та описова фонетики, морфологічна систематика та історія форм, історія значень слів у широкому аспекті порівняльної граматики, порівняльно-історичний синтаксис східнослов'янських мов, діалектологія та ін.

Надзвичайно багато зробив О. О. Потебня і для вивчення української мови, інтерес до якої у нього виявився рано. В одному з автобіографічних листів він писав: «Обставинами мого життя зумовлене те, що під час наукових моїх занять вихідною точкою моєю, іноді

¹ Щерба Л. В. Ф. Ф. Фортунатов в истории науки о языке.— «Вопросы языкознания», 1963, № 5, с. 89.

помітною, іноді не помітною для інших була малоросійська мова і малоросійська народна словесність. Коли б ця вихідна точка і пов'язане з нею почуття не були мені дані і коли б я виріс поза зв'язком з народними переказами, то, мені здається, навряд чи я став би займатися наукою»¹.

О. О. Потебня народився в с. Гаврилівці Роменського повіту Полтавської губернії 10 вересня 1835 р. у сім'ї офіцера, потім службовця. Середню освіту майбутній учений здобув у Радомській гімназії, а в 1851 р. 16-річним юнаком вступив до Харківського університету, спочатку на юридичний, а через рік, на історико-філологічний факультет, який закінчив у 1856 р.

Його наукова праця «Перші роки війни Б. Хмельницького» була написана переважно на матеріалах козацького літопису С. Величка і українських народних пісень. Після півторарічної роботи на посаді вчителя словесності в першій Харківській гімназії О. О. Потебня почав готуватися до магістерського екзамену із слов'янської філології, одночасно викладаючи російську словесність у Харківському університеті.

Після захисту кандидатської (або, як тоді називали, магістерської) дисертації «О некоторых символах в славянской народной поэзии» (1860) він був призначений ад'юнктом (доцентом) того ж університету. В 1862 р. О. О. Потебня був відраджений на стажування за кордон, щоб підготуватися до завідування новою кафедрою — порівняльної граматики індоевропейських мов. У Берліні, куди він приїхав, учений старанно студіює санскрит, але, розчарувавшись у постановці викладання його, невдовзі повертається на батьківщину і приступає до роботи в Харківському університеті на посаді доцента кафедри слов'янського мовознавства та секретаря історико-філологічного факультету. Після захисту докторської дисертації «Из записок по русской грамматике» (1874) О. О. Потебня був обраний професором Харківського університету, де він працював до кінця життя. Талановитий учений помер 29 листопада 1891 р. у розквіті творчих сил, залишивши нездійсненими багато своїх творчих задумів.

¹ Потебня О. О. Лист до А. О. Патери. — У кн.: Олександр Опанасович Потебня. К., 1962, с. 93.

Уже його рання праця «Мысль п языке» (1862), а пізніше капітальне дослідження «Из записок по русской грамматике» утвердили за О. О. Потебнею репутацію глибокого і різнобічного вченого-філолога. В 1887 р. його докторська дисертація здобуває Ломоносовську премію, і на подання акад. І. І. Срезневського його обирають членом-кореспондентом Російської Академії наук по відділу російської мови і словесності.

Про надзвичайно широкий діапазон наукових пошуків ученого може свідчити навіть побіжний перелік його основних праць, крім уже названих: «О связи некоторых представлений в языке» (1864), «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» (1865), «Заметки о малорусском наречии» (1870), «К истории звуков русского языка» (1873—1874, 1880—1886), «Рецензия на сочинение П. Житецкого «Обзор звуковой истории малорусского наречия» (1876), «Малорусская народная песня» (1877), «Слово о полку Игореве» (текст і примітки, 1877—1878), «Объяснения малорусских и сродных народных песен» (т. I, 1883; т. II, 1887), «Рецензия на сборник «Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким» (1878), «Значения множественного числа в русском языке» (1888), «Этимологические заметки» (1891), «Из лекций по теории словесности» (1894), «Язык и национальность» (1895); «Из записок по теории словесности» (1905), «Черновые заметки о Л. Н. Толстом и Достоевском» (1913) та ін.

За редакцією О. О. Потебні, з його передмовами та примітками виходили твори Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (1890), П. П. Гулака-Артемовського (1888), «Степові думи та співи Івана Манжури» (1889), «Сказки, пословицы и т. п., записанные И. И. Манжурою» та ін.

Власне, з О. О. Потебні починається українське наукове мовознавство. Він заклав його міцні підвалини і вивів українську мовознавчу науку на широкий шлях сміливих гіпотез і глибоких наукових узагальнень.

Проте наукові інтереси О. О. Потебні не замикалися рамками однієї мови. У центрі його наукових досліджень стояла граматична система трьох східнослов'янських мов — російської, української і білоруської — на широкому слав'ястичному і індоевропейському фоні. На базі цих трьох мов він і створює свою оригінальну граматичну концепцію, принизану світлом історизму і

філософії мови, концепцію, яку з повним правом можна назвати філософсько-граматичною, а за значенням для розвитку лінгвістичної думки в Росії — явищем винятковим.

60—70-ті роки минулого століття в історії вітчизняної науки характеризуються бурхливим розвитком усіх її галузей, приходом у науку нових яскравих талантів, видатними науковими відкриттями, розв'язанням і постановкою широких і складних проблем.

Наукова думка в цей період намагається виявити всю широчінь у відкритті нових об'єктивних законів розвитку природи й суспільства, у висуванні принципово нових поглядів, що не тільки об'єднують уже відомі факти, а й висвітлюють їх з нових сторін, ставлять перед дослідниками нові, небачені досі завдання. Це пояснюється насамперед інтересом науки до філософських питань, розвитком матеріалістичного вчення в Росії, що нерозривно зв'язане з діяльністю і поширенням ідей російських революціонерів-демократів, матеріалістичними поглядами М. Г. Чернишевського.

Об'єктивний хід розвитку філологічної думки в Росії у той час висунув настійну потребу створення капітальної праці, яка могла б піднятися над величезною кількістю фактів, здобутих старою філологією, осмислити об'єктивні закони розвитку людського мислення і мови з матеріалістичних позицій, намітити нові шляхи та методи дослідження мовних явищ. Така потреба викликала ще й тим, що західноєвропейські учені вже почали підходити до створення узагальнюючих праць такого типу¹.

¹ Див.: Humboldt W. Ueber das Vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung («Про порівняльне вивчення мов стосовно до різних епох їх розвитку»).— «Abhandlungen der hist.-philolog. Klasse der Königlich preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus den Jahren. 1820—1821», 1822; Його ж. Ueber die Verschiedenheiten des menschlichen Sprachbaues (1827—1829) («Про різноманітність структур людської мови»).— Humboldt W. Gesammelte Werke. Bd. VI, Berlin, 1848; Steinthal H. Grammatik, Logik und Psychologie, ihre Prinzipien und ihr Verhältnis zu einander («Грамматика, логіка і психологія, їх принципи і взаємовідношення»). Berlin, 1855; Schleicher A. Sprachvergleichende Untersuchungen («Порівняльно-лінгвістичні дослідження»), 1—2. Bonn, 1848—1850; Lazarus M. Über den Begriff und die Möglichkeit einer Völkerpsychologie («Про розуміння і можливості народної психології»).— У кн.: Deutsches Museum von Prutz und Wolfsohn, 1851 та ін.

У вітчизняній науці подібної праці ще не було. Вона чекала на свого автора. У 1862 р. 27-річний ад'юнкт Харківського університету Олександр Опанасович Потебня написав книгу «Мысль и язык». Це була друга праця тоді ще мало відомого вченого (першою була його магістерська дисертація «О некоторых символах в славянской народной поэзии» (1860), присвячена слов'янській народнопоетичній символіці).

У Харківському університеті О. О. Потебня вів курс загального мовознавства і численні спецкурси на зразок згаданого «О некоторых символах в славянской народной поэзии», а також «О связи некоторых представлений в языке» та ін. Він був блискучим лектором, що міг заворожити аудиторію широтою і глибиною викладу наукових проблем, тонкими імпровізаціями і сміливими гіпотезами, а також неповторною чарівністю і поетичністю мови. «Нас охоплювала ця атмосфера мислення, це хвилювання творчості, це болісне щастя потягу до істини, тієї справжньої, великої істини, нам передавала ця невимовна гаряча віра в майбутнє. У відповідь на слова учителя наш внутрішній світ вібрував у тому ж самому тоні, тому ж самому тембрі, тому ж самому настрої. Ми не аплодували — це було важливіше оплесків, — але кожен із нас йшов додому свідомий того, що з ним сталося щось хороше, що сьогоднішній день не втрачено, що жити і працювати ще можна — і треба»¹, — згадував один із слухачів О. О. Потебні А. Г. Горнфельд.

В атмосфері університетської аудиторії на лекціях з загального мовознавства та в тиші робочого кабінету вченого народжувалася книга «Мысль и язык», що значувала собою появу нового яскравого таланту у вітчизняній науці, книга, яка багато кому, на жаль, не буде відомою, а багато кому — мало зрозумілою, і до якої пізніше, особливо в радянські часи, часто будуть звертатися мовознавці, літературознавці, філософи, психологи та інші вчені.

Було б цілком закономірним, коли б ця праця підсумовувала всю багатогранну діяльність ученого, бо своїм змістом, теоретичною спрямованістю, широким філософ-

¹ Див.: Райнов Т. Александр Афанасьевич Потебня. Пг., 1924, с. 11—12.

сько-лінгвістичним узагальненням і осмисленням процесів, що відбуваються в мові у зв'язку з неперервним розвитком мислення і пізнавальної діяльності людини, вона претендувала саме на таку роль.

Проте, як уже зазначалося, ця книга вийшла з-під пера вченого майже на початку його творчого шляху. Це пояснювалося, по-перше, тим, що О. О. Потебня, добре ознайомлений із станом справ у тогочасній філологічній науці, мабуть, як ніхто інший в Росії, гостро відчував потребу в створенні саме такої книги і, по-друге, йому самому треба було визначитись як ученому, викласти свої погляди на багато мовознавчих проблем, накреслити шляхи та методи їх розв'язання. Згодом окремі розділи праці розросталися, доповнювалися новим матеріалом і мали б, очевидно, вилитись у капітальне дослідження, що безпосередньо впливало з першого, але смерть перервала цю роботу, а чорнові матеріали та нариси, що являли собою природне продовження книги «Мысль и язык», були видані за редакцією В. Харцієва 1905 р. під назвою «Из записок по теории словесности».

Отже, розглядаючи філософсько-лінгвістичну спадщину О. О. Потебні, ми будемо звертатися переважно саме до цих двох праць, а також до його знаменитої праці «Из записок по русской грамматике», що створювалася паралельно з двома першими¹.

Пристаюючи до розгляду питання про взаємовідношення між думкою і словом, О. О. Потебня зазначає, що воно неминуче пов'язується з іншим питанням — по-

¹ Про філософсько-лінгвістичні погляди О. О. Потебні написано поки що мало, хоч ця тема заслуговує на створення окремої монографії. У дореволюційні роки про це не писав майже ніхто. За радянських часів, особливо у післявоєнні роки, спостерігається значний інтерес до проблем філософії мови у працях О. О. Потебні. Серед досліджень, які висвітлюють це питання, наведемо насамперед такі: Филлин Ф. П. *Методология лингвистических исследований* А. А. Потебни (К 100-летию со дня рождения. 1835—1935).— У зб.: *Язык и мышление*, т. 3—4. М., 1935; Білодід І. К. *Твір О. О. Потебні «Мова і народність» у світлі сучасності*.— У кн.: *О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики*. Харків, 1962; *Острианин Д. Х. Філософське значення наукової спадщини О. О. Потебні*.— *Олександр Опанасович Потебня. Ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження*. К., 1962; Березин Ф. М. *К вопросу о философских основах лингвистической теории А. А. Потебни*.— *Теория и история языкознания, вып. 1. Методологические проблемы истории языкознания. Реферативный сборник*. М., 1974.

ходженням мови, яке, в свою чергу, неможливе без того, щоб з'ясувати значення слова для думки і ступінь його зв'язку з духовним життям взагалі.

Перш ніж дати простір загальнолінгвістичній теорії мови, засновником якої був Карл Вільгельм Гумбольдт (1767—1835) (саме він вперше зробив спробу осмислити великий фактичний матеріал і наслідки наукових відкриттів), а також сформулювати фундаментальні положення методології лінгвістичної науки, О. О. Потебні необхідно було спростувати погляди на походження мови, які вели свій початок від давнини, але часто повторювалися і в нові часи, а саме: теорія свідомого винаходу слова людьми і теорія безпосереднього створення його богом. Обидві ці «теорії», як твердить учений, незважаючи на деякі відмінності, мали багато спільного в основних положеннях і містили в собі внутрішні суперечності.

▼ Теорія свідомого винаходу мови, за Потебнею, «передбачає, що природа і форми людського життя піддатливо-готові набути усіх видів, які спадуть на думку людської сваволі; вона побудована на вірі у всемогутність розуму й волі, на що б вони не були спрямовані: на перетворення держави, літератури або мови. Послідовники цієї теорії надавали особливої ваги довільності деяких правил літературної мови і звідси робили висновок про конститутивний вплив граматичних праць на мову взагалі»¹.

Розкриваючи значення слова в житті людини, О. О. Потебня стверджує, що слово виділило людину з тваринного світу, завдяки слову можливий обмін думками. Очевидно, що людина у ті часи, коли вона мало чим відрізнялася від тварини, не могла бути винахідником слова, яке ставить її вище інших тварин, а тому можна гадати, що слово природжене людині, але це не так, бо необхідним і природженим у людині може бути визнана тільки думка, а не зв'язок її з членороздільним звуком. «Звук є засобом вираження думки дуже зручним, але не необхідним»². Отже, припустивши існування винахідницької думки до мови, тим самим треба було б припустити й слово, таким чином, для винаходу мови була б

¹ Потебня А. А. Мысль и язык. Изд. 3-е. Харьков, 1926. с. 3.

² Там же, с. 5.

потрібна вже готова мова. Цю суперечність усували твердженням: якщо чуттєві сприйняття та їх спогади відбуваються і в людині, і в тварині без допомоги слова, то й загальні уявлення тільки тримаються у пам'яті, повідомляються іншим і через посередність слова удосконалюються, а не утворюються.

Ця теорія походження мови, як зазначає вчений, цілком суперечить положенню про роль мови в житті людського суспільства і причини її виникнення.

Якщо врахувати увесь матеріал подальшої розробки О. О. Потебнею питань розвитку мови, то початкові етапи її виникнення уявляються ним так. Спочатку люди жили як тварини, потім у процесі соціалізації, формування суспільства виникла необхідність знайти засіб спілкування за допомогою звуків як знаків думки. Перші мовні одиниці були звуконаслідувальні. Для того, щоб зобразити предмет грубий і дикий, люди обирали звуки грубі і дикі. Потім, підбадьорені успіхом, вони почали творити слова, що мали віддалену подібність з предметами. Винайдення слів для загальних уявлень особливих труднощів не становило: загальні уявлення вже були і мали з'явитися й назви для них, бо коли б було навпаки, довелось б не тільки для кожної нової речі, а й для кожного разу нового сприйняття тієї ж самої речі вигадувати окреме слово, а такої величезної кількості слів не могла б утримати ніяка пам'ять. Та й саме розуміння було б неможливе. Так з'явилися частини мови. Коли треба було назвати субстанцію, виникав іменник, коли треба було позначити якість — прикметник і т. д. «Хай не дивує,— пише О. О. Потебня,— той глибокий рбзум, з яким у мові звуки передають звивини думки, бо мова, як усі людські винаходи, спочатку груба і тільки поступово досягає довершеності (причому забувається думка, яку багато хто поділяв у XVIII ст., що і найбільш грубі мови побудовані премудро, тобто стоять незмірно вище свідомої, особистої творчості). Не слід також надто дивуватися винахідникам мови, бо справа їх впливала не з глибокого роздуму, а з почуття потреби (нібито наша повага до великої людини зменшиться від того, що їй треба було самій усвідомити необхідність істини, перш ніж показати її світові)»¹.

¹ Потебня А. А. Мысль и язык, с. 6.

Думка про божественний початок мови, в якій О. О. Потебня вбачає здоровий глузд і виправдання лише з тієї точки зору, що в мові є багато сторін, про які й не снилося людській сваволі, і що свідомо спрямовані сили людини мізерні порівняно з завданнями, які розв'язує мова, уявляється досить спрощеним підходом до питання про походження мови й несумісна з теорією навмисного винаходу. Очевидно, божественна мова повинна в усьому відповідати мові первісної людини або дикуна. Тоді історія мови є історією занепаду первісної мови, даної богом, відходу від неї, а значить регресу. Але «прогрес у мові є явищем настільки безперечним, що навіть з погляду протилежної йому теорії треба було визнати, що єдність, до якої прагне людство своїми засобами, вища тієї, яка захована від нас «призматичними туманами»¹. Таким чином, роль божества у створенні мови бліда порівняно з роллю людини.

Неприйнятною для О. О. Потебні була й теорія несвідомого походження мови, що виникла на ґрунті отождивлення мови з фізіологічними процесами і навіть з цілими організамами. Яскравий представник цієї теорії — Карл Беккер (1775—1849), автор книги «Organismus der Sprache» («Організм мови» — 1841 р.), прихильник логічного напрямку в мовознавстві і логічного вчення про «мовне мислення». Зазначена книга Беккера була піддана гострій критиці з боку Геймана Штейнтала (1823—1899), що уособлював у собі лінгвістичний психологізм в його класичній формі. Праця Штейнтала «Grammatik, Logik und Psychologie» (1855), присвячена критичі поглядів Беккера, була добре відома О. О. Потебні. Він її цінував і поділяв деякі її положення.

Основна помилка Беккера, зазначає О. О. Потебня, полягає в тому, що він розглядає явища природи як втілення ідеї, тобто розглядає їх за відношенням до мети, бо втілення ідеї є мета явища, яка міститься в ньому самому. «Думка, на його погляд,— пише О. О. Потебня,— носить над словом, але не втілюється в ньому; вона цілком розвинута сама по собі, і звук слова для неї тільки розкіш, а не необхідність. Почавши з цілковитого заперечення теорії довільного створення мови, Беккер під кінець мимоволі зійшовся з нею в результатах,

¹ Потебня А. А. Мысль и язык, с. 8—9.

приймав незалежність слова від думки і філософську граматику. Він тільки на словах поважає історичне і порівняльне мовознавство, а на ділі бачить у мові логічний бік, при справжньому існуванні якого порівняння мов було б марним, і його тільки вважає гідним вивчення»¹.

Виступаючи проти натуралістичного погляду на розвиток мови у працях Августа Шлейхера (1821—1868), О. О. Потебня зазначає, що не можна проводити грубих аналогій між розвитком мови і розвитком явищ неорганічної природи, рослини чи організму. Організм, говорить він, живе самостійно, а слово — тільки в устах людини. Шлейхер, хоч і намагався побудувати свою лінгвістичну концепцію на філософії Гегеля, але не зрозумів останньої і тому прийшов до висновків, що суперечили гегелівській діалектиці. Як слушно зауважує О. О. Потебня, за Гегелем, свобода ґрунтується на пізнанні необхідності, Шлейхер, однак, вважає, що свобода виключає необхідність. Відносячи мову до явищ, у яких панує необхідність, Шлейхер твердить, що мова розвивається і збагачується завдяки дії цієї категорії. За Шлейхером, на другій стадії розвитку мови, коли в неї проникає свобода, прогрес в історії мови змінюється регресом, струнка система мови руйнується, відмирають флексії і т. д. О. О. Потебня переконливо заперечує шлейхерівську теорію двох стадій у розвитку мови, теорію регресу і виродження граматичних форм, і захищає положення про те, що мова розвивається на всіх етапах людського життя, разом з розвитком людського суспільства — носія мови — і вдосконаленням людської думки, що, в свою чергу, веде не до виродження граматичних форм, а до їх переродження в бік точнішого й глибшого виразу людської думки.

Підсумовуючи критичний розгляд наведених вище теорій походження і розвитку мови, О. О. Потебня говорить, що всі вони, зрештою, мало чим відрізняються одна від одної. Їх помилки можуть бути зведені до однієї — абсолютного нерозуміння прогресу. Для теорії свідомого винаходу прогрес у мові неможливий, бо виявляється тільки тоді, коли він уже не потрібний; для теорії божественного походження прогрес повинен бути

¹ Потебня А. А. Мысль и язык, с. 18.

регресом, для Беккера і Шлейхера він може існувати хіба що в русі звуків. Усі ці теорії розглядають мову як уже готову річ і тому не можуть пояснити, звідки вона взялася. Це веде до ототожнення граматики і взагалі мовознавства з традиційною формальною логікою, для якої дослідження історичного розвитку думки чуже. В нерозумінні руху мови полягає і решта помилок, а саме твердження, що думка створює слово, але в свою чергу не одержує від нього нічого і що внаслідок цього в мові панує сваволя — погляд, до якого зрештою приходять поборники ототожнення мови й організму.

Подолати ці хибні погляди на суть і розвиток мови та мислення, як гадає О. О. Потебня, можна, звернувшись до вчення Гумбольдта, розгляду наукових положень якого присвячено окремий розділ у праці «Мысль и язык».

Хоч учення Гумбольдта і не розв'язує питання, яке цікавить О. О. Потебню, — відношення думки до слова, але обійтися без цього вчення не можна, бо воно проливає світло на ті суперечності, які закладені у мовних явищах, та на ті перешкоди, що їх треба подолати для досягнення мети. З загальнолінгвістичної концепції Гумбольдта О. О. Потебня сприймає не все. Він відмежовується від грубого раціоналізму, певну данину такому віддавав видатний німецький лінгвіст, йому чужі також ті твердження дослідника, що заводили думку у полон метафізичного туману, — саме там, де науковий аналіз поки що виявлявся безсилим прояснити так звані темні явища мови.

Гумбольдт, видатний німецький учений і державний діяч, зробив значний внесок у розвиток передової науки Німеччини першої половини XIX ст. Його наукові інтереси були надзвичайно широкими. Прекрасне знання європейських мов, а також баскської, санскритської, китайської, малайсько-полінезійських та індіанських мов Америки, активне використання матеріалу давньоєгипетської, японської та інших мов світу зумовили незвичайно широкий лінгвістичний світогляд ученого, стали основою його глибоких спостережень. Загальнолінгвістичні ідеї Гумбольдта випливали з його історико-філософської концепції, що ґрунтувалися на досягненнях німецької класичної філософії, насамперед на ідеях Канта, Шеллінга, Гегеля та ін.

«Лінгвістична концепція Гумбольдта знаменує собою якісно новий етап в історії розвитку дослідницької думки. Гумбольдт, досконало володіючи, як, мабуть, ніхто інший до нього або після нього, усім відомим у його час емпіричним матеріалом, що стосувався численних мов і культур, міг уперше в історії розвитку знань про мову побудувати досить струнку й цілісну лінгвістичну систему, що відображала внутрішню будову мови, її зв'язки з розумовим і духовним життям народу, його культурою, вказати майбутнім поколінням учених основні шляхи наукового мислення і проникнення в безмежно складні механізми мовної, інтелектуально-духовної і культурно-історичної діяльності людини»¹, — так високо оцінюють вклад ученого в науку сучасні радянські дослідники.

На філософську думку тих часів великий вплив мало учення Канта про суперечності (антиномії) чистого розуму, що започаткували діалектичну традицію в німецькій класичній філософії. Як твердив Кант, спроба розуму дати теоретичну відповідь на питання, що таке світ як безумовне ціле, веде до суперечностей, до відповідей, які взаємно виключають одна одну. Грунтуючись на цьому, Гумбольдт доводив, що спроба розуму дати відповідь на питання про те, що являє собою мова, призводить до протилежних визначень, які, проте, характеризуючи мову з різного, часом протилежного боку, розкривають глибинну суть мови в усій багатогранності її ознак. Через усі наукові праці вченого проходить ідея ідеальної абсолютної свідомості, яка в тій чи іншій формі реалізується й виявляється у мові. О. О. Потебня у цьому питанні, особливо у ранній період формування свого світогляду, стояв на позиціях лінгвістичного психологізму, твердячи, що розвиток мови зумовлений розвитком індивідуального людського мислення. Для нього більш прийнятними були погляди Штейнтала і Лацаруса.

Ось чому, розглядаючи антиномії та ідеї Гумбольдта, О. О. Потебня інтерпретує і розвиває їх з позицій лінгвістичного психологізму. Дослідник зазначає: «У викладі антиномій Гумбольдта ми йдемо слідом за Штейнталем»². Але, як ми побачимо, він не просто йшов —

¹ Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики. М., 1975, с. 319.

² Потебня А. А. Мысль и язык, с. 23.

а й критично переробив досвід психологічної школи в лінгвістиці.

За Гумбольдтом, мова — це діяльність духу. Дух, точніше духовна сила народу, є реальним визначальним фактором щодо мови. Гумбольдт виходить із загальної ідеї людського духу, що носить конститутивний характер і одвічно притаманна людському колективу, але в конкретній історії ця ідея проявляється в доступній емпіричному пізнанню формі духу народу. Формою виразу народного духу є мова народу, національна мова. (Зазначимо, що у ті часи філософське розуміння народного духу вбирало в себе всю сукупність духовних, інтелектуальних цінностей, здобутків розумової діяльності народу). Погляд Гумбольдта на мову як на безперервну діяльність, а не як на щось закам'яніле, знаходив у О. О. Потебні активну підтримку і дальший розвиток у застосуванні його до аналізу нових мовних явищ. «Визначення мови як роботи духу, зображаючи істотною ознакою мови рух, прогрес, підносить Гумбольдта над усіма попередніми теоріями»¹, — писав О. О. Потебня. Отже, мова — це постійна діяльність, спрямована на перетворення членороздільного звука у вираз думки. Від мови в розумінні незліченної кількості актів індивідуального промовляння, виголошення, тобто тієї мови, що твориться в даний момент, слід відрізнити мову, що творилася зусиллями попередніх поколінь, що стала витвором, здобутком людського суспільства. Так виникає відома гумбольдтівська антиномія: мова такою ж мірою діяльність, як і твір. Ця антиномія нашою автормою стала на нову ідею, що стала надбанням світового мовознавства, — ідею необхідності розрізнення мови і мовлення як взаємозв'язаних і водночас різних об'єктів наукового дослідження.

Відомий французький історик мовознавства Ж. Мунен, оцінюючи наукову діяльність Гумбольдта в праці «Історія лінгвістики від початків до XX століття» (Париж, 1967) писав: «При бажанні у текстах Гумбольдта можна знайти всього Соссюра: протиставлення індивідуального і соціального, форми і змісту, об'єкта й інструмента дослідження, стійкість системи і процес розвитку, об'єктивність факту й суб'єктивність реальності. Але

¹ Потебня А. А. Мысль и язык, с. 24.

краще почекати, поки з'явиться справжній історичний аналіз лінгвістичної спадщини Гумбольдта»¹.

З гумбольдтівського визначення мови як діяльності, говорить О. О. Потєбня, залишається незрозумілим відношення слова до думки. Проте ця незрозумілість усувається наступним твердженням ученого — мова є орган, що створює думку, — яке викликає нові важливі суперечності, пов'язані з антиномією діяльності і твору: мислення, діяльність цілком внутрішня і суб'єктивна, часом стає чимось зовнішнім і відчутним, стає об'єктом, зовнішнім предметом для себе самої і через посередність слуху, вже як об'єкт, повертається до свого початкового джерела. При цьому думка не втрачає своєї суб'єктивності.

Отже, при самому народженні слова в ньому виявляється протилежність об'єктивності й суб'єктивності, пов'язана з протилежністю мовлення і розуміння — мовних антиномій, на які вказав Гумбольдт. О. О. Потєбня інтерпретує їх так. Мова є необхідною умовою мислення окремої особи, навіть у цілковитій її самітності, бо поняття створюється тільки завдяки слову, а без поняття неможливе справжнє мислення. Проте в дійсності мова розвивається лише в суспільстві, і до того ж не тільки тому, що людина є завжди частина цілого, до якого вона належить, — свого народу, нації, людства, — не тільки внаслідок необхідності взаємного розуміння як умови виробничої діяльності, а й тому, що людина розуміє саму себе, тільки випробувавши на інших людях зрозумілість своїх слів. Взаємозв'язок мовлення і розуміння посилює протилежність об'єктивності і суб'єктивності: об'єктивність посилюється, коли той, хто говорить, чує з чужих уст своє власне слово, причому суб'єктивність не тільки при цьому не втрачається (бо той, хто говорить, завжди почуває свою однорідність, єдність з тим, хто розуміє), а, навпаки, підноситься, оскільки думка в слові перестає бути виключною належністю однієї особи, що спричинюється до, так би мовити, розширення суб'єкта. Особиста думка, стаючи надбанням інших, приєднується до того, що є загальним для всього людства і що в окремій особі існує як видозміна, яка вимагає доповнення з боку інших осіб;

¹ Теория и история языкознания, вып. 2. М., 1974, с. 107.

кожне мовлення, починаючи з найпростішого, зв'язує особисті відчуття з загальною природою людства. Отже, мовлення і розуміння є одночасно і протилежність окремого і загального.

З протилежності мовлення і розуміння випливає, що мова є посередником між людьми й сприяє досягненню істини в колі людської думки, одночасно вона є посередником між об'єктивним світом та людиною, в цьому розумінні поєднуючи в собі об'єктивність і суб'єктивність. Об'єктивний світ існує незалежно від мови. Людина може наблизитися до цієї об'єктивної сфери з допомогою притаманних їй засобів пізнання і чуття, тобто суб'єктивним шляхом — через мову. Мова — це засіб не стільки виражати вже готову істину, скільки відкривати раніше невідому. У відношенні до людини, що пізнає світ, вона є чимось об'єктивним, а по відношенню до пізнаваного світу — суб'єктивним.

Цю подвійну властивість слова Гумбольдт уявляв собі так: «Як окреме слово стає між людиною і предметом, так уся мова (як світогляд найвищої одиниці — народу) між людиною і діючою на неї природою. Людина сточує себе світом звуків для того, щоб сприйняти і переробити в собі світ предметів. У цих словах немає ніякого перебільшення. Через те що почуття і діяльність людини залежать від уявлень, а уявлення — від мови, то всі взагалі відношення людини до зовнішніх предметів зумовлені тим, як ці предмети уявляються їй у мові. Людина, висновуючи з себе мову, тим же самим актом влітає себе в її тканину; кожний народ обведений колом своєї мови і вийти з цього кола може тільки переїшовши в інше»¹.

Мова, відзначає Гумбольдт, — це творіння народу, але одночасно вона є продуктом творчості окремих осіб, бо кожного разу вона відтворюється, живе, змінюється тільки в устах окремих індивідумів. Так постає ще одна антиномія — антиномія колективного та індивідуального в мові. Говорить, як правило, одна особа, і в цьому розумінні мова — це творчість індивідумів. Але в той же час мова як творчість народу завжди

¹ Humboldt W. Ueber die Verschiedenheiten des menschlichen Sprachbaues (1827—1829). — У кн.: Humboldt W. Gesammelte Werke, Bd. VI, Berlin, 1848, S. 59—60.

передує індивідуальним актам мовлення. Індивідуальний акт мовлення передбачає того, хто говорить, і того, хто слухає, розуміє, а це вже передбачає колективну мовну творчість.

У мові існує традиція, наступність, здобутки мовної творчості передаються з покоління в покоління протягом тисячоліть, а проте кожна особа і кожне нове покоління вносить у мову щось своє, нове, певним чином змінює мовну традицію, яка дісталась у спадок від предків. У цьому виявляється антиномія необхідності і свободи в мові. Вплив мови на людину — це свідчення мовної обов'язковості, зворотний вплив людини на мову — це вияв принципу свободи, бо в людині може народитися те, чого не можна пояснити, виходячи тільки з попередньої традиції.

Грунтуючись на двох останніх антиноміях (антиномії колективного і індивідуального в мові, антиномії необхідності і свободи), Гумбольдт намагається дати відповідь на питання: як же все-таки виникла мова? З попереднього видно, що її створив народний дух і окремі люди. Але разом з тим мова зароджується в такій глибині людства, що її не можна вважати витвором народів. У цьому процесі починає виявлятися якась самодіяльність, що її, по суті, не можна пояснити, і з цього погляду мова вже не є результат діяльності духу, діяльності народів, а дар їм. Вони користуються мовою, самі не знаючи, як її створили. Через те що мови нерозривно зв'язані з внутрішньою природою людини і довільно нею творяться, то на цій підставі можна б назвати духовну особливість народів дією мов, і навпаки. Істина в тому і в другому випадках, за Гумбольдтом, полягає в тому, що характер народу і особливості його мови разом і у взаємній згоді впливають з глибини духу, дослідити який неможливо. Отже, і дух, і мова мають якусь найвищу внутрішню єдність, найвищий початок — божественний.

Відаючи належне науковій вартості мовних антиномій Гумбольдта, О. О. Потебня не погоджується з тими висновками і поглядами, які з них виводить німецький мовознавець. Вимога такої найвищої єдності, говорить О. О. Потебня, залишається тільки вимогою, бо сам Гумбольдт вважав, що причина відмінностей у будові мов криється у відмінностях народних характерів, тобто він

сам суперечить власним теоретичним положенням: якщо мова є творіння духу, то вона, по-перше, не самостійна щодо останнього, зв'язана з ним, а не божественно необхідна; по-друге, вона не тільки не потребує єдності з духом, але й відмінна від нього; по-третє, походження мови від народного духу є цілком людським. Суперечності єдності духу і мови та їх відмінності, божественності мови і її людськості відрізняються від попередніх тим, що сам Гумбольдт визнає їх суперечностями теорії і практики і тим самим змушує вважати їх наслідком його особисто властивого розвитку думки, сирим матеріалом, який він не міг переробити в наукові положення.

«Надто помилковим, — пише О. О. Потебня, — було б порівняння знаменитих антиномій Гумбольдта з мимовільними і несвідомими логічними помилками на зразок тих, які ми бачимо у Беккера. Відмінність між Гумбольдтом і Беккером та, що перший — великий мислитель, який завжди відчуває, що могутні поривання його думки безсилі перед трудністю завдання, і завжди зупиняється перед невідомим, а другий у кількох дрібних фразах бачить ключ до всіх таємниць життя і мови; перший, помиляючись, вказує нові шляхи науці, а другий тільки на собі доводить непридатність старих. Розв'язати питання про походження мови і відношення її до думки, за Беккером, — значить назвати мову організмом, за Гумбольдтом — примирити існуючі в мові суперечності мовлення і розуміння, суб'єкта і об'єкта, індивідуума [за термінологією О. О. Потебні — неподільного] і народу, людського і божественного»¹.

Суперечності мовлення і розуміння Гумбольдт пояснює єдністю людської природи, тобто існуванням мови народу. Так само розв'язується суперечність суб'єкта і об'єкта, свободи і необхідності. Що ж до розв'язання антиномії людського і божественного в мові, то тут Гумбольдт заявляє, що уявити собі ту внутрішню єдність, яка стоїть над цією антиномією, неможливо, цього не можна зрозуміти, бо ми не маємо навіть найтемнішого чуття якоїсь свідомості, крім індивідуальної.

Суперечність людськості і божественності мови, зауважує О. О. Потебня, можна було б, очевидно, розв'язати так само, як замирюється суперечність об'єктивності

¹ Потебня А. А. Мысль и язык, с. 31.

і суб'єктивності, тобто ствердженням єдності людського духу з божественним, яке б цілком відповідало єдності об'єктивного і суб'єктивного в мові. Можна було б сказати так: мова впливає з божества, а через те що причина цього одночасно криється і в людині, то діяльність божества тут обмежується діяльністю людини; проте обмеження божественної творчості впливає з самої божественної природи, що перебуває у внутрішньому зв'язку з божеством, і чуже в цьому обмеженні божеству, чуже його миттєво-індивідуальній, а не первісній, істинній і нескінченній природі. Таким чином, у створенні мови божество саме собі служить обмеженням. Проте Гумбольдт не намагається примирити суперечності божественного і людського у мові такою дивовижною побудовою, що передбачає в богах миттєво-індивідуальну і конечну природу, і залишає згадану суперечність нерозв'язаною.

«Так само мало піддається метафізичним перетворенням інша суперечність, що мова залежить від духу і самостійна, і щодо цього вона відрізняється від першої тільки тим, що в ній більше помітні помилки Гумбольдта. Самостійність мови не викликала б ні найменшого сумніву, коли б вона не виходила за межі загального закону людської діяльності, за яким усякий твір стає однією з обставин, що зумовлюють наступну діяльність самого творця. Але, якщо Гумбольдт стверджує тотожність (хоч би навіть і вищу) мови і духу, якщо він намагається вийти з кола: «без мови немає духу, і навпаки — без духу немає мови» таким чином, що підносить поряд і дух, і мову до найвищого начала; то це повинно бути наслідком якихось непорозумінь. Таке розв'язання заступає дорогу дальшому дослідженню, ототожнюючи питання про походження мови і походження духу, тимчасом як не можна в собі задушити переконання, яке дедалі більше посилюється фактичним вивченням мови, що ці питання нерівносильні і окремі один щодо одного»¹, — говорить О. О. Потебня. Не заперечуючи цілком думки Гумбольдта про те, що немає нічого рівного мові, він звертає увагу на вражаючу аналогію між розвитком народнопоетичної творчості

¹ Потебня А. А. Мысль и язык, с. 33—34.

і мови. А якщо це так, то походження мови треба шукати не в метафізичних побудовах, а в творчості народу.

Чи завжди думка нерозривно пов'язана із словом? Виявляється, не завжди, — іноді думка не вимагає слова. Так, дитина до певного віку не говорить, але в деякому розумінні думає на рівні оперування чуттєвими образами і до того ж набагато досконаліше, ніж тварина. Творча думка живописця, скульптора, музиканта не реалізується словом, хоч і передбачає значний ступінь розвитку, який дається тільки мовою. Глухонімий теж думає і до того ж не тільки образами, а оперує досить абстрактними речами без звукової мови, хоч, очевидно, ніколи не досягне тієї досконалості розумової діяльності, яка характерна для тих, хто говорить. Нарешті, у математиці — науці найбільш досконалій за формою — людина відмовляється від слова і мислить з допомогою умовних знаків.

З наведених вище міркувань О. О. Потебня підсумовує, що галузь мови не збігається в усьому з галуззю думки. Думка може бути зв'язана зі словом, але на початку вона, очевидно, ще не доростала до нього, а на високому ступені абстракції залишає його, як така, що не задовольняє його вимоги. Проте це ніякою мірою не порушує закону необхідності слова для думки. Коли ж і для якої розумової діяльності в такому разі потрібне слово? На це О. О. Потебня відповідає так: «Слово потрібне для перетворення нижчих форм думки в поняття і, таким чином, повинне з'являтися тоді, коли в душі є вже матеріали, що передбачаються цим перетворенням»¹. Отже, слово необхідне для духовної діяльності людини, щоб людина набула свідомості, стала свідомою. Тоді божественність мови залишається осторонь і питання про її походження стає питанням про вища душевного життя, що передують мові, про закони її виникнення і розвитку, про вплив її на духовну діяльність, тобто питанням суто психологічним.

«Сам Гумбольдт, — підкреслював О. О. Потебня, — не міг відірватися від метафізичної точки зору, але саме він заклав основи перенесення питання на психологічний ґрунт своїми визначеннями мови як діяльності, роботи

¹ Потебня А. А. Мысль и язык, с. 35.

духу, як органу думки. Якщо визнати питання про походження мови психологічним питанням, то це вже визначає, де шукати його розв'язання і яке саме створення мови маєтсь на увазі: чи те, про яке твердили теорії довільного винаходу і божественного одкровення мови, чи те, на яке вказував Гумбольдт, говорячи, що «мова не є чимось готовим і осягненим у цілому; вона вічно твориться, до того ж так, що закони, за якими вона твориться, визначені, а обсяг і навіть рід творіння залишаються невизначеними»¹. Закони духовної діяльності, як зазначає О. О. Потєбня, єдині для усіх часів і народів; не в цих законах відмінність між нами і першими людьми, а в наслідках їх діяльності, бо прогрес передбачає дві діючі сили, з яких одна — закони духовної діяльності, величина постійна, а друга — наслідки цієї діяльності — змінна. Якщо ми здатні визначити закони прогресу мови, дослідити, як вона змінюється протягом століть під впливом діючої на неї думки, як поступово зростає змінний фактор у прогресі мови, тобто знайдемо постійні відношення між сформованою масою мови і новими актами творчості, то і в цих останніх, що притаманні нам самим, ми можемо знайти риси, спільні для нас і для людей, які першими оволоділи мовою. «Отже, в історії мови, у психологічних спостереженнях над сучасними нам процесами мовлення — ключ до того, як здійснювалися ці процеси на початку життя людини... Закони розвитку мови в окремії людні відносяться до індивідуальної психології, а закони мови, як народного творіння, що відкриваються мовознавством, вимагають доповнення з боку нового ще відділу психології, змістом якого має бути дослідження відношень індивідуального розвитку до народного»², — ось ті шляхи досліджень, якими повинно було йти сучасне молодому вченому мовознавство і на які він сам став на початку своєї наукової діяльності, вважаючи їх єдино правильними у пошуках істини. Як індивідуальна психологія, вважав учений, розкриває не тільки загальні для всіх закони духовного життя, а й різноманітність і оригінальність індивідуумів, так психологія народів повинна показати національні відмінності у мові як наслідок за-

¹ Потєбня А. А. Мысль и язык, с. 36—37.

² Там же, с. 37.

гальних законів життя народу. Такий шлях науки уявлявся ученому найкращим, бо передбачав повагу до народностей і їх мов.

О. О. Потебня переносить розв'язання деяких важливих питань, аналізу мовно-мислительської діяльності на психологічний ґрунт. У цьому відношенні він уважно ставився до психологічних праць Гербарта і Лотце, а також до психо-лінгвістичних розвідок Штейнталя, що обумовило певні ідеалістичні перешкоди в ідейно-теоретичних шуканнях О. О. Потебні. Проте він пішов далі ідеалістичних концепцій сучасної йому психології і створив свою, оригінальну психо-лінгвістичну концепцію формування мови та взаємовідношення думки і слова. Суть цієї концепції полягає ось в чому.

Складний процес утворення слів тісно зв'язаний з процесом створення уявлень, який ґрунтується на психічних законах асиміляції, апперцепції та асоціації.

Якщо взяти латинське слово *segius* (олень), то, за винятком закінчення, воно містить у собі ті ж самі звуки, що і слов'янське *крава* — «корова». Відомо, що і те, і друге означає «рогатий». У кожному слові, говорить О. О. Потебня, за винятком перших мовних одиниць, які не можна дослідити (учений гадає, що вони були схожі на вигук), втілена робота мислення, що полягала у порівнянні двох розумових комплексів, двох мас — однієї, раніше не відомої, що знову пізнається, і другої, тієї, що вже пізнана раніше і становить уже готовий запас думки. Назвемо першу невідому величину *X*, а відому — *A*. У наведеному прикладі *рогата тварина* і те, що знову пізнаємо, і раніше пізнане, мало в собі велику кількість найрізноманітніших ознак. Коли *X* було порівняне з *A*, то з'явилася між ними спільна точка: те спільне, що виявилось між тим, що ми знову пізнаємо, і раніше пізнаним, у цьому прикладі й було *рогатий*. У думці людини вже був запас відомостей про рогату тварину, коли вона дізналася про корову. Це спільне між тим, що ми знову пізнаємо, і раніше пізнаним, зветься латинською мовою *tertium comparationis*, тобто третє порівняння, третя величина при двох порівнюваних. Самий процес пізнання є процес порівняння. Крім елементів *X* та *A*, виникає третій елемент, який ми назвемо *a*, на знак того, що ми беремо його з *A*. Ці комплекси завжди між собою різні. Слово, що виникає, завжди інакомовне,

бо *X* відрізняється від *A*, і головне через те, що *a* відрізняється від *A*, а так само й від *X*; бо коли ми уявляємо корову тільки рогатою (*a*), то залишаємо цілу масу ознак поза увагою, це *a* у відношенні до цілої маси ознак буде інакомовністю.

Tertium comparationis, тобто ознака, за якою ми в слові визначаємо те, що знову пізнаємо, і зветься представленням¹.

✓ Як гадає О. О. Потебня, людська думка за своїм змістом становить образ або поняття. Перехід образу предмета в поняття про предмет, тобто у виключно людську форму думки, здійснюється тільки через слово. Цей, як уже зазначалося, досить складний процес відбувається так. Спочатку виникає просте відображення почуття у звуці, таке, наприклад, як у дитини, яка під впливом болю кричить *вава*. Потім — усвідомлення звука. При цьому дитині досить почути звук *вава* від іншої людини, щоб згадати свій такий звук, а потім уже біль і предмет, що спричинив біль. Нарешті, настає усвідомлення змісту думки у звуці. Це усвідомлення не може обійтись без розуміння звука іншими. Щоб утворити слово з вигуку *вава*, дитина повинна помітити, що мати, допустимо, почувши цей звук, поспішає вилучити предмет, що спричинив біль².

Слово, за О. О. Потебнею, що виникло внаслідок такого складного процесу, є засіб насамперед розуміти самого себе і одночасно воно служить посередником між людьми, устанавлюючи між ними розумовий зв'язок, а також посередником між новим сприйняттям і попереднім запасом думки.

«При створенні слова, — пише О. О. Потебня, — а також і в процесі мовлення і розуміння... одержане вже враження зазнає нових змін, ніби вдруге сприймається, тобто, одним словом — а п п е р ц и п у е т ь с я»³. Отже, а п п е р ц е п ц і я, за О. О. Потебнею, це повторне сприйняття. Явище а п п е р ц е п ц і ї, як свідчить учений, спостерігається скрізь, де дане сприйняття доповнюється, пояснюється наявним, хоч би навіть найнезначнішим,

¹ Див.: Потебня О. О. З лекцій теорії словесності. Харків, 1930, с. 92—93. Не слід ототожнювати термін *представлення* у О. О. Потебні і *уявлення*, що вживається у психології.

² Див.: Потебня А. А. Мысль и язык, с. 76.

³ Там же, с. 85.

запасом інших. Штейнталь визначав її як участь відомих мас уявлень в утворенні нових думок¹.

Згідно з поглядами О. О. Потебні, основні закони утворення цілих рядів уявлень — це *асоціація* і *злиття*. «Асоціація полягає в тому, що різнорідні сприйняття, дані одночасно або одно слідом за другим, не знищують взаємно своєї самостійності, подібно до того, як два хімічно споріднені тіла, що утворюють із себе третє, а, залишаючись самі собою, складаються в одне ціле. Два кольори, подані разом кілька разів, не змішуючись між собою, можуть поєднуватись так, що ми не можемо уявити собі одного, не уявивши другого. Злиття, як показує саме слово, відбувається тоді, коли два різні уявлення приймаються свідомістю за одне й те ж саме, наприклад, коли нам здається, що ми бачимо знайомий вже предмет, тимчасом як перед нами зовсім інший. Нове сприйняття, зливаючись з попереднім, неодмінно або вводить його у свідомість, або принаймні призводить до незрозумілого нам стану, який назвемо рухом; але через те що це попереднє сприйняття було дано разом або взагалі перебувало у певному зв'язку з іншими, то входять у свідомість і ці інші. Так через злиття утворюється зв'язок між такими уявленнями, які з самого початку не були з'єднані ні одночасністю, ні послідовністю своєї появи в душі»², — так пояснюється ученим ці явища.

Первісним словом людської мови, на думку О. О. Потебні, був вигук. Він займає особливе місце серед інших слів. Відмінність між звичайними словами і вигуками, вважає учений, полягає в тому, що у звичайному слові інтонація грає другорядну роль порівняно з його змістом, на відміну від вигуку, де їй належить першорядне значення. Інтонація дає можливість зрозуміти почуття людини, навіть коли вона говорить незрозумілою нам мовою. Другою, важливішою рисою вигуку є те, що, на відміну від слова, яке завжди викликає у людини якусь думку, вигук, будучи рефлексом почуття, не відтворюється як думка, «вигук знищується зверненою на нього думкою, подібно до того, як почуття руйнується само спостереженням, яке необхідно додає щось нове до того, чим зайнята була свідомість під час самого почуття»³.

¹ Потебня А. А. Мысль и язык, с. 88.

² Там же, с. 98—99.

³ Там же, с. 71.

Звідси випливає третя характерна риса вигуку. Для того, щоб усвідомити якість явище, треба зробити його предметом своєї думки. Але ж вигук залишається поза свідомістю того, хто його вимовляє, як і поза свідомістю того, хто його сприймає. Вигук сприймається як знак наявності почуття у кого-небудь. «Незрозумілість вигуку можна інакше висловити так: він не має значення в тому плані, в якому має його слово»¹.

Проаналізувавши відмінності між вигуком і словом, у якому втілена думка, О. О. Потєбня показує далі, як ці відмінності стираються в процесі переходу деяких вигуків у слова. У цьому виявляється процес утворення мови — набуття людиною здатності розуміти себе й інших людей. Слово набирає об'єктивного змісту, стає зрозумілим для всіх.

О. О. Потєбня окреслює умови народження слова, які можуть мати індивідуальний і колективний характер. Зміст слова, яке ми вимовляємо, супроводжується почуттями. Сила почуття людини, яка вимовляє вигук, зменшується при переході вигуку в слово. Зменшення інтенсивності почуття сприяє зрозумілості змісту слова, а також форми, якої воно набирає. «В міру того, — говорить він, — як зменшується необхідність відображення почуття в звуці, збільшується іншого роду зв'язок звука і уявлення. Звук, який видає людина, сприймається нею самою, а образ звука, супроводжуючи постійно образ предмета, асоціюється з ним»². Отже, виникає зв'язок між слуховим образом і образом предмета, або зв'язок між змістом слова і його формою.

Складні взаємовідношення змісту і форми слова знайшли своє висвітлення у вченні О. О. Потєбні про внутрішню форму слова. Проблема внутрішньої форми слова вперше була висунута Гумбольдтом і розвинута далі представниками психологічного напрямку в мовознавстві — Штейнталем, Лацарусом, Вундтом і Потєбнею. Свідомість людини, як твердив Гумбольдт, з великої кількості ознак предмета обирає лише одну, фіксує її у мові і робить представником усього комплексу ознак, з яких складається предмет. Так, завдяки слову свідомість створює «предмет» думки, а ознака, яка зафіксу-

¹ Потєбня А. А. Мысль и язык, с. 71.

² Там же, с. 74.

валася в слові, стає внутрішньою формою слова. Через те що внутрішня форма слова покликана репрезентувати увесь предмет у цілому (тобто з усіма його ознаками), вона з часом забувається, стирається в свідомості людини. Вибір ознаки як представника предмета, за Гумбольдтом, визначається «національним духом» кожного народу. В кожній мові внутрішня форма вічна і незмінна. І хоч у мові й відбуваються зміни, вони не виходять за рамки внутрішньої форми або ж здійснюються на її основі. Як бачимо, розуміння внутрішньої форми у Гумбольдта пронизане ідеями метафізики, на що не раз указували радянські дослідники¹.

На відміну від Гумбольдта, теорія внутрішньої форми слова О. О. Потєбні ґрунтується на її ролі у розвитку слова та загальних закономірностях розвитку мови. О. О. Потєбня зважив на ті аспекти виникнення і розвитку слова, які Гумбольдт не брав до уваги, тобто на роль слова в процесі пізнання людиною навколишньої дійсності.

Слово, за Гумбольдтом, виражає тільки одну ознаку поняття, але має два змісти. Образ *стола* може мати багато ознак і означати будь-який стіл, але слово *стіл* означає тільки простелене (корінь *стл* тут такий самий, як і в дієслові *стлать*). Під словом *вікно* ми розуміємо раму з щибками, тоді ж як подібність його до слова *око* передбачає отвір, у який дивляться або крізь який проходить світло. Міркуючи так, О. О. Потєбня приходить до висновку: в слові є два змісти: один — об'єктивний (його можна назвати найближчим етимологічним значенням слова), що містить у собі тільки одну ознаку; другий — суб'єктивний зміст, що містить багато ознак. Перший — це знак, символ, що замінює для нас другий. Для підтвердження цього доказу О. О. Потєбня наводить такий приклад: можна переконатись на досвіді, що коли вимовляти слово *облако* і не мати в думці нічого іншого, крім його етимологічного значення (те, що *покриває*), то в такому разі зміст слова буде тією формою, в якій нашій свідомості уявляється зміст думки. Отже, якщо вилучити другий, суб'єктивний і єдиний зміст, то в слові залишиться тільки звук, тобто зовнішня форма та етимо-

¹ Див., наприклад: Резников Л. О. Понятие и слово. Л., 1958, с. 37.

логічне значення, яке теж є формою, але формою внутрішньою.

Внутрішня форма слова, вважає О. О. Потебня, — це відношення змісту до свідомості, вона показує, як уявляється людині її власна думка. При створенні нового слова на означення якогось поняття використовується значення попереднього слова. Коли, вказуючи на матовий ковпак лампи, що має форму кулі, дитину питають: «Що це?», вона відповідає: «Кавунчик». Тут відбувається пізнання шляхом найменування, порівняння того, що пізнається, з раніше пізнаним. Зміст відповіді такий: те, що я бачу, схоже на кавун¹. Таким чином, із значення попереднього слова до нового увійшла тільки одна ознака — форма кулі. Ця ознака і є знаком значення цього слова. Тут ми можемо назвати знак також інакше: він становить загальне між двома складними одиницями думки, що порівнюються, або основу порівняння, яку О. О. Потебня називає *tertium comparationis* у слові. Коли для попереднього слова ця загальна ознака була основною і грала конститутивну роль, то в новому понятті їй відводиться тільки роль генетичного зв'язку між новим і попереднім значенням слова.

Введенням поняття внутрішньої форми при розгляді значення слова О. О. Потебня стверджує принцип історизму в розвитку семантичних категорій, їх взаємну зумовленість та внутрішній зв'язок, що склався історично. Зміст попереднього слова формує поняття, але на відміну від зовнішньої звукової форми його слід називати внутрішньою формою слова, формою його нового змісту. Внутрішню форму слова О. О. Потебня називає ще «представлением» і цим підкреслює її найголовнішу особливість — представляти предмет думки в цілому.

У психологічному і логічному планах внутрішня форма (як твердив О. О. Потебня, найближче етимологічне значення) становить поняття або ж є однією з ознак його змісту. На ранніх етапах розвитку мислення ознаки, що репрезентували предмет думки, були наочними, вони ґрунтувалися на чуттєвому сприйнятті. Отже, внутрішня

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2. М., 1958, с. 17.

форма слова стає генетично близькою до уявлення в традиційному розумінні, бо всі абстрактні поняття, що вже втратили наочність, походять від конкретних, образних понять. «Усі значення в мові за походженням образні, кожне може з часом стати безобразним»¹, — писав О. О. Потебня. Попереднє образне значення є внутрішньою формою нового, безобразного. Робота етимолога саме і полягає в тому, щоб відкрити в слові, що є об'єктом його дослідження, репрезентант, який зв'язує це слово із значенням попереднього слова, і таким чином іти далі в глибину віків. Внутрішня форма слова містить у собі національні риси, бо в різних мовах вона різна в словах, що виражають однакові поняття.

Яка ж ознака предмета для представлення останнього в цілому обирається людиною?

Ототожнюючи етимологічне значення і внутрішню форму слова, О. О. Потебня називає їх об'єктивним змістом слова. «Найближче значення слова, — говорить він, — народне»². Це твердження ученого ґрунтується на матеріалістичних позиціях, бо розкриває чуттєво-предметні передумови створення семантичних образів дійсності в процесі формування значення слів. Справді, на ранніх етапах розвитку людства і людського мислення з усіх ознак предмета виділялася саме та, що мала найважливіше значення в житті людини, в пізнанні нею природи явищ та речей зовнішнього світу. З розвитком суспільного виробництва представником предмета стала ознака, що природно впливала з суспільної практики і була практично необхідною і корисною. Ця ознака привертала до себе увагу людини, виділялася з-поміж інших ознак і ставала представником предмета. Суспільне виробництво поглиблювало знання людини, розширювало її світогляд, відкривало нові ознаки предметів, що мали не менше значення, ніж раніше пізнані. Вони ставали об'єктом пильної уваги людини і органічно впливали у значеннєву сферу слова. Слово набувало нового, більш об'єктивного значення, воно починало втілювати в собі глибші й ширші знання про предмет, його властивості та місце в реальній дійсності. Отже, утворюва-

¹ Потебня А. А. Из записок по теории словесности. Харьков, 1905, с. 203.

² Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 20.

лося слово з новим значенням. Проте внутрішня форма цього слова залишалася старою, тобто представником його нового значення продовжувала виступати ознака, що й раніше репрезентувала предмет.

Цілком правильно висвітлюючи взаємозв'язок між внутрішньою формою слова та його актуальним (тобто сучасним) значенням, процес розвитку нових значень слова, О. О. Потебня все ж перебільшував момент суб'єктивності у тлумаченні мовлення як індивідуально-неповторного акту духовної творчості при оцінці значення слова. Коли внутрішню форму слова О. О. Потебня вважає об'єктивною, то актуальне значення слова для нього суб'єктивне, особисте. У цьому виявилася недооцінка вченим колективної основи системи значень слова у лексичній будові мови. До того ж історія мови свідчить, що на всіх етапах розвитку слова значення останнього характеризується тісною єдністю суб'єктивного й об'єктивного змісту і при цьому роль об'єктивного змісту весь час зростає, посилюється, актуальне значення слова зрештою закриває собою етимологічне. Актуальне значення слова містить у собі найбільше відомостей про предмет, і тому воно об'єктивніше, ніж загальне етимологічне значення. Нерівноцінність актуального і попереднього (етимологічного) значення підкреслював не раз і сам О. О. Потебня, вказуючи, що між «значенням і представленням, тобто способом, яким передане це значення, існує нерівність: *в значенні завжди міститься більше, ніж у представленні*. Слово служить лише точкою опори для думки. В міру використання слова у нових і нових випадках ця невідповідність дедалі збільшується. Відносно широке і глибоке значення слова (наприклад, *защита*) намагається відірватися від порівняно мізерного представлення (взятого від слова *щит*), але в цьому намаганні створює лише нове слово»¹.

У другій половині XIX ст. особливого поширення в науці набули релятивістські погляди, що не могло не позначитись і на лінгвістичних дослідженнях, особливо на розробках проблеми слова.

Справедливо вважаючи, що справжнє значення слова розкривається в реченні, точніше, у мовленні, О. О. Потебня, однак, заперечує існування слова як лексичної

¹ Потебня А. А. Из записок по теории словесности, с. 21.

одиниці, розуміючи його лише як вказівку на кілька певних послідовних значень, однозвучний комплекс кількох окремих мовних форм. Це приводить до заперечення багатозначності слова і разом з тим до ігнорування в його змісті узагальненого колективного досвіду. Слово розглядається як індивідуально-неповторний акт духовної творчості. Це «закрило перед Потебнею соціальну єдність лексеми як засобу мовної комунікації, що відображає дійсність, і — разом з тим — відношення до неї цілого людського колективу»¹.

Відомо, що в значенні слова втілюється поняття — узагальнене відображення дійсності. Функціонуючи в судженнях, поняття розкриває різні свої ознаки, але при цьому зберігає певну стабільність.

Для багатьох слів сучасних мов характерна багатозначність, або полісемія, але, незважаючи на це, кожне слово має основне, стрижневе значення, з яким зв'язані і навколо якого групуються переносні та похідні значення. Незалежно від контексту та конкретних обставин вживання слова, суспільна мовна практика визначає певне коло функціонувань слова і цим закріплює його константність. Серед багатьох значень слова виділяється одне, що займає центральне положення і відіграє основну роль. У різних контекстах слово набуває різних значень, проте ці значення не випадкові і не довільні — вони тісно пов'язані з основним значенням. Якщо прийняти беззаперечно точку зору О. О. Потебні, то вийде, що слово в кожному реченні, у кожному індивідуальному акті його вживання являє собою щось абсолютно неповторне. Проте коли б учений твердо дотримувався цього погляду, він не зміг би побудувати свою струнку граматичну концепцію, що спирається на розуміння слова саме як комунікативної одиниці.

Таким чином, за О. О. Потебнею, слово як творчий акт мовлення і пізнання складається з трьох елементів: звука (чи комплексу звуків), знака, або представлення, і значення.

Свою теорію внутрішньої форми слова О. О. Потебня використовує також при розгляді творів мистецтва. Під

¹ Виноградов В. В. А. А. Потебня. — У кн.: Виноградов В. В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. М., 1975, с. 321.

внутрішньою формою в такому разі учений розуміє спосіб виразу змісту твору. Оскільки існує тісний зв'язок між мовою і мистецтвом, остільки й поширення поняття внутрішньої форми на твори мистецтва доцільне і необхідне. Щодо цього він писав: «У поетичному, а значить взагалі художньому творі є ті ж самі стихії, що і в слові: зміст (або ідея), який відповідає почуттєвому образу або поняттю, розвиненому з нього; внутрішня форма, образ, який вказує на цей зміст, відповідний представленню (яке теж має значення тільки як символ, натяк на певну сукупність почуттєвих сприйнятів, або на поняття), і, нарешті, зовнішня форма, в якій об'єктивується художній образ. Відмінність між зовнішньою формою слова (звук) і поетичним твором та, що в останньому, як вияву складнішої душевної діяльності, зовнішня форма більше просякнута думкою... Мова в усьому своєму обсязі і кожне окреме слово відповідає мистецтву, притому не тільки за своїми стихіями, а й за способом їх поєднання»¹. Найбільшу увагу вченого привертала поетичні твори, бо саме в них він бачив багато спільного з словом. Слово, яке містить у собі представлення, внутрішню форму, — це вже образне слово, поетичне. Воно само по собі є поетичним твором. Проводячи аналогію між поетичним твором і словом, О. О. Потебня говорить, що відмінність тут полягає у більшій складності першого.

У зв'язку з теорією внутрішньої форми О. О. Потебня висловив ряд глибоких і тонких спостережень про співвідношення мови, поезії і прози. Так, зокрема, він зазначав, що символізм мови може бути названий її поетичністю, а забуття, зникнення внутрішньої форми — прозаїчністю². Таким чином, питання про зміну внутрішньої форми слова виявляється тотожним з питанням про відношення мови до поезії і прози, тобто до літературної форми взагалі.

На думку О. О. Потебні, мовна діяльність передбачає постійну і безперервну зміну поетичного і прозаїчного мислення, причому ця зміна спрямована і назад, і вперед. На одному етапі цей процес являє собою перетворення поетичного слова (тобто слова, наділеного пред-

¹ Потебня А. А. Мысль и язык, с. 139.

² Див. там же, с. 134.

ставленням) в прозаїчне (слова без представлення). Причиною такого переходу є розширення значення слова. Однак саме розширення значення відбувається за допомогою поетичної форми. Інакше кажучи, на другому етапі знову виникає поетичне слово, тобто з'являється поетичне мислення. Такому перетворенню допомагають асоціації, завдяки яким мова стає мистецтвом. Вчення О. О. Потебні про художнє слово, як вияв зв'язку між мовою і мисленням, включає в себе ще одне важливе поняття — згущення думки.

«Важливість забуття внутрішньої форми, — пише він, — в позитивній стороні цього явища, з якої воно є ускладнення, або, як говорить Лацарус, згущення думки. Сама поява внутрішньої форми, сама апперцепція в слові згущує чуттєвий образ, замінюючи всі його стихії одним представленням, розширюючи свідомість, надаючи можливість руху великим розумовим масам... Потім у низці представлень, що виростають з одного кореня, і слів, з яких наступні поступово відриваються від попередніх і втрачають сліди свого походження, згущенням може бути названий той процес, через який стає простим і таким, що не вимагає зусиль думки, те, що раніше було важким і складним... Відомо, що істина, здобута працею багатьох поколінь, потім легко дається навіть дітям, у чому й полягає суть прогресу; проте менш відомо, що цим прогресом людина зобов'язана мові»¹.

Свідомість людини нагадує невеличку сцену, і єдиний спосіб охопити думкою якомога більшу кількість явищ полягає в тому, щоб «звести різноманітні явища до порівняно невеликої кількості знаків чи образів»². Таку роль виконують мистецтво, художня мова і, зрештою, будь-яка мова.

«Для кого поетичний образ, — як підкреслює вчений, — є осередком десяти, двадцяти, тридцяти окремих випадків і для кого ці окремі випадки зв'язалися один із одним і утворили абстрактний висновок, для того поетичний образ змістовніший, багатозначніший, ніж для того, кому він говорить тільки те, що є вміщене в самому образі»³. Саме тому так довго живуть в народі і

¹ Потебня А. А. Мысль и язык, с. 169.

² Потебня О. О. З лекцій теорії словесності, с. 76.

³ Там же, с. 76—77.

передаються з покоління в покоління народнопоетичні твори (зокрема, байки, прислів'я, приказки), бо вони допомагають людям розібратися у складних життєвих питаннях, зводячи безліч їх ознак до невеликої кількості.

Зазначимо, що викладена вище в загальних рисах теорія художнього слова, ґрунтується на глибокому переконанні О. О. Потебні, що «мистецтво є мова художника, і як через слова не можна передати іншому своєї думки, а можна лише збудити в ньому його власну, так не можна її повідомити і в творі мистецтва; тому зміст цього останнього (коли він закінчений) розвивається вже не в художнику, а в тих, хто розуміє»¹.

Міркування О. О. Потебні про природу художнього твору не повністю поділяли наступні дослідники цього питання. Так, В. Шкловський твердив, що О. О. Потебня зрівнює образність і поетичність. «Насправді,— писав він,— такої рівності не існує. Для її існування було б необхідним визнати, що кожне символічне вживання слова неодмінно поетичне, хоч би тільки в перший момент утворення даного символу. А тим часом можливе вживання слова в непрямому його значенні, без виникнення при цьому поетичного образу»². Л. С. Виготський, зокрема, підкреслював, що теорія О. О. Потебні заснована на тому, що слово обов'язково характеризується наочністю. У зв'язку з цим Л. С. Виготський вважав концепцію О. О. Потебні взагалі помилковою: «Саме по собі слово, яке є справжнім матеріалом поетичної творчості, аж ніяк не має обов'язково наочності, і... отже, докорінна психологічна помилка полягає в тому, що на місці слова сенсуалістична психологія підставляє наочний образ»³.

Така категорична негативна оцінка одного з наукових положень О. О. Потебні не має під собою серйозних підстав і не впливає з його загальної концепції художнього образу в слові.

Більш прийнятною є думка Т. О. Амірової, яка писала, що «можливо певна односторонність аналізу Потебнею художнього твору проявляється у тому, що при всіх застереженнях щодо аналогії, яка ним застосовується,

¹ Потебня А. А. Мысль и язык, с. 141.

² Шкловский В. Потебня. Поэтика. Сборники по теории поэтического языка, вып. 3. Пг., 1919, с. 5.

³ Виготский Л. С. Психология искусства. М., 1965, с. 62.

вона є провідним засобом створення і тлумачення художніх творів. Слово розглядається насамперед як механізм індивідуального акту, духовної діяльності. У зв'язку з цим перебільшено підкреслюється і сприйняття гимі, хто слухає, сказаного як «розуміння по-своєму»¹.

Поряд з художнім, образним пізнанням світу людина має в розпорядженні інший могутній засіб у невпинному інтелектуальному русі до оволодіння істиною — наукове пізнання. Художнє і наукове пізнання світу в О. О. Потебні виступають як єдиний процес, що визначає відношення людини до природи. У цих двох способах людського пізнання є багато спільного, але багато в чому вони й відмінні. Наука розкладає світ, щоб потім скласти його в струнку систему понять, але ця мета, з погляду О. О. Потебні, віддаляється в міру наближення до неї, бо сукупність фактів, яка потребує концептуативного пояснення, є невичерпною. Поезія попереджує це щораз недосягненне аналітичне знання гармонії світу. Указуючи на цю гармонію своїми конкретними образами, що не потребують величезної кількості сприйнятих, і замінюючи єдність поняття єдністю представлення, вона певним чином винагороджує за недосконалість наукової думки і задовольняє природжену потребу людини бачити скрізь цілісне і досконале. Призначення поезії — не тільки підготувати науку, але й, як говорить учений, тимчасово об'явити і завершити невисоко від землі зведену будову.

У широкому розумінні, всі здобутки думки, вважає О. О. Потебня, суб'єктивні, тобто, хоч і зумовлені зовнішнім світом, але вони є продуктами особистої творчості; однак у цій всеохоплюючій суб'єктивності можна розмежувати об'єктивне і суб'єктивне і віднести до першого науку, до другого — мистецтво. Підстави для цього О. О. Потебня бачить у тому, що в мистецтві загальним надбанням усіх є тільки образ, розуміння якого у кожного інше і може полягати тільки в нерозкладеному (дійсному і цілком особистому) почутті, яке збуджується образом; а в науці образу немає, і почуття може мати місце тільки як об'єкт дослідження. Тому наука та мистецтво і розрізняються за ступенем об'єктивації резуль-

¹ Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики, с. 400.

татів пізнання, рівнем відволікання від суб'єктивного начала. «Відмінність ступенів об'єктивності думки,— зазначає вчений,— тотожна з відмінністю ступенів її узагальнення: найузагальненіша з наук, математика, є разом з тим найбезпечнішою у своїх положеннях, такою, що найменше припускає можливість особистого погляду»¹.

Отже, підсумовуючи сказане вище, спробуємо уявити собі, як О. О. Потебня розумів складні взаємовідношення компонентів у філософсько-лінгвістичному комплексі світ — думка — мова.

«Перед людиною є світ, з одного боку, безмежний шириною, простором, а з другого — безмежний глибиною, безмежний кількістю спостережень, що їх можна зробити в найобмеженішому просторі, заглиблюючись у ту саму річ. Тим часом те, що звуть людською свідомістю, те, що ми не можемо собі інакше уявити, як в образі маленької сцени, на якій по черзі з'являються і сходять людські думки, надто обмежене.

Єдиний шлях до того, щоб охопити думкою якомога більшу кількість явищ і їх відношень, полягає в тому, щоб прискорити вихід на сцену і сходження з неї окремих думок і потім посилити важливість окремих думок (розрядка наша, йдеться про згущення думки в слові, про яке ми вже говорили.— О. Б.), що містяться на цій сцені»².

Інтелектуальна діяльність людей відбувається однаково, бо закони духовної діяльності одні для всіх часів і народів. Проте, хоч закони духовної діяльності людини постійні і непорушні, властивості того, хто пізнає, з плином часу змінюються у певному напрямку, «завдяки чому можлива історія думки і її людиноподібності, тобто ...історія людиноподібності думки»³. Істина, прагнення і любов до якої взагалі характерні для людини, поступово створюється зусиллями людської думки. Таким чином, будучи одночасно процесом висвітлення світу і істини, історія думки в кожний даний момент по-своєму виражає цю істину світу. «Прогрес мислення,— говорить О. О. Потебня,— полягає у виділенні з світу (тобто з

¹ Потебня А. А. Мысль и язык, с. 154.

² Потебня О. О. З лекцій теорії словесності, с. 76.

³ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3, с. 461.

сукупності мислимого) властивостей, що вносяться нашим Я і в протиставленні цього Я світові. Чим далі від нас до минулого, тим слабкіше це виділення і протиставлення. Чим суб'єктивніші продукти мислення, тим непорушніша віра в їх об'єктивність»¹. Але з розвитком прогресу, науки, з ускладненням і поглибленням процесу пізнання ця віра занепадає. Людина навчається розуміти те, що є суб'єктивним у її засобах пізнання і з кожним кроком уперед навчається дедалі більше розрізняти ступені ймовірності пізаного, оцінювати результати своєї інтелектуальної діяльності, перевіряти і застосовувати їх на практиці і, таким чином, об'єктивувати думку.

Прогрес пізнання, процес розвитку мислення неможливі без участі мови. Слово не тільки (і навіть не стільки) засіб для вираження готової думки: воно є засобом її створення і розвитку. Мова — це сама думка, поставлена сама перед собою, думка, що пізнає саму себе, що зробилася предметом, об'єктом досліджень. Думка розуміє лише те, що знаходиться перед нею саме як предмет. Вона неспроможна була б зрозуміти і себе, тобто набути свідомості, якби і себе не поставила перед собою у вигляді особливого об'єкта. О. О. Потебня з неперевершеною майстерністю філолога-мислителя показує, яким чином думка цього досягає, реалізуючись у слові, переконливо доводить, що завдяки слову думка вперше набуває свідомості, тобто тієї риси, без якої думка не була б думкою. Отже, саме народження думки передбачає її органічний зв'язок з мовою. Далі, на всіх наступних етапах свого розвитку вона ніколи не втрачає цього зв'язку. Називаючи будь-яке явище об'єктивного світу словом, людина тим самим виділяє це явище з-поміж інших нескінченно різноманітних, зникає бачити його з певними властивостями, означеними в слові і в певному зв'язку з іншими явищами світу. Завдяки слову людина осягає розумом закони розвитку природи, матерії, світу.

Нарешті, кожне слово, виділяючи будь-яке явище з ряду інших, відводить йому серед інших певне місце і цим упорядковує мислення людини, створюючи таким чином чітко визначену систему думок, систему інтелектуальної діяльності, системність у процесі пізнання.

¹ Потебня А. А. Из записок по теории словесности, с. 429.

З викладених вище загальнотеоретичних поглядів О. О. Потебні випливали і його головні наукові завдання, розв'язання яких він намітив собі ще в молодості. Таких завдань було два.

Визнаючи основною функцією мислення і мови в процесі пізнання відтворення світу з сирого матеріалу відчуттів, О. О. Потебня повинен був показати як, якими засобами відбувається це відтворення. Відповіддю на це питання і є його теорія словесності — теорія мистецтва і науки. Вона викладена ученим у праці «Мысль и язык» (1862), а також в його лекціях і замітках, опублікованих після його смерті, під назвою «Из лекций по теории словесности» (1894) та «Из записок по теории словесности» (1905). Доповненням до них можуть послужити і такі праці вченого, як, наприклад, «Слово о полку Игореве» (1877—1878), «Объяснения малорусских и сродных народных песен» (1882—1887) та ін.

Друге наукове завдання О. О. Потебні ґрунтувалося на його погляді про те, що існує історія розвитку мислення, а значить, і мови. Воно полягало в тому, щоб, говорячи словами ученого, «показати на ділі участь слова у створенні послідовного ряду систем, що охоплюють відношення особи до природи»¹.

Ця історія розвитку думки в слові була блискуче викладена О. О. Потебнею в його видатній чотиритомній праці «Из записок по русской грамматике» (I—II, 1874; III, 1899; IV, 1941), що знаменувала собою новий етап у розвитку не тільки вітчизняної, а й світової мовознавчої науки.

¹ Потебня А. А. Мысль и язык, с. 130.

СЛОВО

Вітчизняній лінгвістичній науці питання про слово як об'єкт граматики, про граматичні класи слів, про граматичне значення і граматичну форму традиційно стояли в центрі граматичних учень минулого, бо від розв'язання цих питань залежало висвітлення морфологічної і синтаксичної систем мови.

Певним сторонам функціонування слова в сфері російської граматики присвячений початковий період вітчизняного мовознавства (середина XVIII — 20-ті роки XIX ст.), пов'язаний з іменами М. В. Ломоносова («Российская грамматика», 1755), І. С. Рижського («Введение в круг словесности», 1806), І. Орнатовського («Новейшее начертание правил российской грамматики, на началах всеобщей основанных», 1810), І. Ф. Тимковського («Опытный способ к филологическому познанию русского языка», 1811), Л. Г. Якоба («Начертание всеобщей грамматики для гимназий Российской империи», 1812).

Інтерес до вивчення слова посилюється у 20—50-х роках XIX ст., які характеризуються двома напрямками у вітчизняному мовознавстві — логічним і порівняльно-історичним. Логічний підхід до розгляду слова особливо виявляється у працях В. Г. Белінського («Основания русской грамматики для первоначального обучения», 1837), І. І. Давидова («Опыт общесравнительной грамматики русского языка», 1852) та ін.

Виникненням порівняльно-історичного мовознавства в Росії вітчизняна наука завдячує діяльності «патріарха слов'янської філології» О. Х. Востокова («Сокращенная русская грамматика», 1831; «Русская грамматика, по начертанию сокращенной грамматики полнее изложенная», 1831; «Рассуждение о славянском языке, служа-

щее введением к грамматике сего языка, составляемой по древнейшим оного письменным памятникам», 1820), праці якого, як і праці Г. П. Павського («Филологические наблюдения над составом русского языка», 1841—1842), були першими вдячними спробами розгляду слова з точки зору його функціональної взаємозв'язаності у сфері граматики, а також історичної наступності в розвитку значеннєвих категорій слова у різні періоди розвитку мови та в різних мовах, що належать до однієї сім'ї.

Знаменним в історії вітчизняного мовознавства був період кінця 50—70-х років XIX ст. Характеризуючи його значення в розвитку мовознавчої думки в Росії, сучасний відомий історик вітчизняного мовознавства Ф. М. Березін писав: «Цей порівняно короткий проміжок часу в історії російського мовознавства відзначається великою кількістю імен, багатством думок, постановкою великих теоретичних проблем. Характерним для цього періоду є критичне ставлення до положень логічної граматики. Замість ототожнення логіки і граматики на перший план висувається вказівка на їх зв'язок»¹.

У цей період завдяки докладному вивченню конкретного матеріалу східнослов'янських мов утверджується принцип порівняльно-історичного методу, постають граматичні концепції, що закладають перші цеглини теоретичного фундаменту вітчизняного мовознавства.

Нарешті, цей період насамперед знаменний тим, що він висунув О. О. Потебню, який, за словами акад. В. В. Виноградова², зробив переворот у граматичних теоріях, якими до нього жила наука про східнослов'янські мови.

Висвітлення учення О. О. Потебні про слово, що входить у завдання цього розділу роботи, неможливе без розгляду поглядів мовознавців, які працювали в галузі розробки питань слова безпосередньо перед О. О. Потебнею або були його сучасниками, з якими вчений полемізував, на яких посилався. Увібравши в себе найкращі

¹ Березин Ф. М. Хрестоматия по истории русского языкознания. Под ред. чл.-кор. АН СССР Ф. П. Филина. М., 1973, с. 97.

² Див.: Виноградов В. В. Современный русский язык. Введение в грамматическое учение о слове. М., 1938, с. 6.

досягнення західноєвропейської лінгвістичної думки, О. О. Потебня зумів відповісти не тільки на всі основні питання слова, над якими напружено працювала наукова думка його часу, а й відірватися і піднятися над цим і наступними періодами настільки, що ми й зараз вважаємо його учення про слово однією з вершин і минулого, і сучасного мовознавства.

Період, що нас цікавить, оскільки він має здебільшого часове, а потім уже й інше відношення до О. О. Потебні, насамперед пов'язується з іменем Ф. І. Буслаєва (1818—1897). Становлення Ф. І. Буслаєва як ученого-мовознавця припадає на той час, коли працями Ф. Боппа, Я. Грімма, Р. Раска, О. Х. Востокова утверджується порівняльно-історичний метод у мовознавстві. На наукову творчість ученого мали вплив погляди Гумбольдта на мову як безперервний мовний процес та Я. Грімма в розумінні мови як відображення духовного життя народу. Основні праці Ф. І. Буслаєва — «О преподавании отечественного языка» (1844), «О влиянии христианства на славянский язык» (1848), «Опыт исторической грамматики русского языка» (1858), а також ряд рецензій.

Найбільш цінною в теоретичному відношенні є його праця «Опыт исторической грамматики русского языка», яка пізніше стала називатися «Историческая грамматика русского языка», де її автор, крім інших важливих мовознавчих проблем, викладає свою теорію слова у зв'язку з розглядом широкого питання взаємовідношення між мовою і мисленням. Розглянемо основні положення цієї теорії.

Мова служить для взаємної передачі думок, тобто уявлень, понять і суджень. Тому треба знати: 1) що таке уявлення, поняття і судження і 2) як вони виражаються в слові для взаємного повідомлення думок. Відомості про перший предмет запозичуються з логіки, а відомості про другий — належать граматиці і стосуються того, чим мова відрізняється від мислення і граматики від логіки.

Уявленням називається те враження, яке збереглося від предметів, що діяли на органи чуття. Наприклад, побачивши орла, верблюда, пальму, прослухавши яку-небудь пісню, ми можемо більш або менш виразно уявити ці побачені або почуті нами предмети. Отже, все

те, що людина коли-небудь бачила, чула, відчувала, залишає після себе певне враження.

Аналізуючи уявлення, людина помічає між ними подібність і відмінність. Уявлення подібні або схожі вона складає разом, відмінні — відкидає. Наприклад, викликаючи в пам'яті уявлення про ту троянду, яка стоїть на вікні нашої кімнати, про ту, яку ми бачили в саду, в теплиці і т. д., ми складаємо загальне уявлення про троянду. Це загальне уявлення утворилося внаслідок поєднання в одне ціле всього того, що виявилось спільним для всіх троянд, а саме: уявлення про форму квітки, про те, що вона має багато пелюстків, про приємний запах, про певну форму листу, про колючки. Поєднавши усі ці схожі уявлення в одній назві троянди, ми відкинули все те, чим кожна з окремих троянд відрізняється від інших. «Таке поєднання уявлень схожих і усунення несхожих називається абстрагуванням. Загальне уявлення, складене в нашій думці з допомогою абстрагування, називається поняттям»¹. У наведеному прикладі троянда є поняття, або загальне уявлення, а окремі різновиди цієї квітки називаються окремими (або індивідуальними, тобто неподільними) уявленнями.

«Речі, за якими зближуємо або розрізняємо уявлення і поняття, називаються ознаками»². Наприклад, ознаки поняття про місто складають усе те, чим місто відрізняється від села: у місті живуть люди, що належать до різних класів, розташовані урядові установи (їдеться про тогочасне місто. — О. Б.) і таке ін. Ознаки загального уявлення або поняття легко полічити, а окреме або неподільне уявлення має їх безліч. Так, уявлення про якесь певне місто, наприклад про Рим, містить у собі таку кількість ознак, що вони не можуть бути полічені ніякою історією або топографією цього міста. Безліч особливостей, що належать до окремих або неподільних уявлень, надають йому в нашій свідомості характеру жвавості і свіжості, яким відрізняється кожне враження, викликане дією предмета на органи чуття. «Навпаки, поняття, будучи абстраговане від окремих уявлень з допомогою відокремлення від них того, чим

¹ Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. М., 1959, с. 255—256.

² Там же, с. 256.

вони одне від одного відрізняються, має характер загальний або абстрагований»¹.

Усі слова є ніщо інше, як назви загальних уявлень або понять. Тому одне й те саме слово може виражати уявлення про різні предмети. Наприклад, слово *будинок* означає не тільки ту будову, де ми перебуваємо, а й безліч усіх інших предметів, що називаються цим словом. Прикметники *добрий, розумний, веселий* та ін., дієслова *робить, іде, говорить* і под. відносяться до безлічі окремих осіб, про які ми іноді думаємо або говоримо.

Хоч усі слова в мові служать для виразу понять, однак вони відрізняються більшим або меншим ступенем абстрагування. Щодо цього найбільше абстрагування Ф. І. Буслаев помічає в іменниках, що походять від дієслів і прикметників для означення дії або якості, наприклад: *рух, старіння*.

Решта імен, що означають предмети як речові, так і духовні, можуть бути названі, на відміну від абстрагованих, наявними, наприклад: *мир, небо* і под.

«Ознаки якого-небудь поняття, усі разом узяті, складають його зміст»². Наприклад, ознаками *дерева* є *корінь, стовбур, здатність жититися й рости* і под. «Уявлення або поняття, які, будучи зближені за допомогою абстрагування, злились в одне загальне їм усім поняття, складають його обсяг»³. Наприклад, в обсяг поняття про *дерево* входять поняття про *березу, бук, кедр, пальму* та ін. «Поняття відносно інших, що входять в його обсяг, називається вищим; а те, що складає його обсяг, називається нижчим»⁴.

Оскільки предмети справляють на нас враження своїми властивостями і діями, то мова від назв властивостей і дій виробляє назви самих предметів. Так, наприклад, кімната названа *світлицею* за прикметником *світлий, горнищею* за прикметником *горний*, тобто високий (бо будувалася на кілька сідців вище інших кімнат у хаті), *покоюми* за дієсловом *покоїтися*, тобто відпочивати, *сіньми* за уявленням про те, що *осіняє*, або створює тінь. Але всі ці особливості, за якими називається кімна-

¹ Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. с. 256.

² Там же, с. 257.

³ Там же.

⁴ Там же.

га то світлицею, то горницею, далеко не вичерпують усіх тих ознак, які наша свідомість приписує поняттю кімнату, наприклад, що вона зроблена з певного матеріалу, призначена для того, щоб у ній жити і т. д.

З наведених прикладів Ф. І. Буслаєв робить висновок: «У розмові ми приписуємо кожній із згаданих назв значення ширше того, яке надається йому в мові. Розширюючи, таким чином, зміст слова, ми підносимо назву, що виникла з окремого враження, до назви загального поняття. Тому одне й те саме слово в різні часи або в різних наріччях однієї мови має різні значення»¹.

Визнаючи зв'язок між мовою і мисленням і одночасно допускаючи відрив мислення від мови, Ф. І. Буслаєв проводить паралель між ними: «Мова щодо мислення перебуває у подвійному відношенні: з одного боку, форми мови служать найточнішим виразом усіх дій нашого мислення, так що, думаючи про себе, постійно убираємо думку в слово; а тимчасом, з другого боку, досвід кожного, хто говорить і пише, свідчить, що думка розвивається в голові незалежно від форм мови і що дуже часто трапляється зустрічати труднощі у відшукуванні слів для вираження думки»². Така суперечність між мовою і мисленням, як гадає Ф. І. Буслаєв, пояснюється суттю самої мови: мова виникла дуже давно, з потреб інтелектуальної діяльності народу, але незалежно від особистого мислення однієї людини або кількох людей, тому логіка мови точніша, суворіша і досконаліша від логіки окремих осіб, наскільки б проникливими і глибокодумними вони не були.

Ф. І. Буслаєв не бачить ніякої якісної своєрідності між особливостями мови і особливостями мислення. Хоч він і застерігав про небезпеку ототожнення логіки і граматики, але сам не уникнув цієї помилки, особливо у своєму вченні про речення, де намагався втиснути усе синтаксичне багатство російської мови в два елементи речення, будова якого йому уявлялася тотожною з будовою логічного судження.

Віддаючи данину поширеним у той час романтико-філософським концепціям історії людської мови, Ф. І. Бус-

¹ Буслаєв Ф. И. Историческая грамматика русского языка, с. 260.

² Там же, с. 263.

лаєв виділяє два періоди у розвитку мови: найдавніший і пізніший. Цей поділ заснований на глибокому перекоханні, що «з часом мова дедалі більше втрачає свої первісні властивості, що містилися у художньому і розмовному характері і відрізняли її від властивостей логічного і абстрактного мислення, а внаслідок цього стає зібранням умовно прийнятих знаків, що виражають у своєму сполученні тільки поняття і судження»¹.

У найдавніший період мови, як гадає учений, вираження думки найбільше підпорядковується живим враженням і властивостям розмовної мови. Цей період характеризується свідомістю у вживанні граматичних форм.

Значимо, що надмірне вихваляння й ідеалізація цього найдавнішого стану мови, навіть закоханість у нього і жаль з приводу того, що він ніколи вже не повернеться, проходить через усю наукову творчість Ф. І. Буслаєва, що, зрештою, у той час властиво було не тільки йому, а й багатьом іншим ученим.

У пізніший період творча робота в мові вже завершується і сама мова «виявляється трупом, організмом вже не живим, а вмираючим»². «У найновіший період мови, навпаки, словам, що означали первісно живі враження і стосунки між особами у розмові, надається зміст загальних абстрагованих понять»³. Отже, коли у найдавніший період мови панувала етимологія (тобто морфологія) і була найважливішою частиною граматики, то у пізніший період настає панування синтаксису. Первісні етимологічні форми втрачають своє значення, занепадають, псуються, а їх брак у мові компенсується виникненням синтаксичних конструкцій, що ґрунтуються на абстрагованому понятті.

І. І. Срезневський (1812—1880), що продовжував традиції Ф. І. Буслаєва у порівняльно-історичному вивченні східнослов'янських мов, теж виділяв два періоди у розвитку індоевропейських мов — «час розвитку форм мови», коли у мові «все оживляється і живе», і час (зви-

¹ Буслаєв Ф. И. Историческая грамматика русского языка, с. 265—266.

² Буслаєв Ф. И. Мысли об истории русского языка И. Срезневского. Спб., 1850, с. 45.

³ Буслаєв Ф. И. Историческая грамматика русского языка, с. 266.

чайно, пізніший), коли настає період перетворень і «колишня стрункість форм мови розладнується». Проте, на відміну від Ф. І. Буслаєва, у нього вже немає неважливого ставлення до так званого пізнішого стану псування граматичних форм у мові. «Не можна погодитися,— пише він,— що період перетворень — це псування мови, навпаки, скоріше це розвиток тільки вже не самої мови в її матеріальній формі, а думки, що виражається у мові. Яке ж право ми маємо називати цю мову зіпсованою, коли вона залишається прекрасним, сильним, точним виразом думки»¹. Процес розвитку мови від давнини до наших часів І. І. Срезневський розумів як боротьбу старого з новим, як відображення процесу розвитку і удосконалення людської думки.

Новим кроком у розвитку граматичного учення про слово була постановка його нових проблем і питань у працях К. С. Аксакова (1817—1860) «О грамматике вообще» (1838), «Ломоносов в истории русской литературы и русского языка» (1846), «Критический обзор «Опыта исторической грамматики русского языка» Ф. И. Буслаева» (1859), «Опыт русской грамматики» (1860).

К. С. Аксаков близько підходив до розуміння необхідності розгляду слова, «схопленого в одній точці часу» і «в історичному відношенні», тобто вивчення слова в двох аспектах — сучасному його стані й історичному розвитку. Такий статичний і динамічний підхід до розгляду мовних явищ К. С. Аксаков, як і пізніше О. О. Потебня, називав відповідно «синтаксисом» і «етимологією», бо інших термінів лінгвістика тоді ще не знала. Викладаючи свої погляди на питання співвідношення мови і мислення, а також виступаючи переконаним противником універсальної формальнологічної граматики, він зазначав: «Не тільки завдяки мові людина виражає свою думку, але і в самій мові, в її утворенні і побудові — від утворення слова до найменших його змін — виражалася думка, або краще, мислення людини.— Проте було помилкою будувати і розподіляти мову за абстрактними законами логіки. Згадаємо, що мова, у складі свого, є втілена думка: мова є розумний світ. А тому ми повин-

¹ Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка. М., 1959, с. 99.

ні зрозуміти мову і побудувати її на основі думки, що в ній розвивається.

Про те, що в мові не набуло особливого свого мовного вираження, своєї словесної форми,— про це говорити нічого... Мова сама мислить своїми формами, флексіями, словозмінами і под. Ось це мислення самої мови, що виражається у різних формах, з усією необхідністю повинна досліджувати граматику»¹. «У мові містяться не всі, які є,— логічні поняття; але всі поняття, які є в мові,— неодмінно логічні»².

Як бачимо, тут К. С. Аксаков не тільки завдає відчутного удару старій логіко-схоластичній граматиці, а й ставить питання про форму в мові. Він строго розрізняє значення форми, її вживання, її синтаксичні функції і логічні поняття, які нібито зовні прив'язуються до слів і їх форм. «Поділ слів,— зауважує К. С. Аксаков,— повинен бути не за внутрішнім значенням, що ними виражається,— тоді це був би поділ самих понять і предметів,— а за тією формою, яка їм надається самим словом. Основою поділу для слова повинно бути саме слово, і ніщо інше.

У нас часто роблять навпаки, але тоді це поділ не слів, а понять, який сюди не підходить, і, звичайно, він буває неповним у самих граматиках. Треба взяти за правило: що не знайшло собі відділу, особливої форми, особливого вираження у самому слові, те не повинно і не може увійти в граматику»³.

Отже, за К. С. Аксаковим, граматику повинна виходити насамперед з учення про форми слова. На цьому вченні (тобто на морфології) повинен ґрунтуватися і синтаксис. Крім того, учений вперше у вітчизняному мовознавстві висунув тезу про те, що слово являє собою єдність двох сторін — зовнішньої і внутрішньої, матеріальної і ідеальної. Зовнішня сторона виявляється в образах, у звуках, а внутрішня є виявом ідеї. Ідея ж, як він гадає, міститься у корені слова. «Концентрація

¹ Аксаков К. С. Критический разбор «Опыта исторической грамматики русского языка» Ф. И. Буслаева.— Полн. собр. соч., т. 2, ч. 1. М., 1875, с. 530.

² Там же, с. 536.

³ Аксаков К. С. О грамматике вообще.— Полн. собр. соч., т. 3, ч. 2. М., 1889, с. 20—21.

уваги на формах мови — сильна сторона граматичної концепції К. С. Аксакова, яка різко відділяє його лінгвістичні погляди не тільки від поглядів М. І. Греча і його послідовників, але й від граматичної теорії Ф. І. Буслаєва¹, — писав В. В. Виноградов.

Підтримуючи і обґрунтовуючи наукові положення К. С. Аксакова про те, що відтворюючий живе мовлення синтаксис тієї чи іншої конкретної мови може бути побудований тільки на ґрунті системи форм цієї мови, тобто шляхом висвітлення не тільки загальних значень, а й усієї різноманітності їх функцій і вживання у мовленні, М. П. Некрасов (1828—1908) відзначав: «Кожне слово у мовах флективних складається з матеріалу (речовини) і форми. Під речовиною ми розуміємо ту звукову сторону слова, якою позначається його лексичне значення, піл формою ми розуміємо ту звукову сторону слова, якою визначається його граматичне значення»². «Матеріал» і «форма» перебувають у тісному взаємному зв'язку, бо формальні речі часто змінюють звуковий склад кореня.

«Такі звукові частини слів, які постійно видозмінюють своє значення згідно з вимогами різних умов граматичної будови мови і за якими визначається те чи інше граматичне значення слів, одержали в мові значення граматичних форм... Граматичні форми мови поділяються на етимологічні і синтаксичні. Етимологічними формами називаються ті, якими визначається граматичне значення слова, взятого окремо, з усіма його видозмінами; синтаксичними — ті, якими визначається граматичне значення слова у зв'язку з іншими словами у мовленні»³. Етимологічна форма, за М. П. Некрасовим, — це форма проста, синтаксична — форма складна, або описова, така, що складається з двох і більше слів. Етимологічні форми у мовах флективних і аглютинативних дуже відрізняються між собою: «Розуміти під етимологічною формою у мовах індоєвропейської галузі тільки закінчення слова, хоч і мінливе, значить не розумі-

¹ Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса. М., 1958, с. 198.

² Некрасов Н. П. Объяснения по некоторым вопросам русской грамматики. — ЖМНП, 1869, сентябрь, с. 18.

³ Там же, с. 19—20.

ти в них того живого, органічного зв'язку між речовиною і формою, якою відрізняються мови флективні від мов аглютинативних (у М. П. Некрасова — «приставочных».— О. Б.), значить вносити в граматику мови флективної ті начала і прийоми, які повинні мати місце в граматиках мов аглютинативних»¹.

Розуміння М. П. Некрасовим «етимологічної форми» наближалось до того розуміння форми слова, яке в майбутньому розвинув і сформулював П. Ф. Фортунатов.

«Згідно з некрасовською концепцією, — писав В. В. Виноградов, — теорія синтаксису повинна подолати свою залежність від загальних, часто схоластичних правил логіки і спиратися тільки на узагальнення фактів живого досвіду у мовленні, літературних текстів і народнорозмовних контекстів. Сам М. П. Некрасов, виходячи з свого розуміння систем форм російського дієслова, зробив лише деякі спостереження над структурними особливостями російських дієслівних речень, над їх модальними відтінками, їх відношенням до категорії часу»².

Отже, 60-ті роки XIX ст. в історії вітчизняного мовознавства позначені остаточним відходом від принципів універсальної граматики і висуненням та обговоренням питання про принципи побудови описової граматики національної російської мови (а ширше — східнослов'янських мов), граматики, яка була б повернена лицем до живого і активного функціонування мовних елементів у сфері мовлення.

У цих же 60-х роках з новою силою, гостротою і необхідністю постали три питання, які потребували дальшої розробки і глибокого вивчення: лексичне (речове) значення слова, форма слова (етимологічна і синтаксична), співвідношення етимології (або морфології) і синтаксису. Усі вони тією чи іншою мірою знайшли своє висвітлення і розв'язання у вченні про слово О. О. Потебні.

¹ Некрасов Н. П. Объяснения по некоторым вопросам русской грамматики, с. 23—24.

² Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса, с. 257.

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА СЛОВА

Питання про слово, його значення, структуру і граматичну форму займає важливе місце у науковій спадщині О. О. Потебні. Як відомо, у вітчизняній лінгвістичній літературі 50—70-х років XIX ст. проблема слова не була вирішена, незважаючи на те, що вона була мало не центральною у працях К. С. Аксакова, М. П. Некрасова, Ф. І. Буслаєва, В. І. Даля, В. Сланського та інших. Навіть єдиної думки у поглядах на слово як об'єкт морфологічного і синтаксичного дослідження не було. Коли точилася гостра полеміка навколо багатьох мовних явищ, у тому числі і слова, із принципово новим його розумінням виступили німецькі лінгвісти В. Гумбольдт, М. Мюллер, Г. Штейнталь та ін. Тому цілком закономірним і природним є те, що саме з проблеми слова О. О. Потебня розпочинає теоретичний вступ до своєї праці «Из записок по русской грамматике».

Розуміння О. О. Потебнею слова випливало з його філософсько-лінгвістичних поглядів на роль мови в житті людини, на зв'язок мови з мисленням, на процес виникнення мови у людському суспільстві, на роль слова у складних процесах пізнання. Всі ці питання, які мають також методологічний характер, були викладені вченим ще в його ранній праці «Мысль и язык».

Насамперед О. О. Потебня спростовує буслаєвське визначення слова як єдності членороздільного звука і значення. Таке визначення, як говорить учений, суперечить звичайному твердженню, що одне і те ж саме слово не тільки у різні часи або у різних наріччях однієї мови, але й в одному наріччі у певний період має різні значення.

Визнати зазначений погляд Ф. І. Буслаєва правильним — значить уявити собі слово незалежним від його значень, тобто під словом розуміти лише звук, «причому єдність звука і значення буде не більша єдності дупла і птахів, які в ньому гніздяться»¹. Членороздільний звук без значення — ще не слово, це, як говорить дослідник, штучний фонетичний препарат.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 13.

Для усунення цього і подібних непорозумінь, зазначає О. О. Потебня, корисно мати перед очима хоч би невеличкий уривок з історії слова. Для прикладу він бере слова *верста* і розкриває його етимологію.

Насамперед воно не запозичене ні з готської мови, де *gasta*, *milliare*, ні звідки б то не було. Воно не має нічого спільного з німецьким *верстать*, *верстак*, польським *warsztat*, литовським *warkasztotas*. Поряд стоїть *верс-тва*, яке незважаючи на відмінність у суфіксах, мало чим різниться в значеннях. Перед суфіксом *-та* і *-тва* с походить із *т*, що споріднює з *верт-еть*. В існуванні цієї спорідненості перекоонує порівняння з литовською і латинською мовами. Литовське *wars-ta-s* — власне поворот (плуга), довжина борозни, зробивши яку, плуг *повертають*, міра віддаленості, міра поля; у литовськ. *warsmas*, *warsnas*, *warsniss*, ймовірно, походить не прямо з *t*, перед *m*, *n*, а з *ss*, яке утворилося з *ts*, отже, суфікси тут *-sma*, *-sna*, *-sni*. Литовськ. *warsna* (ж. р., суф. *-sna*) у множині — межа поля, в однині *warsna*, *raszta* — розділ (писання), параграф. Латинське *versus* [буквально = литовськ. *warstas*, з тією різницею, що *tt* в лат. = *s*, як у *versum* (*t-tum*), *tonsum* (*d-tum*)] — поворот, заворот, зокрема заворот плуга на кінці ниви (= *versura*), (звідки — борозна, міра віддалі, а потім польова квадратна міра, як чеськ. *hony*, російськ., польськ. — *загон*, *zagon* (поля); за схожістю з борозною — *вірш*, *рядок*. Порівняння орання і сіяння з писанням досить поширене: пор. грецьк. *βουτροφῆδον* і загадки; лит. *kurg*, *kyrgas*, *gimęs*, су *žasele arie? rasztininks* су *plunksna* — хто, хитрим (мудрим) народившись, гусак ом *ore? писар* пером; укр. *біле поле*, *гусак на нім оре*, *мудрий його сіє*; *мудрий*, *мудрець гусак ом оре*; рос. *пятеро пашут* = рука пише. Таким же чином і в слові *верста* О. О. Потебня знаходить такі значення:

1. З гаданого «поворот плуга» — борозна, збережене у сербській мові (*врста*).

2. Звичайна, а проте різна в різних місцях довжина борозни стає шляховою мірою (воротитися оть города за 30 верст). Безумовно, ця міра спочатку була значно меншою восьмисотною і п'ятисотною версти. Пор. рос. *гоны*, віддаль, яку кінь у плузі проходить не повертаючись назад; довжина орної смуги; грядка в полі, що служить межею; міра довжини, близька до довжини загону,

ниви, від 7 сажнів до півверсти і версти; укр. *гбни* — довжина лану, близько 80 сажнів.

3. Російське *верста*, «*верзила*», високий на зріст чоловік (зневажливо) — не тільки від значення «верстовий стовп», а й від міри шляху. Дорога загадується так: «Довга Гася (або лежить Гася) простяглася, а як устане, до неба дістане» (укр.).

4. Російське *верста*, верстовий стовп. Тут думка рухається таким же самим шляхом, на якому *гони* набувають значення версти, як межі ниви.

5. Від значення борозни в розумінні прямої, довгої лінії — *верста*, ряд предметів, розташованих в одну лінію, наприклад, цеглини у стіні, камені у бруківці.

6. Від значення борозни, як такої, що йде поруч з іншою і дорівнює їй, давньоруське, старослов'янське *вьрста*, *врѣста* і сучасне російське *верста* — пара, рівня. Наприклад: «Божьствъная и свѣтозарная в ъ р с т а Борисе и Глѣбе»; «Борисе и Глѣбе мученика святая и с у п р у г а» (пара, як пара волів у ярмі). Звідси рос. *верстать*, рівняти.

7. Від значення версти, як довжини (пройденої), згідно із звичайним уявленням часу простором і життя шляхом, іде давньоруське і старослов'янське *вьрста*, *врѣста* — вік («от млада вьрсты», «юнь верстою»). *Съвьрстьникъ* — той, що має одну версту з іншим, одноліток і в цьому розумінні рівня, і, як дружина, чоловік називається рівнею, так і в слові *съвьрстьница*, дружина: «мужи плакахуся съвьрстьницъ своих»¹.

З наведених 7 значень слова *верста* у сучасній О. О. Потебні російській мові, як він про це свідчить сам, існує 3—4 значення, а решта цілком випадково не збереглися.

Таким чином, підсумовує учений, слово *верста*, очевидно, багатозначне, але таким воно виступає тільки в словнику. Його справжнє життя відбувається у мовленні. Говорячи *пять верст*, ми розуміємо під *верст* не ряд, не вік і под., а тільки міру віддалі. «Слово у мовленні щоразу відповідає одному актові думки, а не кільком, тобто кожного разу, коли вимовляється і розуміється,

¹ Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. т. 1—2, с. 13—15.

має не більше одного значення»¹. Отже, порівнюючи окремий акт мовлення *пять верст, отъ млады вьрсты* і тому под. і виділяючи загальне, що ми знаходимо у цих актах, ми повинні вважати це загальне лише скороченням, а не незмінною субстанцією, оточеною мінливими ознаками. Насправді ж не тільки *верста*, що має 500 сажнів, є слово окреме і відмінне від *верста* в розумінні віку, в розумінні парц, але й *верста* в одному з цих значень є інше слово, ніж *версты, версте* і т. д. у тому ж самому лексичному значенні, тобто «щонайменша зміна в значенні слова робить його іншим словом»². Виходячи з цього, О. О. Потебня не визнає явища багатозначності слова, а самий термін багатозначність вважає помилковим. У даному разі, зазначає він, ми маємо справу з однозвучністю (омонімією) різних слів, явищем існування різних слів, що складаються з однакових звуків. Ця однозвучність частково пояснюється спільністю походження слів, частково ж відбувається завдяки зрівнюючій дії звукових процесів мови, які мають психологічну основу, але не залежать від значення слова.

«Звідки б не походив споріднений зв'язок однозвучних слів, слова ці відносяться одне до одного, як попередні і наступні. Без перших були б неможливі останні. Як звичайно, це називають розвитком значень слова з одного основного значення, але, згідно із сказаним вище, власне це можна назвати тільки появою цілого слова, тобто поєднання членороздільного звука і одного значення, із слова попереднього»³, — писав О. О. Потебня.

Як відомо, О. О. Потебня вважав мовлення індивідуально-неповторним актом духовної творчості, надто переоцінював його роль, залишаючи поза увагою суспільну основу значень слова в семантичній системі мови.

З приводу цього уразливого місця у потебнянській теорії слова В. В. Виноградов писав: «Для Потебні поза мовленням слово, як лексична одиниця, є лише точкою

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 15.

² Там же.

³ Там же, с. 16.

прикладання багатьох здійснених у певній послідовності значень, однозвучний комплекс, у якому штучно об'єднані через апіорне узагальнення і зближення кілька окремих мовних форм (омонімів). Це власне — «екстракт, зроблений з кількох різних форм...» Потебнянська концепція слова, що виключає принцип «багатозначності», не дозволяє говорити про історію значень одного й того ж слова. На відміну від сучасних семантичних теорій, що спираються на поняття системи мови, ця концепція не визнає принципу тотожності слова в історії лексичних систем мови...»¹.

Звичайно, такий підхід до розв'язання проблеми багатозначності слова можна пояснити особливостями психологічного методу в дослідженні всіх явищ мови, які О. О. Потебня намагався вивчати одночасно з вивченням явищ індивідуальної психіки. Саме через це він зосереджував свою увагу на дослідженні індивідуального акту мовлення, який, слідом за Гумбольдтом, розглядав як індивідуально-неповторний акт духовної творчості. Як зазначав В. В. Виноградов, «психологічне і, отже, генетичне розуміння творчого мовного процесу спонукало Потебню тлумачити різні значення одного слова як послідовний ряд розумових актів мовлення, що виникають один з одного і спираються один на одного, утворюють різні слова»².

У попередньому розділі ми вже докладно розглянули вчення О. О. Потебні про внутрішню форму слова у зв'язку з викладом його філософсько-лінгвістичних, загально-теоретичних поглядів. Приступаючи до висвітлення усього комплексу питань, пов'язаних з розкриттям ролі слова в граматичній системі мови, як це уявляє собі О. О. Потебня, а також щоб створити більш-менш цілісну картину його багатогранного функціонування на всіх рівнях мовної системи, коротко нагадаємо про суть цього учення, до якого вчений знову звертається у I томі своєї праці «Из записок по русской грамматике».

За О. О. Потебнею, слово складається з трьох елементів (не з двох, як твердив Ф. І. Буслаєв, — звука і

¹ Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса, с. 336.

² Виноградов В. В. А. А. Потебня. — «Русский язык в школе», 1938, № 5—6, с. 116.

значення): звука (точніше — комплексу звуків), знака, або представлення, і значення. «Звук у слові не є знак, а лише оболонка, або форма знака, це, так би мовити, знак знака»¹, — говорить О. О. Потебня. Знак спирається на значення попереднього слова. Коли дитина вперше побачений *абажур* назвала словом *кавунчик*, то в цьому найпростішому акті пізнання ознака кулеподібності створює знак значення цього слова.

Виходячи з підказаного Гумбольдтом розуміння природи слова, а зокрема з того, що останній назвав внутрішньою формою, О. О. Потебня стверджує, що слово має два змісти — суб'єктивний і об'єктивний. Це пояснюється таким чином. Слово виражає не всю думку, яку приймають за його зміст, а тільки одну її ознаку. Наприклад, образ *столу* може мати і має багато ознак, але слово *стіл* означає тільки *простелене* (корінь² *стл* той же самий, що і в дієслові *стлать*), і тому слово *стіл* може однаково означати будь-які столи, незалежно від їх форми, розміру, матеріалу, з якого вони виготовлені. Під словом *вікно*, як звичайно, розуміють раму з шибками, тоді як очевидно подібність його до слова *око* призводить до таких значень: те, куди, крізь що дивляться, або те, куди, крізь що проходить світло. Саме це значення (або зміст), що містить в собі лише одну ознаку, і є об'єктивним змістом, або, як його інакше називав О. О. Потебня, найближчим етимологічним значенням слова. Інший зміст, що містить у собі багато ознак, він називав суб'єктивним.

Найближче значення слова народне, а найдалше, яке у кожного різне щодо якості і кількості елементів, — особисте. Якщо виключити друге суб'єктивне значення слова, то в кожному слові, на думку ученого, залишиться тільки звук, тобто зовнішня форма, і етимологічне значення, яке теж є форма, але тільки внутрішня.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 17.

² Погляди О. О. Потебні на корінь слова див. у статті: Білодід О. І. Корінь слова у граматичному вченні О. О. Потебні. — У зб.: Українське мовознавство, вип. 4. К., 1976, с. 83—89.

Незважаючи на те, що теорія внутрішньої форми слова займає в загальнолінгвістичній концепції О. О. Потебні дуже важливе місце, все ж у його науковій спадщині ми не знаходимо досить чіткого, цілісного, повного і єдиного визначення внутрішньої форми слова. В ході своїх міркувань і роздумів над цією цікавою особливістю слова він формулює кілька визначень внутрішньої форми, що характеризує її з різних сторін.

Внутрішня форма слова насамперед являє собою одну з найважливіших особливостей слова, що визначає розуміння будь-якого слова.

У зв'язку з цим внутрішня форма в О. О. Потебні характеризується так:

1. Вона розглядається як етимологічне значення або найближче етимологічне значення слова¹.

2. «Внутрішня форма слова є відношення змісту думки до свідомості; вона показує, як уявляється людині її власна думка»². Пояснюючи це положення, О. О. Потебня говорить, що думка про *тучу* (укр.— хмару) уявлялася народові однією із своїх ознак, саме тим, що вона вбирає в себе воду або впливає її з себе на землю, звідки і походить слово *туча* (корінь *ту* — пити і лити). Тому польська мова мала можливість тим же самим словом *tęcza* (той же самий корінь) назвати раду, яка, за народними уявленнями, вбирає в себе воду з криниці.

3. Внутрішня форма слова є «центр образу, одна з його ознак, що переважає всю решту ознак»³. Це з усією очевидністю виступає у всіх словах пізнішого творення з виразно визначеним етимологічним значенням (*бик* — той, що реве; *вовк* — той, що ріже; *ведмідь* — той, що їсть мед; *бджола* — та, що дзижчить).

4. Внутрішню форму треба розглядати не як образ предмета, а як «образ образу, тобто представлення»⁴. Отже, у кожного слова, як стверджує О. О. Потебня, слід розрізняти зовнішню форму, тобто членороздільний звук, і внутрішню форму.

¹ Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 77, 134.

² Там же, с. 77.

³ Там же, с. 108.

⁴ Там же.

ГРАМАТИЧНА ФОРМА І ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ

«Відмінності між основними типами слів виявляються і в їх граматичних функціях, в їх граматичній природі, в їх формах. Багатозначність терміна *форма* породила ряд наукових непорозумінь, що згубно позначилися на розвитку російської (ширше — вітчизняної.— О. Б.) науки. Поняття форми слова ототожнювалось з формальною ознакою граматичного значення. Іноді ж форма слова просто змішувалась із закінченням. Частіше під формою слова розуміли зовнішнє морфологічне вираження граматичного значення в будові окремого слова»¹,— писав В. В. Виноградов, аналізуючи погляди на граматичну форму у вітчизняному мовознавстві. П. Ф. Фортунатов, наприклад, форму слова вважав формальною прикметою граматичної функції в будові окремого слова. Вона реалізується у флексії (зовнішній і внутрішній), у її відсутності (заперечна форма), якщо ця відсутність служить ознакою граматичного значення слова, або у словотворчому афіксі. «Присутність у слові подільності на основу і афікс,— зазначав він,— дає слову те, що ми називаємо його формою»². З такого розуміння форми виходить, що одні слова мають форму (наприклад, *вод-а*), а інші — її не мають (наприклад, невідмінювані іменники *кіно, кенгуру*, прислівники *тут, там, учора* і т. д.). Слова, що мають форму,— граматичні. Вони і були об'єктом дослідження у морфології. Решта слів, що не має форм,— неграматична. Ці слова опинялися за межами морфології, хоч знову виринали у синтаксисі при розгляді форм словосполучення. Таке розуміння форми слова втілювалося й у змісті термінів *форми слова* і *форми словотворення*.

Форми словозміни — це закінчення відмінків і дієвідмінювання (останнє розуміли як зміну дієслова за особами, числами, часами і способами). Інакше кажучи, це форми слів, які потрібні у реченні, це частини речення. Форми словотворення — це чергування звуків основи, суфікси, префікси, завдяки яким творяться нові слова

¹ Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М.—Л., 1947, с. 31.

² Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языковедение. Лекции, читанные в 1899—1900 гг. М., 1900, с. 88.

або на місці старого змісту слова постає новий, віддалений від першого. Така форма слова є вказівкою на окремий предмет думки, але не на певну формальну зміну останнього. На основі розрізнення форм слова встановлювалися і граматичні класи слів. За П. Ф. Фортунатовим, доводилося визнавати існування мов, де зовсім немає форм, мов безформних. «Але таке розуміння форми слова як окремого морфологічного елемента у складі окремого слова дуже вузьке. Воно вже відкинута більшістю лінгвістів. З ним боролися ще В. Гумбольдт і О. Потебня (розрядка наша.— О. Б.). Його формалізм і односторонність у сучасній лінгвістиці загальноновизнані»¹,— зазначав В. В. Виноградов. Ж. Вандрієс, вживаючи термін «морфема» в значенні «форма», в якій виражена граматична категорія, відносить сюди безліч мовних елементів, що виражають граматичні відношення,— афікси, їх порядок у слові або у фразі, чергування голосних, внутрішню флексію, наголос, тон, нульові морфеми, службові слова, порядок слів². Це набагато ширше розуміння форми.

Під її поняття підводилися усі засоби вираження граматичних відношень у мові. Приблизно так розумів граматичну форму і О. О. Шахматов. На його думку, у зміст граматичної форми входили форми словозміни і словотворення, порядок слів, наголос, інтонація, зв'язок з іншими словами, службові слова і навіть корені слів такою мірою, якою вони виражають не речові, реальні, а супутні граматичні уявлення³.

В. В. Виноградов запропонував для такого розуміння форми вживати більш доцільний у даному разі термін — формальна ознака або зовнішній виразник граматичної категорії⁴.

Ще раніше подібні пропозиції висував Л. В. Щерба у статті «О частях речи в русском языке»: «Зовнішні

¹ Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове, с. 32.

² Див.: Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю. М., 1937, с. 76—92.

³ Див.: Бернштейн С. И. Основные вопросы синтаксиса в освещении А. А. Шахматова.— Изв. ОЛЯ АН СССР, т. 15. М., 1922; Його ж. Грамматическая система А. А. Шахматова.— «Русский язык в школе», 1940, № 4.

⁴ Див.: Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове, с. 32.

виразники категорій можуть бути найрізноманітнішими: «змінність» слів різних типів, префікси, суфікси, закінчення, фразовий наголос, інтонація, порядок слів, особливі допоміжні слова, синтаксичний зв'язок і т. д. Ознаки, виразники категорії, можуть бути позитивними і негативними: так, «незмінність» слів як протиставлення «змінності» також може бути виразником категорії, наприклад, прислівника. Протиставляючи форму, знак змістові, я дозволю собі називати всі ці зовнішні виразники категорій формальними ознаками цих останніх. Існування такої категорії зумовлюється тісним і нерозривним зв'язком її змісту і всіх її формальних ознак»¹.

Так поступово нові лінгвістичні теорії схиляють наукову думку до розуміння форми слова як додаткових його формальних значень, що супроводжують його основне, тобто лексичне значення. Цілком зрозуміло, що такий погляд виключив тезу про мови безформні, а стосовно східнослов'янських мов — про слова, що не мають форми.

«Кожне слово оформлене вже тим, — писав В. В. Виноградов, — що воно виконує певні граматичні функції, займає певне місце в граматичній системі мови, підводиться під ту чи іншу граматичну категорію. У багатьох філософських теоріях мови під формою розуміють закладене у смисловій структурі слова уявлення його речового змісту в світлі тієї чи іншої граматичної категорії і в її семантичних межах»².

Уперше у вітчизняному мовознавстві правильне з сучасної точки зору визначення граматичної категорії і граматичної форми дав О. О. Потебня. Визначення слів як звукової єдності з зовнішнього боку, писав він, і єдності представлення і значення з внутрішнього, ще не вичерпує усієї смислової структури слова. Воно може бути застосоване до мов найпростішої будови, слово ж у мовах такого типу, як східнослов'янські, входить у сферу або систему граматичних категорій, які визначають граматичну будову мови. Наводячи для прикладу те ж саме слово *верста*, учений говорить, що воно означає не тільки довжину в 500 сажнів, але одночасно є іменником

¹ Щерба Л. В. О частях речи в русском языке. — У зб.: Русская речь, вып. 2. 1928, с. 7—8.

² Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове, с. 33.

жіночого роду, у називному відмінку однини. «Подібне слово містить у собі вказівку на певний зміст, властивий тільки йому одному, і разом з тим вказівку на один або кілька спільних розрядів, що називаються г р а м а т и ч н и м и к а т е г о р і я м и, під які зміст цього слова підводиться нарівні із змістом багатьох інших. Вказівка на такий розряд визначає постійну роль слова в мовленні, його постійне відношення до інших слів»¹, тобто його г р а м а т и ч н у ф о р м у.

Слово *верста*, в якому б воно не було значенні, і кожне інше слово з тими ж самими суфіксами, будучи іменником, само по собі не може бути присудком; будучи в називному відмінку, може бути тільки підметом, прикладкою або частиною складеного присудка і т. д. З найближчих значень подвійного роду, що одночасно існують в такому слові, перше О. О. Потебня називає окремим і лексичним, значення другого роду — загальним і граматичним. Найближче значення першого роду — формальне по відношенню до значення дальшого (тобто етимологічного); але по відношенню до граматичних категорій саме це формальне значення є речовим. За таким значенням слово, як *верста*, називається речовим і лексичним.

Отже, за О. О. Потебнею, в слові поряд з його лексичним значенням виступає значення формальне, граматичне. І лексичне, і формальне значення розглядаються вченим як засоби і разом з тим акти пізнання, і якщо світ невичерпний для пізнання, і якщо немає меж для розвитку лексичного складу мови, то немає меж і кількості можливих у мові формальних категорій. Граматичну будову мови визначають граматичні категорії, які, в свою чергу, характеризують граматичне функціонування слова. Формальність у мові полягає в наявності у ній загальних розрядів, за якими розподіляється конкретний зміст мови одночасно з появою його в думці.

В індоєвропейських мовах, як і в східнослов'янських, є слова іншого типу, які не мають свого лексичного значення і не бувають самостійними, повнозначними частинами мови. «Вся їх суть у тому, — зазначає учений, — що вони служать показниками функцій інших слів і ре-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 35.

чень»¹. Такі слова він називає чисто формальними і граматичними, а також службовими на відміну від повнозначних, як головних, на змісті яких зосереджений увесь інтерес думки.

О. О. Потебня при цьому застерігає, що його власний поділ слів на лексичні і формальні не збігається ні з буслаєвським, ні з давидовським. До службових слів, що виражають «абстрактні поняття і відношення». Ф. І. Буслаєв відносить, крім применника і сполучника, ще числівник, займенник, займенникові прислівники і допоміжні дієслова. Підстав для такого поділу дві: абстрактність і значення відношення (формальність). Але не кожна абстрактність є формальність. Таким чином, по суті, Ф. І. Буслаєв переплутав формальність з абстрактністю. Заперечуючи буслаєвський поділ слів на формальні і лексичні, О. О. Потебня виставляє з приводу цього такі міркування.

Число є одна з найвищих абстракцій, але числівник не є формальним словом, бо в мовах найпростішої будови не має жодних граматичних визначень, як дитяче *цяця*, *вава*. В індоєвропейських мовах воно містить у собі, а не передбачає тільки в минулому як лексичні, так і формальні стихії, тобто має і свій спеціальний зміст, і відношення до граматичної категорії іменника, прикметника, прислівника, роду, відмінка, числа та ін. Те ж саме слід сказати про займенник. Не треба доводити, що в *той*, *цей* ми розрізняємо вказівку, як окремий лексичний зміст цих слів, і граматичну форму: рід, число та ін. займенники, крім деяких випадків, означають не відношення і зв'язки, а явища і сприйняття, але означають їх не через ознаку, взяту з кола самих сприйнятів, а через відношення до того, хто говорить, тобто не якісно, а вказівно. Щодо особових займенників, то вони, зважаючи на присутність чи відсутність граматичних форм у мові, можуть бути або тільки речовими словами, або то речово-формальними, як і вказівні *той*, *цей*, то чисто формальними. Якщо відзайменникові прислівники службові тому, що утворені від слів, прийнятих за службові, то чому до службових прислівників не віднесені числівники? Якщо це не домовка, то що ж означає

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 36.

службовість? — запитує О. О. Потебня і відповідає: у всякому разі, не формальність у нашому розумінні. У відзайменникових прислівниках формальне не те, що вони вказівно означають «якість» (*так, як*), «кількість» (*скільки, стільки*), «місце» (*де, там*), «час» (*коли, тоді*), як це твердив Ф. І. Буслаєв, а те, що вони є прислівники, тобто, що вони, як особливий член речення, рівно-сильні дієприслівникам і прислівникам від інших якісних (незайменникових) слів. Це слова такі ж речові, як *верста* і подібні. Втрата відмінюваності не пов'язана в них із втратою спеціального значення, як у прийменниках і сполучниках, а є лише засобом позначення категорії прислівника.

Відзначимо, що О. О. Потебня при розгляді формального значення слова дотримувався такої ж самої схеми, як і при розгляді його лексичного значення.

«Формальна частина слова за будовою, — писав він, — подібна до слів суто речових. Граматична форма теж має або передбачає три елементи: звук, представлення і значення. Так, наприклад, суфікси: рос. *-енок*, укр. *-енко*, що утворюють імена по-батькові і прізвищні імена, передбачають дійсно існуючі однозвучні з ними або близькі до них суфікси із значенням зменшеності. Батьківськість (патронімічність) у них порівнюється із зменшеністю, прізвищність з батьківськістю, і кожне з цих порівнянь ґрунтується на ознаці, яка спільна для його членів, ознаці, яка щодо значення є представленням. Як би не було важко тут і взагалі відділити представлення від попереднього значення, ми, беручи до уваги випадки, де ці величини виразно розрізняються, можемо бути впевненими, що вони і тут різні. У кожному з наведених суфіксів можна розрізнити по три складові частини, які, в свою чергу, підлягають такому ж розгляду»¹.

І лексичне, і граматичне значення у слові настільки тісно злиті, що ця подвійність очевидна лише тоді, коли слово стає об'єктом дослідження, у процесі ж мовлення лексичний і граматичний зміст складають ніби один акт думки, а не два чи більше і живуть у свідомості тих, хто говорить, як неподільна одиниця. Формальність у мові має виключне значення для оформлення думки: «Говори-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 37.

ти формальною мовою... — значить систематизувати свою думку, розподіляючи її по певних відділах»¹.

«Грамматична форма, — пише О. О. Потебня, — є елемент значення слова і однорідна з його речовим значенням»², яке завжди підводиться під яку-небудь граматичну категорію. В такому разі на питання, чи завжди певна граматична форма повинна виражатися окремим звуком, окремою формальною належністю слова, учений рішуче відповідає: «Звичайно, ні». Адже десятки лексичних значень можуть послідовно утворюватися одне з одного при абсолютній незмінності звукової форми. Те ж саме слід сказати і про граматичні форми: звуки, що служили для позначення першої форми, можуть не змінюватися і при утворенні наступних. Багато граматичних форм «власне для себе в даному слові не матимуть ніякого звукового позначення»³. Наприклад, у дієслові розрізняються доконаний і недоконаний види. Панування цих категорій у сучасній російській мові настільки широке, що немає жодного дієслова, яке б не відносилось до однієї з них. Але поява цих категорій не викликала ніяких змін у звуках, що вже існували: *дати* і *даяти* мали ту ж саму звукову форму і до того часу, коли перше стало доконаним, а друге — недоконаним. Є значна кількість випадків, коли дієслова доконаного і недоконаного видів зовнішньо нічим не розрізняються, наприклад, *женити* — *женю* (теп. час, недок. вид) і *женити* — *женю* (майб. час, док. вид). Це, як говорить учений, власне два дієслова, що різняться своєю граматичною формою, яка в них самих, окремо взятих, не виражена нічим, бо характер *и* зберігає в них свою попередню функцію, що не має відношення до доконаності і недоконаності.

В ученні О. О. Потебні граматичні форми і граматичні категорії тісно зв'язані з усією граматичною будовою мови, з усією її семантичною структурою. У мові «немає форми, про наявність і функцію якої дізнавались би інакше, як за змістом, тобто за зв'язком з іншими словами і формами у мовленні і мові»⁴, — говорив він. Навіть

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 37.

² Там же, с. 39.

³ Там же.

⁴ Там же, с. 45.

ті слова, які за своїм зовнішнім виглядом, морфологічним складом здаються безформними, насправді є словами, що мають абсолютно визначену граматичну функцію в реченні¹. Прикладом цьому може послужити факт, який наводить О. О. Потебня.

У часи єдності слов'янської і латисько-литовської мов в іменах чоловічого роду виразно відрізнявся називний відмінок від знахідного: в однині імен з темою на *-a* перший мав форму *-a-c*, а другий *-a-m*. Після відокремлення слов'янської мови, але ще до помітного поділу її на наріччя, на місці цих обох закінчень став *ъ*, і тим самим в окремому слові втратилось зовнішнє розрізнення між називним і знахідним відмінками. «Але це аж ніяк не значить,— говорить учений,— що у свідомості зникла відмінність між відмінком суб'єкта і відмінком прямого об'єкта»². Багато прикладів переконують у тому, що чоловічий рід більше схильний до строгого розмежування цих категорій, ніж жіночий, а одина — більше, ніж множина. У той час, коли у звуковому відношенні переплуталися між собою називний і знахідний відмінки однини чоловічого роду, вони виразно розрізнялися у множині того ж самого роду, а в однині жіночого роду розрізняються і зараз. У деякій частині самих імен чоловічого роду, де відбулося переплутання звукової форми називного і знахідного відмінків однини, мова пізніше знову і зовнішньо розрізнила ці відмінки, надавши знахідному відмінку закінчення родового. Отже, замість уявлення кожного об'єкта, що стоїть у знахідному відмінку, безумовно пасивним (як і в латині *Deus credit mundum, pater amat filium*), виникло два ступені пасивності, зважаючи на те, живий чи неживий об'єкт: *бог створив світ, батько любить сина*. Однозвучність називного і знахідного відмінків (*світ* створений і бог створив *світ*), знахідного і родового (батько любить *сина*, батько не любить *сина*) не спричинилась до переплутування цих форм у розумінні значень. У цьому, говорить О. О. Потебня, виявилось становлення нової категорії істот і неживих предметів, але разом з тим і те, що й досі відмінність між називним і знахідним відмінками однини чоловічого роду не зникла з народної свідомості.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 41.

² Там же, с. 40.

«Думка у формальній мові,— стверджував О. О. Потебня,— ніколи не пориває зв'язку з граматичними формами: віддаляючись від однієї, вона неодмінно в той же час створює іншу. Синтаксичні відношення форми завжди узгоджуються з нею самою: адже вона і пізнається за цими відношеннями»¹. Отже, за О. О. Потебнею, граматичні категорії можуть виражатися не тільки формальними компонентами слова, але і його синтаксичними зв'язками, його семантичними функціями у мовленні, тобто «більш тонким засобом, саме знанням місця, яке займає слово в цілому, чи буде це ціле мовленням чи схемою форм»².

Таких думок у вітчизняному мовознавстві до О. О. Потебні не висловлював ніхто. З них з усією переконливістю поставав принцип системності мови, синтаксичний і етимологічний аспекти досліджень, або, висловлюючись сучасною термінологією, поняття синхронії і діахронії в їх взаємодії і взаємозв'язку.

Своїми лінгвістичними ідеями і науковими положеннями щодо граматичної характеристики слова О. О. Потебня ніби передбачає і наперед накреслює напрямки загальнолінгвістичних і граматичних студій, зокрема у ствердженні співвідносності і зв'язку елементів мовної структури. За виконання цієї складної і нелегкої праці пізніше взялися О. О. Шахматов, І. О. Бодуен де Куртене, Л. В. Щерба і В. В. Виноградов.

Функціонально-синтаксична і структурно-семантична спрямованість у визначенні граматичної форми була новим важливим кроком у граматичному вченні про слово, і в цьому велика заслуга О. О. Потебні. Форма у його вченні — це функція граматичної категорії, що здійснюється у слові. У часи неподільного панування породженого порівняльно-історичною граматику примітивного морфологічного погляду, що визначав форму морфологічно значеннєвим звуком у складі окремого слова, учений мав сміливість сказати, що форма — не звук, а значення.

Разом з тим відзначимо, що на вченні О. О. Потебні про граматичну форму позначилось його розуміння слова як індивідуально-неповторного акту духовної творчості.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 50—51.

² Там же, с. 66.

У формі він бачив психологічно-конкретну, здійснювану в реченні індивідуальну модифікацію граматичного вживання слова, яка не може поєднувати у собі кількох однорідних і однотипних, тобто взаємосуперечних, категоріальних значень.

Як уже підкреслювалося, форма в О. О. Потебні функціонує не сама по собі, а в тісній структурній єдності з синтаксичним вживанням слова в мовленні, з його семантикою. Визнавати існування «форми як форми» — значить створювати небачені і нездоланні труднощі, говорив він. «Слово в кожний момент свого життя є один акт думки. Його єдність у формальних мовах не порушується тим, що воно відноситься разом до кількох категорій, напр. особи, часу, способу. Неможливе поєднання в одному прийомі думки лише двох взаємовиключних категорій»¹.

Невизнання О. О. Потебнею полісемії актуального значення слова призводить до досить своєрідного розуміння його семантичних меж. «Справжнім розумінням форми», говорив він, може вважатися тільки розуміння її у сфері мовлення, де «вона має щоразу одне значення, тобто, висловлюючись точніше, кожного разу є іншою формою»². Сам О. О. Потебня підкреслював, що його розуміння форми слова відрізняється від звичайного, традиційного, висловленого зокрема акад. Г. В. Явичем: «Я можу у кожному синтаксисі знайти приклади, де одна і та сама форма в різних відношеннях одержує різні значення; але ще нікому не спадало на думку сказати, що це не одна форма, а дві, три і т. д.»³.

З цих же позицій О. О. Потебня рішуче заперечує пануючі у сучасному йому вітчизняному мовознавстві погляди на форму як на граматичний центр багатьох значень, з яких одне вважається загальним, основним, субстанціональним, а інші — okazіональними, частковими. «Мовознавство, — писав він, — не потребує цих «загальних» значень»⁴ і як негативний приклад наводить дале-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 43—44.

² Там же, с. 43.

³ Jagić V. Primjetbe k našoj sintaksi s gledišta sravnjujuće gramatike. Književnik, II, 1865, s. 186.

⁴ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 43.

ке від реальної дійсності, штучне, надумане і суб'єктивне розуміння форми мови, яке було викладене у роботі М. П. Некрасова «О значении форм русского глагола» (1865).

Дослідник, зазначає О. О. Потебня, повинен розглядати слово тільки в сфері живого мовлення, не ізолювати його, не робити з нього штучний препарат. Порушення цього правила призвело М. П. Некрасова до таких необґрунтованих заяв: російська форма з н а й одержує у мовленні зміст бажальний, або наказовий, або, нарешті, умовний; «із істинного розуміння граматичного значення форми як форми ми легко могли пояснити і ті часткові значення, які вона може мати у живому мовленні, ми зрозуміли справжній зміст і обсяг його вживання у мові. Тепер виникає питання: чи маємо ми право назвати його формою наказового способу, або бажального, або умовного? Зовсім ніякого. Це значило б відмовитися від розуміння її і ст о т н о г о граматичного значення і обмежити її різноманітне вживання у мовленні одним яким-небудь випадковим значенням. І справді: на якій підставі цю форму ми назвали б способом наказовим, коли нею виражається у мові і бажання, і умова? Чому б не назвати її бажальним способом? Чому б не назвати її також способом умовним? Ми не можемо погодитися з думкою тих учених, які твердять, що цією «загальною особовою формою дієслова» виражається наказ, а бажання і умова — так собі, як відтінки наказу. То чому ж наказ і бажання не можуть бути відтінками умови?»¹.

Отже, у М. П. Некрасова форма виступає як екстракт, зроблений з кількох різних форм. Форма слова з н а й стає у нього штучним препаратом, не формою певної особи і способу, а «загальною особовою формою». Таке узагальнення, на думку О. О. Потебні, а в такій же мірі і згадане вище загальне значення коренів і взагалі «загальне значення слів», як формальне, так і речове, є тільки продуктом особистої думки і насправді існувати в мові не може. Мовознавству не потрібні ці загальні значення. В одному ряді генетично зв'язаних між собою значень, наприклад, у слові з н а й — наказовому і умов-

¹ Некрасов Н. П. О значении форм русского глагола. Спб., 1865, с. 106.

ному, можна бачити тільки частковості, що перебувають у певних відношеннях одна до одної.

У зв'язку з цим О. О. Потебня висуває такий принцип або формулює такий закон, важливість якого, за словами В. В. Виноградова¹, усвідомлена лише в найближчі до нас останні десятиліття: «Загальне у мовознавстві важливе і об'єктивне тільки як результат порівняння не окремих значень, а рядів значень, причому цим загальним бувають не самі значення, а їх відношення»².

Пояснюючи висунуте наукове положення, О. О. Потебня зазначає, що в даному разі мовознавство доводить до свідомості ті аналогії, за якими несвідомо йде творчість мови. Наприклад, коли ми говоримо, що слово *подобен* у значенні «приличен», «красив» аналогічне з словом *пригож*, то ми не стверджуємо того, що *по* = *при* або *доба* = *гож*, не виводимо загальне із значень цих слів, а визначаючи ці слова різними величинами і не намагаючись добути з них середнє число, діємо за формулою $a : v = c : d$, тобто зрівнюємо не значення, а спосіб їх переходу в інші³.

Однак М. П. Некрасову в слові *знай* здається істотним тільки те, що є його власною думкою, а саме, що це «загальна особова форма». Нагадавши характерне зауваження Г. Курціуса [«Ніхто не буде зараз, як п'ятдесят років тому, виводити вживання відмінка або способу з основного поняття, що здобувається частково філософським шляхом, з допомогою застосування категорій. Тепер навряд чи хто-небудь випустить з уваги те, що подібні основні поняття є лише формули, здобуті через абстрагування від сукупності відтінків вживання» (Zur Chronologie d. indogerm. Sprachforsch., 10)⁴], О. О. Потебня остаточно розвінчує теорію форми слова у працях М. П. Некрасова.

Отже, для О. О. Потебні подібний відхід від індивідуально-конкретного функціонування у сферу абстракцій — штучний препарат. Не можна уявити собі, що так

¹ Див.: Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса, с. 338.

² Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 43.

³ Див. там же.

⁴ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 43.

звані часткові значення містяться у звуці разом і одночасно, що *конь* є разом називний і знахідний відмінки, що *знай* є наказовий і одночасно умовний способи, говорив він. Слово не може стояти у наказовому способі і одночасно в умовному, але воно може стати умовним і тоді стане іншим словом. Одне й те ж саме слово не може бути одночасно прислівником і сполучником.

Взагалі життя слів, генетично зв'язаних між собою, О. О. Потебня уявляв у вигляді родовідного дерева, в якому батько не є субстанція, а син не акціденція, у якому немає основного центра, від пояснення якого залежало б усе. Без попереднього слова не могло б бути наступного, яке, проте, з одного попереднього ніяким засобом виведене бути не може, бо воно не є перетворенням готової математичної формули, а чимось зовсім іншим.

Якщо не надавати слову мовлення надто широкого значення мови, то в такому разі треба сказати, що і мовлення, в розумінні певної сукупності речень, не досить для розуміння слова, що входить до нього. Мовлення існує лише як частина більшого цілого — мови. Для мовного спілкування, для розуміння мовлення треба, щоб у душі існували численні відношення даних у цьому мовленні явищ до інших, які в самий момент мовлення залишаються «за порогом свідомості», не освітлюючись його повним світлом. «Вживаючи іменну або дієслівну форми,— зазначає О. О. Потебня,— я не перебираю усіх форм, що складають відмінювання або дієвідмінювання; га однак ця форма має для мене зміст за місцем, яке вона займає у відмінюванні або дієвідмінюванні...»¹. Це практичне знання мови, за О. О. Потебнею, не має нічого спільного з науковим знанням. Той, хто говорить, може не знати, що в його мові є відмінювання, а, проте, відмінювання в ній дійсно існує у вигляді більш тісної асоціації певних форм між собою, ніж з іншими формами. «Сам того не відаючи, той, хто говорить, при вживанні даного слова бере до уваги то більше, то менше число рядів явищ у мові»²,— пише учений. В російській літературній мові орудий відмінок однини перебуває у

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 44.

² Там же.

рівномірному зв'язку з іншими відмінками того ж самого відмінювання і, зокрема, не намагається викликати у свідомості жодного з них, бо виразно відрізняється від них усіх у звуковому відношенні. Але в латиській мові цей відмінок не має окремого закінчення і збігається в однині із знахідним (grēku — гріх, гріхом), а у множині з давальним (grēkim — гріхам, гріхами). Було б помилкою думати, що латиська мова зовсім не має категорії орудного відмінка, точніше, групи категорій, що мають назву орудного відмінка. Внаслідок звукового збігу орудного із знахідним в однині той, хто говорить, був би схильний шукати такого збігу і в множині, але під звуковою формою знахідного множини він не знаходить значень, які ми називаємо орудним, і без будь-яких зусиль відшукує ці значення під звуковою формою давального множини.

«Таким чином,— підсумовує О. О. Потебня,— у того, хто говорить латиською мовою, особливість категорії орудного підтримується завдяки більш тісній асоціації між одниною і множиною, ніж в російській мові.— Коли я говорю: «я кончил», то доконаність цього дієслова виявляється для мене не безпосередньо у звуковому його складі, а тим, що у моїй мові є інша подібна форма «кончал», що має значення недоконане»¹. Те ж саме відбувається і при зворотному русі думки. Випадки, де доконаність і недоконаність прив'язані до двох різних звукових форм, підтримують у того, хто говорить, схильність розрізняти ці значення навіть там, де вони мають одні звуки. Значить, вимовляючи слово *женю* чи то в значенні доконаному, чи недоконаному, людина перебуває під впливом рядів явищ, зразками яких можуть служити *кончаю* і *кончу*. І тут О. О. Потебня висловлює думку, яка стала класичною для наступних поколінь мовознавців: «Чим довершенішими стають засоби спостереження, тим більше ми переконуємося в тому, що зв'язок між окремими явищами мови набагато тісніший, ніж здається. У кожний момент мовлення наша самодіяльність спрямовується усією масою раніше створеної мови, причому, звичайно існує відмінність у ступені впливу одних явищ на інші (розрядка наша.— О. Б.)»².

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 45.

² Там же.

Залишаючи осторонь висловлювання О. О. Потебні про індивідуальну неповторність синтаксичної функції тієї чи іншої форми, неможливість збігу або співіснування різних граматичних значень в одній формі, нав'яні Гумбольдтом і Штейнталем, зазначимо, що для сучасного мовознавства цінність полягає в іншому. Згадане вище, як відомо, не перешкодило О. О. Потебні зробити і обґрунтувати надзвичайно важливе наукове відкриття про співвідносність, внутрішню взаємозв'язаність і взаємообумовленість форм у складі парадигм відмінювання і дієвідмінювання.

СПІВВІДНОШЕННЯ ЕТИМОЛОГІЧНИХ І СИНТАКСИЧНИХ ФОРМ

Питання про етимологічні і синтаксичні форми, їх співвідношення і ширше — етимологічний і синтаксичний аспекти дослідження мовних явищ піднімалися ще К. С. Аксаковим і пізніше з різних точок зору висвітлювалися в працях Ф. І. Буслаєва, М. Богородицького, А. А. Дмитрієвського, Н. П. Зав'ялова, М. П. Некрасова, В. Сланського.

Оскільки найбільш характерними щодо цього були погляди Ф. І. Буслаєва, висловлені ним в «Исторической грамматике русского языка», критика О. О. Потебні спрямовується насамперед на наукові положення її автора, які заважали розвитку правильної думки в теоретичному і чисто практичному, методологічному планах. Їх усунення було необхідне О. О. Потебні для викладу своїх власних поглядів на зазначене питання.

Поділ форм на етимологічні і синтаксичні, який подано у зазначеній праці Ф. І. Буслаєва, хоч і спирається на дійсні явища, але висловлений плутано і розуміється помилково, зазначає О. О. Потебня. Ф. І. Буслаєв твердить, що всі флективні мови з часом втрачають або ж перекичують етимологічні форми і що ця прогалина заповнюється формами «синтаксичними, описовими, звідки випливає, що в історії мов первісне панування етимології поступається місцем наступному за ним пануванню синтаксису, і до того ж синтаксису в його пізнішому вигляді, коли він ґрунтується вже не на первісній етимо-

логічній формі, а на абстрактному понятті, нею вираженому»¹.

На думку О. О. Потебні, погляд на розрізнення форм етимологічних і синтаксичних залежить від того, як взагалі розуміти поділ граматики на частини.

За Ф. І. Буслаєвим: 1. Граматика є наука про мову, а не виключно про форми. (Зрештою, говорить О. О. Потебня, тут він сам суперечить своєму ж визначенню, бо присвячує граматику тільки формам, а не лексичному складу, а слідом за цим твердить, що граматика «окремі граматичні форми підводить під загальні закони»); 2. Граматику саме як науку про форми мови він поділяє на етимологію, або слововивід і синтаксис, або словотворення. Перша розглядає кожне слово окремо, другий — у взаємосполученні їх у простих і складних реченнях. Через те, що значення частин мови і їх зміни визначаються синтаксичним зв'язком слів, то етимології до цього немає ніякого діла. Вона розглядає спочатку властивості звуків, а потім утворення слів за походженням і складанням, і, нарешті, за зміною слів при відмінюванні і дієвідмінюванні, тимчасом, як синтаксис пояснює значення і вживання частин мови і їх зміни. Отже, етимологія і синтаксис, як зазначає О. О. Потебня, окремо, досліджують те, що в мові існує разом, а саме — членороздільні звуки і думки, що ними виражаються. Перше становить об'єкт дослідження етимології, друге — синтаксису.

З таким поділом О. О. Потебня погодитися не може, бо в ньому на долю етимології залишилися тільки звуки, отже та частина граматики, яку треба було б, згідно з буслаєвським визначенням, назвати фонетикою. Однак на практиці Ф. І. Буслаєв не йде за своїм визначенням, розглядаючи мовні факти з точки зору етимології то у фонетиці, то у морфології, що є не лише особистою непослідовністю вченого, говорить О. О. Потебня, — до цього вдаються і інші дослідники. Як О. О. Потебня усуває цю непослідовність?

Слово, у його вченні складається з членороздільних звуків і значення в широкому розумінні, що містить у собі представлення і значення. Тому вся галузь

¹ Буслаєв Ф. И. Историческая грамматика русского языка, с. 267.

вивчення мови найбільш природно поділяється на фонетику, яка досліджує зовнішню форму слова, звуки, передбачаючи їх повнозначність, але не зупиняючись на ній, і вчення про значення, в якому, навпаки, увага зосереджена на значенні, а звуки тільки передбачаються. Значення слів у тій мірі, в якій воно становить предмет мовознавства, може бути назване їх внутрішньою формою на відміну від зовнішньої звукової, інакше — способом представлення позамовного змісту. Спираючись на Г. Штейнталя, О. О. Потебня вказує, що з цієї точки зору в мові немає нічого, крім форми зовнішньої і внутрішньої. Але відомі мови в галузі своєї внутрішньої форми розрізняють представлення змісту і представлення форми, в якій він мислиться. Ці речі у мовознавстві розглядаються у вченні про значення в тісному розумінні, або про речове значення і у вченні про граматичні форми.

«Кожну частину цього поділу можна розглядати з двох точок зору: етимологічної і синтаксичної. Чи буде перед нами речове чи формальне значення слова, ми однаково а) або визначаємо його, що можливо тільки з контексту, за сполученням його з іншими — точка зору синтаксична; б) або відшукуємо шлях, яким мова дійшла до цього значення, — точка зору етимологічна»¹, — така думка О. О. Потебні у цьому питанні. В останньому випадку, продовжує він, ми неодмінно переходимо за межі даного слова або форми, наприклад, показуючи, чим був інфінітив раніше, перш ніж стати самим собою, ми говоримо не про нього, а про інші форми. Звичайно, слова, що передують даному, теж повинні бути визначені синтаксично. «Отже, етимологія і синтаксис відносяться один до одного, як історія і опис сучасного стану; останнє пояснюється першим. Те, що стосовно даного слова є етимологія, те, що відносно попереднього — синтаксис»².

Пропонуючи тезу про описовий та історичний методи при дослідженні слова в усій багатогранності його функціонування на всіх рівнях мовної системи, О. О. Потебня усував антиісторичність, суперечність, непослідов-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 48.

² Там же.

ність і ті непевні шукання істини плутаними стежками досить примітивного аналізу, що не мав чітко визначеного наукового методу, і виводив наукову думку на широкий шлях з двостороннім рухом, ним же самим прокладеним.

«Чим зрозумілішим,— говорив він,— стає зв'язок моментів життя мови, тим менш потрібним здається для того, щоб зберегти порядок і ясність, роз'єднання поясень етимологічних і синтаксичних.

Через те, що історичність є істотною рисою мовознавства, і через те, що синтаксис є моментом історії мови, то неісторичне мовознавство як наука, неісторична етимологія і неісторичний синтаксис однаково неможливі»¹.

Після цього О. О. Потебня знову повертається до розбору наведеного вище твердження Ф. І. Буслаєва про співвідношення форм етимологічних і синтаксичних і про зміну панування етимології пануванням синтаксису.

Якщо триматися того погляду, що етимологія і синтаксис є лише дві різні точки зору на одне й те ж саме явище мови, а зокрема — на граматичну форму, то не можна зрозуміти, чому форма, що має звукову єдність, має більше права називатися етимологічною, ніж форма, що складається з кількох частин, описова, синтаксична? Як примирити можливість розгляду будь-якої форми синтаксично з первісним пануванням етимології?

Говорячи про первісне панування етимології, Ф. І. Буслаєв зазначав, що поняття звукової роздільності і єдності відносне. В широкому розумінні не тільки речення, а й період є звуковою єдністю. Більш тісна звукова єдність сполучень прикметника з іменем у місцевому відмінку (*по воду, на реке*), дієслівні форми з допоміжними дієсловами (*буду говорити, казав їси*). Ще тісніший зв'язок сполучень, де відбулися уподібнення, злиття, опущення звуків, як у займенниковому відмінюванні прикметників (*добрааго, доброго, доброго* і т. д.). Отже, формам злитим, як польськ. *znalem*, укр. *знатиму*, серб. *знаћу*, передує роздільне *зналъ ѣсмь*

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 48.

і под. Як бачимо, повне звукове злиття тут пізніше формального значення допоміжного слова.

«Значить,— зауважує О. О. Потебня,— якби тут ішлося лише про роздільність і єдність, то про час доісторичного утворення форм можна було б сказати словами Буслаєва, тільки навпаки, що в доісторичні часи панування синтаксису (в розумінні роздільності) замінилось пануванням етимології. Звичайно, визнаючи, що в найдавніші часи утворення форм синтаксичні відношення були такими ж важливими, як і зараз, хоч з того часу у мові відбулося багато змін»¹.

Ф. І. Буслаєв розрізняв два види синтаксису: один найдавніший, другий пізніший, який ґрунтується вже не на первісній етимологічній формі, а на абстрактному понятті, нею вираженому. Інакше: синтаксичне вживання слів у нього подвійне: 1) засноване на етимологічній формі і разом з тим наочне і 2) таке, що відступає від цієї форми за вимогами думки і тому абстрактне².

З таким поділом, говорить О. О. Потебня, знову не можна погодитися, а приклади, які повинні його підкріпити, мало переконливі. Ф. І. Буслаєв твердив, що у найдавніші часи, коли думка найтісніше була злита з етимологічною формою, тоді, наприклад, числівники *п'ять, шість, десять*, що мали форму іменників жіночого роду однини, узгоджувалися у цих формах із займенниками, прикметниками і дієсловами. Пізніше мова зв'язує слова незалежно від етимологічної форми, на основі тільки загального змісту речення, тому згадані числівники узгоджуються вже не в жіночому роді однини, а в середньому того ж самого числа: *десять взято*, або у множині: *десять взяты*, бо числівники вже виступають виразниками абстрактної кількості.

Явища, про які тут ідеться, зазначає О. О. Потебня, спостерігаються не тільки в сфері граматики, а й у сфері лексики в усі часи розвитку мови. Немає логічної суперечності в тому, що людина, яку називають *Цобегей*, не має ніякого відношення до волів, люди *Пушкар, Сердюк, Бронник* не пушкарі, а *Пушкаренко, Бронни-*

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 49.

² Див.: Буслаєв Ф. И. Историческая грамматика русского языка, с. 266—267.

ков зовсім не сини *Пушкаря*, бо ці прізвиська давно вже не мають нічого спільного з людьми, які їх носять. Так само і *десять взято* і *десять взяти* не є сполучення, «незалежні від етимологічної форми», а нові, зовсім інші форми порівняно з попередніми, поєднання компонентів усередині яких відбувається відповідно до їх природи. Нісенітниця у сполученні *четыре человека* немає, вона була б тоді, коли б закінченню *-а* в слові *человека* було раз і назавжди присвоєно значення двоїни (*два человека*), але на ділі забуття категорії двоїни одночасно викликало утворення категорії «кілька» (*два, три, чотири чоловіки*), але «*п'ять чоловік*» з род. множ.), що стоїть посередині між одноною і множиною, яка починається з п'яти. Колись цю середину займала двоїна. Такий рух граматичних форм від вираження конкретності до дедалі більшого узагальнення, абстракції спостерігається і в багатьох інших мовах, де є одина, двоїна, троїна. Остання вже є образом множини, асоціюється з множиною, але спочатку дуже обмеженою, не нескінченною. Ще Гумбольдт помітив, що в єгипетських ієрогліфах прямовисна риска в зображенні предмета означає одиницю, дві риски — двоїну, три — невизначено велику кількість.

Наведені міркування дозволяють О. О. Потебні зробити такий висновок: «На відміну від думки про можливість неузгодження між етимологічною формою і вживанням можна твердити, що відношення думки до граматичної форми не схоже на те вірування, за яким душа, вилетівши з тіла, дивиться на нього як на скинуту одягу, не відчуваючи на собі його тягаря. Думка у формальній мові ніколи не пориває зв'язків з граматичними формами: віддаляючись від однієї, вона неодмінно в той же час створює іншу. Синтаксичні відношення форми завжди згодні з нею самою: адже вона й пізнається за цими відношеннями»¹. Той, хто говорить, ніколи не відчуває невідповідності між формою і її сполученням, але дослідник розподіляє форми і взагалі значення на дві групи. Одні стоять у нього, так би мовити, в кінці небосхилу, і через це за ними нічого не видно. Такі слова, як говорить учений, — етимологічно темні, їх

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 50—51.

попередників дослідник не знає і саме тому він аж ніяк не може вбачати розладу між будь-яким одним значенням і іншим. Другі, що ближче до дослідника, містять у собі виразні вказівки на своїх попередників і цим вводять дослідника в оману, бо він, гадаючи, що і попередники непорушні, думає, нібито це зробила сама мова, нібито в самій мові запанувала незгода між значенням і вживанням, або між етимологією і синтаксисом, або ще інакше — між «началом етимологічним» і «логічним», як думає Ф. І. Буслаєв, причому перше ототожнюється з наочним, а друге — з абстрактним.

О. О. Потебня показує історичну помилковість буслаєвського пояснення утворення конструкції *надеяться чего* замість старої *надеяться на кого-то*. За Ф. І. Буслаєвим, *надеяться на кого* ґрунтується на етимологічній формі і виражає образне уявлення про покладення чого-небудь на що-небудь (як *полагаться на что*, або *на кого*). *Надеяться чего* ґрунтується вже на абстрактному понятті (синонім — *ожидать*). О. О. Потебня гадає, що в конструкції *надеяться на что* (пор. *полагаться на что*) надія виражена за схожістю з дією того, хто спирається на щось. Предмет, що збуджує надію, є тут чимось схожим на кам'яну гору (*надеюсь, полагаюсь как на каменную гору*), міцну стіну, ґрунт під ногами. У словосполученні *надеяться чего*, наприклад, *награды* значення змінилося і може бути приблизно означене через *ожидать чего*, як в укр. *сподіватися* (архаїчн. *сподитись*), польськ. *spodziewać się* з родовим відмінком, що має зміст мисленого руху від предмета. Іншими словами: *надеяться чего* позначене схожістю з тією надією, де на першому плані не упевненість, а чекання. У *надеяться чего* ми бачимо не розширення змісту граматичної форми «надеяться на», а зовсім нову граматичну форму, яка не може не узгодитись із своїм синтаксичним сполученням, бо полягає саме в цьому сполученні з родовим відмінком.

Заперечуючи думку Ф. І. Буслаєва про те, що на новому ступені розвитку синтаксичні форми набувають більшої логічної абстрактності і складності і тим самим відриваються від етимологічної бази, О. О. Потебня пише: «Сучасний ландшафтний живопис, саме через свою велику складність, як продукту думки, порівняно

в живописом попередніх віків, за змістом більш конкретний, ніж цей останній. Так чому ж того самого не може бути і в мові? І справді, виявляється, що в слові можна усвідомлювати і порівняно конкретне завдяки значенням порівняно абстрактним, а не тільки навпаки... Граматична форма як відношення є завжди чимось абстрактним. Тому порівняння граматичних форм між собою щодо абстрактності покаже нам тільки відмінність у ступені, якщо ще покаже, а не відмінність докорінну»¹.

Крім того, відзначає О. О. Потебня, Ф. І. Буслаєв допускає плутання понять конкретність і зображальність і засноване на цьому плутанні помилкове протиставлення абстрактності і зображальності. Насправді «найабстрактніші значення можуть бути позначені словами із свіжими, незатертими представленнями [напр., судьба, необхідність, сила (обл. укр. силити, в'язати, напр., вірвкою), логическое основание та ін.]. Навпаки, найнаочніші значення можуть позначатися словами без представлень: слова сосна, дуб для звичайної свідомості такі ж незображальні, як слово Йордан»².

Повертаючись до буслаєвського положення («флективні мови з часом втрачають етимологічні форми, а разом з тим на зміну пануванню етимології приходить панування синтаксису»), О. О. Потебня говорить, що панування синтаксису над етимологією навіть у таких мовах, як китайська, умовне: «в китайській граматиці етимологія має лише інший характер, а не відсутня»³.

Відкинувши неприйнятний і неісторичний погляд Ф. І. Буслаєва на співвідношення етимології (морфології) і синтаксису, О. О. Потебня зазначає, що з нього не можна взяти нічого, крім сирих фактів, що лежать в його основі, а саме:

а) звукові елементи окремих форм з часом стираються;

б) форми як значення змінюються іншими;

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 52.

² Там же, с. 53.

³ Там же, с. 54.

в) ці останні можуть складатися більш ніж з одного слова і не становити звукової єдності.

«Протиставлення етимології синтаксису,— підсумовує О. О. Потебня,— є лише невдалим перетворенням іншої протилежності утворення і занепаду форм, або утворення і вживання форм»¹.

РУХ У СФЕРІ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ

Процес утворення нових граматичних форм для багатьох лінгвістів був чимось таємничим і незбагненим. З тривогою і жалем, оглядаючи історичні шляхи розвитку давніх мов, вони констатували виродження, занепад і зникнення граматичних форм, фонетичне псування, що руйнувало не тільки зовнішню форму мови, а й усю її природу, яка колись відзначалася винятковою гармонійністю, була «царством звуків».

Професор Оксфордського університету Макс Мюллер (1823—1900), посилаючись на факти з історії санскриту, з сумом відзначав: «Життя слабше або зовсім гасне в словах або частинах слів, які несуть на собі перші сліди... фонетичних перетворень. З цього часу такі слова і їх частини можуть триматися в мові тільки штучно, завдяки традиції, і, що особливо важливо, з цього часу починається розрізнення істотних, або корінних, і тільки формальних, або граматичних, складових частин слова... Фонетичне псування веде до першої появи так званих граматичних форм»². Отже, фонетичні зміни — це хвороба, яка у певний час вселяється в мову і прирікає її на занепад, руйнування, бо знищує в ній усе істотне.

Однак ця хвороба, як іронічно зауважує О. О. Потебня, «не знищує, а, навпаки, ніби мимохідь, створює те, чим формальні мови переважають усі інші, що в них є вище і краще не для стороннього судді, а для самого того, хто говорить; саме ця хвороба створює граматичну форму. Чи це можливо?»³.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 55.

² Müller M. Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache, für das deutsche Publicum bearbeitet, 1, Leipzig, 1866, s. 40—41.

³ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 55.

Твердження М. Мюллера про те, що традиційність у мові є чимось штучним, конвенціональним, О. О. Потебня вважає абсолютно довірливим. Штучність треба розуміти як протилежність природності, а під останньою в даному разі — безпосередню повнозначність звука; але таку повнозначність можна уявити собі в найперших словах, які виникли з патогномічних звуків. Уже в другому слові ряду і в наступних стає байдужим, чи виник цей звук первісно в тому, хто говорить, чи переданий іззовні. «Традиція одночасна з самою мовою; вона є приналежністю кожної мови, а не однієї формальної, і ніяк не може виявлятися тільки у відносно пізній час. Штучність передбачає замір, інакше вона буде порожнім словом, але в традиційності мови немає заміру. Звукова мінливість є теж явище первісне, загальне, зовсім не властиве одним лише формальним мовам»¹. Тому її не можна вважати явищем хворобливим. Якби ця мінливість сама по собі могла створювати граматичні форми, то мови, які мають здатність розпадатися на наріччя, тобто усі мови без винятку, стали б формальними, чого в дійсності немає. Хто думає, що фонетичне псування утворює граматичні форми, той повинен би думати, що воно ж їх і руйнує.

Якщо визнати, як це роблять деякі учені, говорить О. О. Потебня, утворення і руйнування форм явищами протилежними, як математичне збільшення і зменшення, то стане зрозумілим, що одна й та сама сила не може діяти у взаємовиключних напрямках.

М. Мюллер змушений був визнати, що звукова мінливість не є самостійною руйнівнотворчою силою — слова чинять опір фонетичному псуванню, доки живі і цілком зрозумілі, але як тільки вони втрачають присутність духу, з'являється фонетичне псування, і уражені ним частини слова зберігають лише штучне існування, зсихаються в граматичні форми.

«Отже, те, що Мюллер називає відсутністю життя у слові і його незрозумілістю, — пише О. О. Потебня, — є тільки новим проявом життя, новим розумінням: зміна функції слова, утворення нового слова з минулого... Згідно з цим і граматична форма не є мумієподібним

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1 — 2, с. 56.

залишком минулого життя слова, а, навпаки, тим, у чому з особливою силою проявляється життя думки у слові... І руйнування, і народження форм, однаково, як і речових значень, найтіснішим чином залежить... від певної потреби думки (розрядка наша. — О. Б.)»¹.

І все-таки сказане вище не дає відповіді на питання: що ж таке утворення і руйнування граматичних форм як процеси, що характеризують два різні періоди в житті мови?

Цю відповідь О. О. Потебня намагається знайти у вченні В. Гумбольдта. За Гумбольдтом, два періоди у розвитку мови, про які йдеться, характеризуються тим, що у першому мова твориться і сама собі служить метою, а в другому — вживається, стає засобом. Здавалося, це мусило б пояснити, чому, як гадає дехто з учених, у формальних мовах настає час зменшення форм, але не пояснює.

Гумбольдтівська протилежність творення і вживання, мети і засобу носить чисто суб'єктивний характер. «Це не різні періоди мови, — говорить О. О. Потебня, — а різні точки зору на один і той самий період»².

Як гадає сам Гумбольдт, мова відрізняється від будь-якого зовнішнього знаряддя тим, що останнє спочатку робиться для певної зовнішньої мети, тобто спочатку саме є метою діяльності, а потім вживається і від цього псується. Справді, зазначає О. О. Потебня, таке знаряддя без зовнішньої мети немислиме, але ж головна мета мови (певне перетворення думки того, хто говорить) в іншому — вона міститься в ній самій. Не можна уявити собі моменту мовлення, який би не був одночасно актом об'єктивування, свідомості, тлумачення думки і який не змінював би одночасно мови, хоч ці зміни помітні лише тоді, коли вони досягають значної величини. Тому, всупереч В. Гумбольдту, О. О. Потебня висуває таку тезу:

«Мова завжди є стільки ж мета, скільки засіб, настільки ж твориться, наскільки вживається»³.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1 — 2, с. 56—57.

² Там же, с. 58.

³ Там же.

О. О. Потебня заперечує також думку В. Гумбольдта про те, що чим далі пішла мова у створенні граматичних категорій, тим менше трапляється випадків, які вимагають нового розв'язання, що чим більше народ користується створеними мовними цінностями, тим слабшою стає його творча сила; що в міру зростання зовнішньої мовної маси (те, що вже створене), остання накладає свої закони на мовно-інтелектуальні здібності народу, стримуючи їх вільний розвиток.

Якщо навіть допустити, що зменшення мовної творчості — беззаперечний факт, то можна запитати, чи справді у мовах з часом дедалі менше трапляється завдань, що потребують нового розв'язання? Сам учений відповідає на це запитання так: «Спостереження свідчать про безперервну зміну мов у всіх частинах їх будови. Мова завжди залишається посередником між пізнаним і тим, що знову пізнається. Як речові значення, так і форми треба розглядати як засоби і одночасно акти пізнання. Якщо світ, як ми віримо, невичерпний для пізнання і якщо вірно, що не можна знайти меж лексичному розвитку мови, то не можна провести й риску, яка обмежує кількість і якість можливих у формальній мові категорій»¹.

З другого боку, продовжує О. О. Потебня, коли навіть допустити неймовірно, що кількість майбутніх завдань наперед відома народній думці, то не можна буде зрозуміти, чому ці завдання трапляються думці дедалі рідше в міру наближення до свого кінця, чому творчість не залишається такою ж сильною до самого свого об'єктивного кінця? Бо «сила окремої людини, — відповідає він, слабшає не тому, що вона дістається до мети, а тому і в міру того, як вона витрачає її на подолання шляху. Але сили народу, до яких належить творчість у мові, відрізняються від одиничних сил тим, що, за однаково сприятливих зовнішніх умов відновлюються народженням нових поколінь»².

Твердження В. Гумбольдта про те, що сила творчості в мові занепадає в міру збільшення маси створеної мови, що чим більша ця маса, тим менший вплив на

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 59.

² Там же.

мову інтелектуально-мовних здібностей народу, в О. О. Потебні теж не витримує критики. Щодо цього мову він порівнює з мистецтвом і наукою, які передбачають її існування і виникають при її допомозі, але не замінюють її. В історії народів бувають періоди ослаблення або застою їх творчої діяльності, але це можна пояснити лише зовнішніми причинами, умовами, в яких перебували народи у той час. Сама ж по собі мова завжди сприяє безперервності інтелектуальної народної творчості, постійності в капіталізації думки. І те, що відбувається у сфері граматичних форм, — їх постійний рух, занепад одних, виникнення інших — «є лише наслідком ускладнення думки»¹. З цієї позиції О. О. Потебня розглядає так званий факт «занепаду форм у формальних мовах».

Спиралючись на тезу Гумбольдта про те, що будова мов, зокрема індоевропейських, відповідає потребам духу народів, О. О. Потебня зазначає, що «суть цієї будови полягає в тому, що кожне слово цих мов носить на собі печать певної граматичної категорії...»².

Гумбольдт не може зрозуміти, як же сталося, що величній здобуток індоевропейських мов — багатство флексій, чим характеризувався їх юнацький вік, з плином часу поступово зменшується.

О. О. Потебня зміг пояснити це явище. Справа в тому, що В. Гумбольдт і вчені, які йшли слідом за ним (подібний погляд у вітчизняному мовознавстві висловлював Ф. І. Буслаєв), розглядали флексії як звукові елементи, стирання яких вони відзначали в індоевропейських мовах. Але ж загальна кількість граматичних форм у цих мовах протягом історії не зменшувалася! Бо «граматична форма, як було вже сказано, з часу свого виникнення і в усі пізніші періоди мови є значення, а не звук. Формальність мови є існування в ній загальних розрядів, за якими розподіляється окремий зміст мови, одночасно із своєю появою в думці. Щохвилини розподіляючи зміст своєї думки в мові за розрядами, не можна позбутися звички до такої класифікації, а, навпаки, можна тільки дедалі більше укорінювати в

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 60.

² Там же.

собі цю звичку. Дотримуючись порівняння мови з наукою, ми а ргіогі визнаємо за ймовірне, що з часом певні граматичні розряди можуть виявитися несумісними із зручністю думки, подібно до того, як певні наукові поділи знищуються в міру успіхів знання»¹.

Питання про знищення старих форм і створення нових для О. О. Потебні є частиною ширшого і складнішого питання про зміни системи мови в цілому і закони цих змін. Тому відповіді на питання про придатність якоїсь форми для думки чи непридатність її можна лише зв'язавши цю форму з рештою форм даної будови таким чином, щоб «за однією формою можна було зробити висновок про властивість якщо не всіх, то багатьох з тих, що залишилися»².

«Досі мовознавство, — говорить учений, — змушене було не виходити з кола елементарних спостережень над розрізненими явищами мови... Поки що можливі лише хисткі висновки про роль даного явища в загальному механізмі словесної думки певного періоду, бо ми уміємо читати лише найгрубіші вказівки на спорідненість явищ»³. Тому О. О. Потебня вважає антиісторичною і помилковою теорію зникнення і зменшення форм у мові, яку захищає Ф. І. Буслаєв.

Слідом за втратою форми, підкреслює він, іде народження нової, причому кінцевий результат буде один з двох:

1) окрема граматична форма, подібно до рослинної і тваринної форми, може безпосередньо перероджуватися в іншу. Наприклад, кажучи «два, три, чотири рубля», ми зараховуємо іменник до категорії, яку позначаємо через «несколько» (більше одного і менше п'яти) і яка безпосередньо передбачає існування категорії двоїни;

2) граматична форма неминуче входить в будову мови, яка (будова) є базою наступної будови, але сама може зникати, не залишаючи безпосереднього залишку в іншій формі, подібно до того, як остаточно вимирають деякі види рослин і тварин. Конкретизуючи і розширюючи останнє порівняння, О. О. Потебня говорить, що,

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 61.

² Там же, с. 62.

³ Там же.

можливо, деякі породи кислиці, дикої груші, собаки, вівці вимерли, не залишивши ніякого сліду в родоводі порід рослин і тварин, що зараз існують. Але від цього далеко до загального вимирання форм живої природи або зведення їх до небагатьох. Навпаки, кількість порід, які виводить людина, невпинно зростає. Так і в мові — з вимирання деяких форм без помітного залишку не впливає, що кількість формальних відтінків, що розрізняються у мовленні, зменшується. А приклад науки підтверджує, що «із збільшенням здатності до абстрактного мислення і з збільшенням запасу знань багато поділів і категорій виявляються непридатними і відкидаються, але зате з'являються нові, так що в розвитку наук немає ніякої можливості говорити про протилежності періоду виникнення і занепаду загальних понять»¹.

Деякі учені до О. О. Потебні, та й його сучасники, приходили до думки про занепад граматичних форм чисто практично. Вони брали, наприклад, схеми відмінювань у трьох періодах мови і лічили в кожному окремо різні за звуками закінчення. Скажімо, у давній верхньонімецькій мові таких закінчень було 40, у середній — 20, у новій — 5—6. Звідси робився висновок: занепад форм. Але ж тут, говорить О. О. Потебня, «за форму приймають її зовнішній знак, тоді як форма є значення... Кількість форм, тобто формальних значень, у різних періодах мови зовсім не полічена»².

Якщо звук, що колись підтримував граматичну категорію, втрачається, а остання залишається жити, то це не значить, що в мові слабшає творчість. Це означає, що думка більше не потребує цієї зовнішньої опори, що вона досить сильна і без неї, і що вона користується для розпізнавання форми іншим, «більш тонким засобом, саме знанням місця, яке займає слово в цілому, чи буде це цілим мовленням чи схемою форм»³. Існування описових, тобто аналітичних форм аж ніяк не є ознакою занепаду формальності в мові, а, навпаки, свідчить про торжество цього принципу.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 63.

² Там же.

³ Там же, с. 66.

«Описова форма,— пише О. О. Потебня, закінчуючи свій розгляд співвідношення аналітичних і синтетичних граматичних форм у мові,— є сполучення слів, що вже мають формальні визначення, але загалом складають один акт думки. Можливість такого сполучення вимагає присутності у мові чисто формальних слів. Потрібна тривала робота думки для того, щоб звільнити речові слова від усякого речового змісту і перетворити їх у бездомішкові вираження відношень. Кожна описова форма, що виникла після простої і передбачає цю останню (напр., сполучення особового займенника, як форми, з дієсловом, формального дієслова з дієприкметником, прийменника з іменем), тим самим є утворення дуже складне. Як би не було важко довести в окремих випадках, що описова форма, яка витісняє просту, вносить у мову новий зміст, ми взагалі повинні передбачати як на основі окремих спостережень, так і а priori, що заміна простої форми складною не є тільки латка на старий одяг, а утворення нової форми думки; виникнення прийменника з іменника і сполучення цього прийменника з іменем, чи буде воно наділене відмінковим закінченням, чи ні, за своїм значенням для думки не є те ж саме, що минулий відмінок, а щось, цілком ймовірно, більш згодне з новими його потребами. З такого погляду в нових мовах порівняно з давніми можна бачити переродження, а не виродження і викривлення (розрядка наша.— О. Б.)»¹.

Викладений погляд О. О. Потебні на питання виникнення і занепаду граматичних форм істотно відрізнявся від учення його попередників. Він природно випливав з принципу, який учений висунув у своїй праці «Мысль и язык» — принципу безперервної зміни мов у всіх частинах їх будови. Отже, і народження, і зникнення граматичних форм він розглядав як окремі прояви того єдиного величного процесу руху й динаміки в сфері граматичних засобів мови, що характеризується поглибленням, ускладненням і удосконаленням граматичних елементів, як відбиттям прогресу людської думки в процесі пізнання, задоволення зростаючих потреб людського мислення, інтелектуальної діяльності.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 66.

В ученні О. О. Потебні по-новому розв'язувалася висунута ще в середині XIX ст. проблема співвідношення етимологічних і синтаксичних форм, тобто форм слова і складених аналітичних форм, співвідношення морфології і синтаксису, і накреслені нові завдання описової і історичної граматики східнослов'янських мов.

Разом з тим, деяка індивідуально-психологічна упередженість (яка, як ми побачимо далі, в О. О. Потебні зникає в міру його заглиблення у мовний матеріал) в розумінні ученим мовної творчості призвела його до заперечення можливості багатозначної форми і породила такі перебільшення: «Кожне окреме вживання орудного є новий відмінок, так що, власне, у нас кілька відмінків, що позначаються іменем орудного», «кожне окреме значення прийменника створює новий відмінок»¹.

О. О. Потебня, отже, не визнає розуміння форми як системи граматично об'єднаних значень. Він не відрізняє багатозначності форми від омоформії або омоморфемності. А тимчасом «у сфері граматичних форм, як і в галузі слів,— відзначає В. В. Виноградов,— широко розвинута омонімія. Відмежування омонімічних форм від різних значень однієї форми можливе лише на фоні усєї граматичної системи даної мови в усій різноманітності її категорій і значень»².

Зазначимо також, що в О. О. Потебні немає розрізнення форм словозміни (або формотворення) і форм словотворення. Форми словозміни в його вченні збіглися з формами словотворення. Та, власне, для нього це не мало особливого значення, оскільки кожну зміну слова він розглядав як нове слово.

Проте ці лінгвістично-психологічні (а не ідеалістичні, як дехто схильний був бачити) етюди з великої проблеми відношень між мовою і мисленням, яка у О. О. Потебні має матеріалістичне спрямування, були скоріше даниною часові, його великому попереднику В. Гумбольдту і видатному сучаснику Г. Штейнталю і аж ніяк не зменшували цінності нової, глибоко продуманої концепції основних об'єктів граматичного дослідження — насамперед слова, граматичної категорії,

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 64.

² Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса, с. 342—343.

граматичної форми, форми слова і синтаксичної форми, етимологічних і синтаксичних форм.

Підбиваючи підсумки огляду граматичних учень про слово у вітчизняному мовознавстві з кінця XIX ст., В. В. Виноградов писав, що «у сфері вчення про слово і про граматичні категорії слів, на ґрунті російської мови, досягнуто великих результатів»¹. А виділяючи основні граматичні проблеми, над якими працювали вчені у той час, та визначаючи участь кожного з них в розробці цих проблем, В. В. Виноградов зробив висновки, що було:

— підготовлено матеріал для всебічного опису граматичної структури різних типів слів у сучасній російській літературній мові (у працях К. С. Аксакова, О. О. Потебні, О. О. Шахматова, частково М. В. Крушевського, П. Ф. Фортунатова і О. М. Пешковського);

— намічено критерії поділу слів російської мови на найбільш загальні семантичні види (О. О. Потебнею, П. Ф. Фортунатовим);

— указано шлях розв'язання питання про форми одного слова (Л. В. Щерба);

— схематично окреслено систему основних граматичних категорій російської мови (у працях О. О. Потебні, О. О. Шахматова, а також В. О. Богородицького, Д. М. Овсянко-Куликовського, О. М. Пешковського);

— більш або менш висвітлено поняття граматичної форми стосовно російської мови (у працях О. О. Шахматова, О. О. Потебні і Бодуеновської школи);

— поставлено (О. О. Потебнею, І. О. Бодуеном де Куртене, М. В. Крушевським, В. О. Богородицьким) проблему боротьби і взаємовідношення синтетичних і аналітичних форм у граматиці російської літературної мови;

— полемічно загострено питання про функції флексій в системі граматичної диференціації різних типів слів (у теоріях П. Ф. Фортунатова, М. М. Петерсона та ін.);

— показано структурну нерозривність форм словозміни і форм словотворення (у книгах і статтях О. О. По-

¹ Виноградов В. В. Современный русский язык. Введение в грамматическое учение о слове, с. 107.

тебні, О. О. Шахматова, А. І. Томсона, Л. В. Щерби, О. М. Пешковського);

— всебічно розроблено теорію частин мови в сучасній російській мові (О. О. Потебнею, Д. М. Овсянко-Куликовським, В. О. Богородицьким, О. О. Шахматовим, О. М. Пешковським, Л. В. Щербою)¹.

Отже, коли в 60-х роках минулого століття, тобто перед О. О. Потебнею, вітчизняна мовознавча наука висунула і розглянула лише 3 проблеми теорії слова, то на кінець XIX ст., тобто в часи наукової діяльності О. О. Потебні, їх кількість збільшилася до 9. Причому в розробці 7 проблем з 9 брав активну участь О. О. Потебня, і не тільки брав — йому належить пріоритет у постановці згаданих проблем слова, він накреслив шляхи їх розв'язання, і учені, які працювали після нього чи були його сучасниками, розвивали, поглиблювали і розширювали його ідеї у тій галузі, про яку Ф. де Соссюр сказав: «Слово, незважаючи на те, що дуже важко визначити це поняття, є одиниця, що невідступно уявляється нашому розуму, щось центральне в усьому механізмі мови»².

І все ж у 1938 р. В. В. Виноградов писав: «Незважаючи на гостро відчутну потребу в більш глибокому висвітленні структури слова, в розкритті всієї різноманітності її змістових оболонок — граматичних, лексичних, фразеологічних, експресивних, емоціональних, риторичних, стилістичних, — семантичний аналіз структури різних категорій слів у російській мові після Потебні майже не зрушився з місця (розрядка на ша.— О. Б.)...»³.

З того часу пройшло майже 40 років — років напруженої праці радянських мовознавців, зростання висококваліфікованих мовознавчих кадрів у нашій країні, особливо у післявоєнний період, появи великої кількості праць, що проливали нове світло на проблеми дослідження слова в усій багатогранності його функціонування на всіх рівнях мовної системи.

¹ Див.: Виноградов В. В. Современный русский язык. Введение в грамматическое учение о слове, с. 108.

² Де Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. М., 1933, с. 111.

³ Виноградов В. В. Современный русский язык. Введение в грамматическое учение о слове, с. 108.

Сучасне радянське мовознавство своїми досягненнями в галузі вивчення слова насамперед завдячує акад. В. В. Виноградову, бо саме він, взявши за взірць учення про слово О. О. Потебні і гостро відчувачи потребу у поглибленому дослідженні слова, зрушив з місця ті проблеми, до яких підходив О. О. Потебня і які після О. О. Потебні залишалися нерозкритими,— він написав дві праці, які знаменували собою новий етап у вивченні слова не тільки у сучасному радянському, а й у світовому мовознавстві, праці, які на багато років визначили шляхи дослідження слова в сучасному мовознавстві і до яких і тепер поки що не може дорівнятися створене у цій галузі. Це його праці «Современный русский язык. Введение в грамматическое учение о слове» (1938) і «Русский язык. Грамматическое учение о слове» (1947), а також ряд статей, присвячених слову, серед яких: «Типы лексических значений слова»¹, «Основные типы лексических значений слова»², «О формах слова»³ та ін.

В. В. Виноградов розширив уявлення про слово, показавши складний світ його функціонування у мовній системі та визначивши шляхи і аспекти його дальшого вивчення. Зазначимо, що найбільш сильною стороною виноградівського учення про слово було розкриття його формального або граматичного значення (це насамперед праця «Русский язык. Грамматическое учение о слове»), і тут, здавалось би, все було цілком зрозуміло.

А тим часом смислова структура слова, його змістова характеристика, якою і В. В. Виноградов займався менше, в міру її вивчення чим далі розпливалася, робилася невиразною і чітко не окресленою. Це пояснювалося надзвичайною складністю даної проблеми, межі якої увесь час розширювалися, а аспекти її дослідження збільшувалися, і відсутністю фундаментальних праць з цього питання.

В останні два десятиліття з'являється ряд досліджень, які деякою мірою заповнили ту прогалину в галузі вивчення слова, яка виразно відчувалася у післявоєн-

¹ Див.: «Вопросы языкознания», 1953, № 3.

² Див.: «Вопросы языкознания», 1953, № 5.

³ Див.: Изв. ОЛЯ АН СССР, т. 3, вып. 1, 1944.

ні роки¹, але до повного розкриття змістової сторони слова ще далеко, бо межі її, як уже зазначалося, розширюються швидше, ніж заповнюється вмістилище цих меж.

Вітчизняне класичне мовознавство, пікреслюючи субстанціональну відмінність окремих сторін мови, визначало її у вигляді трьох основних аспектів, що відрізнялися один від одного у матеріальному і змістовому відношенні: звуковий склад мови, лексичний склад мови і граматичні засоби (праці О. О. Потебні, О. О. Шахматова, П. Ф. Фортунатова, І. О. Бодуена де Куртене та ін.). Слово як єдність його форм і значень, що характеризується семантичною і граматичною цілісністю, і в радянському мовознавстві розглядається як основна структурна одиниця мови (праці Л. В. Щерби, В. В. Виноградова, Г. О. Винокура, О. І. Смирницького, Н. М. Амосової, Є. М. Галкіної-Федорук, О. О. Реформатського, О. С. Ахманової, К. А. Левковської, Д. М. Шмельова та ін.). Розуміння слова як базисної одиниці мови визначає напрямки і методи лінгвістичних досліджень — вивчення проблем формальної і змістової тотожності слова з використанням методу словесної парадигми як при граматичному, так і при лексичному аналізі мови; зіставлення морфологічних і семантичних структур слів, розмежування у слові, як і в мові загалом, граматичних і лексичних значенневих одиниць, пильне вивчення слова в його парадигматичних відношеннях і синтагматичних зв'язках.

На основі розмежування у слові, з одного боку, змістових і формальних аспектів, з другого,— так званих предметних і формальних належностей (лексичної і граматичної семантики) у вітчизняному мовознавстві

¹ Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. М., 1956; Його ж. К вопросу о слове (проблема тождества слова). Труды Института языкознания, т. IV, 1954; Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957; Звегинцев В. А. Семасология. М., 1957; Левковская К. А. Теория слова. М., 1962; Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы. М., 1962; Її ж. Слово в лексико-семантической системе языка. М., 1968; Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. М.—Л., 1963; Шмелев Д. Н. Очерки по семасологии русского языка. М., 1964; Филли Ф. П. О лексико-семантических группах слов; Зб.: Езиковецьки дослідження в честь на акад. Стефан Младенов. Софія, 1957 та ін.

виділяються і протиставляються чотири рівні лінгвістичного аналізу слова:

IV. Семантичний (аналіз лексичної семантики);

III. Лексичний (аналіз слова в цілому як одиниці номінації);

II. Морфологічний (аналіз морфемної будови слова);

I. Фонологічний (аналіз фонемного складу слова).

Здавалось би, аспекти I і II (фонологічний і морфологічний) можна віднести до формальної сторони слова, протиставляючи їх двом іншим III і IV (лексичному і семантичному), які можна назвати змістовими. Але таке уявлення буде надто спрощеним.

«Справа в тому,— пише сучасна дослідниця цього питання А. А. Уфимцева,— що всі чотири рівні слова двосторонні (приймаючи смисло-розрізнявальну функцію фонем за певну значимість), тому кожний рівень, що стоїть нижче, може виступати відносно того, який стоїть вище, засобом (планом) вираження. Цей інклюзивний послідовний тип взаємодії в слові різних рівнів і зумовлює глобальний характер його структури. Кожний з чотирьох рівнів виступає як план вираження до наступного — того, що стоїть вище. Кожному з рівнів відповідає певна система одиниць: фонем для фонологічної, морфем — для морфологічної, слів — для лексичної, лексико-семантичних варіантів (окремих значень полісемантичного слова) для семантичної»¹.

Розмежування рівнів за специфічними одиницями зробити неможливо, бо кожна з формальних одиниць (фонема, морфема) функціонує на всіх рівнях, навпаки, одиниці змістових рівнів слова (лексичні, семантичні) співвідносні, а через те що формальна сторона словесного знака однакова як для лексичного, так і семантичного рівнів слова, то ніде провести між одиницями цих двох рівнів формальну межу, установити формальну відмінність.

Отже, смислорозрізнявальна функція фонем доходить тільки до лексичного рівня, змінюючи форму словесного знака (при тій чи іншій послідовності фонем), на семантичному рівні змістове розрізнення елементів

¹ Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка. М., 1968, с. 37.

всередині слова може бути проведене тільки з допомогою інших слів, тобто основним засобом вираження, розмежування лексико-семантичних варіантів служать лексичні синтагматичні зв'язки або семантичні парадигматичні протиставлення даного слова іншим словам. «У всіх тих випадках, коли розмежування змісту слова відбувається з допомогою форми даного слова (фонемний, морфемний склад), наприклад, при словозміні, словотворенні, лексикалізації, граматицізації, словоскладанні, фонологічному і фоно-морфологічному (соціальному і географічному) варіюванні — це все проблеми лексичного рівня слова, питання лексикологічні»¹.

У всіх інших випадках, коли форма словесного знака, ні його фонологічний, ні морфологічний склад не допомагають виділити, розмежувати зміст слова, ми маємо справу з семантичним рівнем слова, для ідентифікації основної специфічної одиниці якого (лексико-семантичного варіанта) необхідні зовсім інші засоби, ніж фонем і морфем даного слова, а саме: інші слова (як єдине ціле) — одиниці лексичного рівня. Основним засобом розмежування значень полісемантичного слова є семантичні відношення в парадигматиці або лексичні зв'язки слів у синтагматиці. Тому такі проблеми, як будь-яка (лексична і лексико-граматична) омонімія, розмежування полісемантичних слів (полісемія) усередині слів, антонімія, умови і межі лексико-семантичного варіювання — предмет вивчення семасіології. Отже, для розмежування одиниць семасіологічного рівня зовсім недостатньо фонологічного і морфологічного рівнів; релевантним буде лексичний рівень як у парадигматичному плані, так і синтагматичному².

Лексико-семантична система, специфіка взаємодії лексичних одиниць за їх змістом стала об'єктом дослідження у радянському мовознавстві кінця 50-х — початку 60-х років.

В. В. Виноградов, якому належить термін «лексико-семантична система», а також і саме тлумачення його, розумів під цим поняттям специфіку і форми взаємодії лексичного і семантичного рівнів мови. До лексико-семантичної системи відноситься лексичний інвентар,

¹ Уфимцева А. А. Знач. праця, с. 38.

² Див.: Уфимцева А. А. Знач. праця, с. 37—38.

слова і вислови, зовнішні форми слів, граматичні і словотворчі категорії, визначальні групування і смислові відношення слів — моделі їх сполучуваності і основні семантичні групи слів, які мають великий вплив на зв'язки значень слів, на основі правила сполучення і співвідносності слів¹.

У розробці цієї проблеми слова, крім В. В. Виногорова, плідно працювали й інші радянські мовознавці: Л. В. Щерба, Ф. П. Філін, О. І. Смирницький, О. С. Ахманова, В. А. Звегинцев, К. А. Левковська, А. А. Уфимцева, Н. Н. Амосова, Д. М. Шмельов та ін.

Прикладом сучасного підходу до розгляду змістової характеристики слова може служити цитована праця А. А. Уфимцевої «Слово в лексико-семантичній системі мови», яка присвячена питанням лексичної семантики, що становить предмет семасіології, а саме: знакова природа слова, суть його лексичного значення, характер смислової структури лексем, що відноситься до різних частин мови, і тому подібне. Тут робиться спроба на матеріалі англійської мови визначити поняття лексико-семантичної системи на відміну від лексичної, з цією метою докладно розглядаються типові смислові відношення слів у парадигматиці та їх лексичні зв'язки в синтагматиці.

Залишаючи осторонь структурні і формалізовані методи опису мови, де вся лексикологічна і семасіологічна проблематика слова з метою «більшої об'єктивності» і «строгості методу» була свідомо виключена з багатьох досліджень, відзначимо: те, що було зроблено у вітчизняному мовознавстві насамперед О. О. Потебнею, а потім О. О. Шахматовим, П. Ф. Фортунатовим, І. О. Бодуеном де Куртене та ін., що було продовжене і розвинуто у наші часи В. В. Виногоровим та його учнями, нітрохи не втрачає свого значення тепер, воно було і залишається міцним фундаментом дальших пошуків у надзвичайно складній і невичерпній галузі слова — однієї з центральних проблем і об'єктів дослідження сучасного мовознавства.

¹ Виногоров В. В. О некоторых вопросах русской исторической лексикологии. Изв. ОЛЯ АН СССР, т. 12, вып. 3, 1953, с. 186.

РЕЧЕННЯ

О найважливіших проблем загальної теорії мови відносяться такі проблеми, як мова і мислення, граматики і логіка, співвідношення граматики і лексики в системі мови, структура граматичних форм і їх значень в аспекті системи і функціонування, співвідношення синтаксису і морфології як складових частин граматики.

У лінгвістичних ученнях XIX—XX ст. визначення складових частин граматичної будови і відповідно граматики як учення про структуру мови має свою історію, специфіка якої багато в чому ґрунтувалася як на загальній філософській позиції того чи іншого автора, так і на його загальнотеоретичних поглядах на проблеми взаємовідношення мови і мислення, зокрема мови і формальної логіки.

У широкому колі проблем, пов'язаних з вивченням граматики та її розділів представниками різних лінгвістичних шкіл і напрямків того часу, особливо великого значення надавалося питанням, наслідки розгляду яких найтіснішим чином пов'язані з основами загальної теорії мови. А саме: 1) визначення граматики як будови мови і як науки про граматичну будову мови з її специфічним обсягом і завданнями; 2) принципи поділу граматики на складові частини і визначення їх; 3) характеристика природи граматичних явищ і основних одиниць граматичної будови; 4) співвідношення і зв'язки, взаємодія і розмежування морфології і синтаксису як між собою, так і з лексикою.

У вітчизняній граматичній традиції XVIII ст., історичні корені якої досить нерівномірно переплітаються з досягненнями античної граматики, особливо давньогрецької граматичної науки, і граматичними поглядами

XVI—XVII ст. у Росії і країнах Західної Європи, питання про визначення обсягу синтаксису як частини граматики найбільш повно подано в працях М. В. Ломоносова і А. О. Барсова. У зв'язку з цим В. В. Виноградов відзначав, що «вже у найбільш ранній період розвитку російської синтаксичної науки виникло питання про співвідношення, взаємодію і розмежування двох принципів вивчення синтаксичних явищ — принципу структурно-граматичного і принципу логіко-семантичного. Синтаксис у нас починає оформлятися і потім успішно розробляється як учення про сполучення (у той час вживався термін «сочинение». — О. Б.) слів... Слова розподіляються і за частинами мови, і на основі цього поділу поступово розвивається система способів сполучення слів, що належать до різних частин мови... Таким чином, синтаксична теорія сполучення слів в історії російського мовознавства відразу ж починає будуватися на структурно-граматичній, а частково на семантико-лексичній основі. Щодо речення, то воно, увійшовши в граматику з логіки, спочатку займає тут дуже скромне місце як своєрідна одиниця мови, що складається із слова або сполучення слів і виражає... відносно закінчену думку. Учення про речення набагато докладніше вивчається у риторичі. І тут воно розгортається на тій же самій лексико-семантичній основі»¹.

Указані взаємовиключні принципи вивчення синтаксису як частини граматики різною мірою знаходять своє виявлення у граматичних системах XIX—XX ст. Теоретична несумісність названих структурно-граматичних основ опису форм і типів російських словосполучень з логіко-семантичною характеристикою речення стали передумовою, з одного боку, коливань синтаксису то в бік теорії словосполучень, то в бік учення про речення, яке під впливом загальної, або універсальної, філософської граматики вже у перші десятиріччя XIX ст. асимілювало собі і пристосувало до себе аналіз форм і типів словосполучень.

З другого боку, можливо, саме ця різноплановість логіко-семантичного і структурно-граматичного підходу до фактів мови була однією із причин нечіткого визначення обсягу синтаксису серед частин граматики в де-

¹ Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса, с. 91—92.

яких граматичних працях і навчальних посібниках початку XIX ст. Так, «Российская грамматика, сочиненная Российской Академией» (1802) мала такі розділи: «Правопис», «Словотвір», «Словосполучення» і «Наголос». Учення про речення, за винятком окремих зауважень, тут не викладається; а лексико-семантичний підхід до характеристики форм і типів словосполучень практично приводить до широкого включення словника у синтаксис. Оцінюючи цю граматичну працю, В. В. Виноградов зазначає, що «граматика Академії Російської в основному продовжує у розробці форм російського словосполучення ломоносовську граматичну традицію, збагачуючи її новими спостереженнями над формами і типами словосполучень. Проте... спостерігається і відрізний відхід від синтаксичних принципів Ломоносова в бік лексикографічного емпіризму, в бік М. Смотрицького і М. Курганова»¹. М. К. Грунський прямо вказував тут на вплив праць М. В. Ломоносова, М. Смотрицького, частково «Anfangsgründe der russischen Sprache» В. Е. Адодурова².

Універсальна, або загальна граматики Л. Г. Якоба («Начертание всеобщей грамматики, для гимназий Российской империи сочиненное Лудвигом Гейнрихом Якобом», 1812) предметом описової граматики визнає «накреслення правил, за якими... слова складаються, змінюються і сполучаються у речення і періоди»³.

Порівняльна і загальна граматики тут кваліфікуються так: «Грамматика, що визначає, за допомогою порівняння, схожість і несхожість багатьох мов, називається *порівняльною граматикою*»⁴; «наука, що викладає закони форми кожної мови взагалі, називається *загальною граматикою* або *загальним мовознавством* («языкоучением»)»⁵.

«Загальна теорія частин мови» і «загальний синтаксис», які у Л. Г. Якоба будувалися на логіко-синтаксичній

¹ Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса, с. 98.

² Див.: Грунський Н. К. Очерки по истории разработки синтаксиса славянских языков, т. 1. Юрьев, 1910, с. 46—47.

³ Якоб Л. Г. Начертание всеобщей грамматики... Спб., 1812. — Цит. за кн.: Березин Ф. М. Хрестоматия по истории русского языкознания. М., 1973, с. 51.

⁴ Там же, с. 51—52.

⁵ Там же, с. 52.

основі, реалізувалися у тісно взаємозв'язаних частинах його загальної граматики, основні розділи якої характеризували такі проблеми: «про властивості різних частин мови», «про зміни слів нарізно», «про зображення і утворення слів», «про складання слів», «про сполучення слів для визначення окремих понять у реченнях», «про складання із слів речень (про сполучення слів у речення)», «про сполучення речень у періоди».

Підбиваючи підсумки застосування логіко-граматичної точки зору в універсальній, загальній граматиці Л. Г. Якоба, В. В. Виноградов справедливо відзначав, що диференціація і групування частин мови тут проведені «за їх функціями у складі речення, за їх відношенням до членів речення... У цьому ж логічному плані тлумачиться зміст різних форм і властивостей частин мови... Логіка мови стає центральною проблемою синтаксису. Граматичні категорії зв'язуються з категоріями логічними і займають щодо них залежне становище. До колишньої системи синтаксису, обмеженої колом словосполучень з властивими їм формами узгодження і керування, приєднується логічно розроблена, докладна теорія речення»¹.

М. І. Греч у своїх граматичних працях («Практическая грамматика», 1827; «Пространная русская грамматика», 1827 та ін.) виходив з абстрактних логіко-граматичних побудов філософської граматики, що наклало виразний відбиток консерватизму на його погляди, а механічна компіляція положень філософських граматик, що була характерною для цього автора, звичайно не могла відобразити специфічних властивостей граматичної будови російської мови. «Русская грамматика» (1831) О. Х. Востокова продовжувала і поглиблювала ломоносівську традицію граматичного дослідження російської мови. Вона справила великий вплив на наступні праці вітчизняних граматистів, особливо в галузі морфології аж до «Очерков современного русского литературного языка» О. О. Шахматова.

Лінгвістичні праці К. С. Аксакова («О грамматике вообще», 1838; «Ломоносов в истории русской литературы и русского языка», 1846; «Критический разбор

¹ Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса, с. 131—133.

«Опыта исторической грамматики русского языка» Ф. И. Буслаева», 1859; «Опыт русской грамматики», 1860 та ін.) частково продовжили розробку граматичних ідей Г. П. Павського («Филологические наблюдения над составом русского языка», 1841—1842) і М. М. Каткова («Об элементах и формах славянорусского языка», 1845). На граматичних поглядах К. С. Аксакова позначилася його загальна слов'янофільська орієнтація і філософія Гегеля. Еволюція мови і мислення, розвиток і зв'язок граматичних категорій — питання, що найбільше привертало його увагу в галузі граматики, і в цьому розумінні В. В. Виноградов вважав його найближчим попередником О. О. Потебні.

Він уперто й нещадно боровся проти наслідування західноєвропейських зразків у побудові російських граматик і закликав до створення граматики на ґрунті російської національної мови, до вивчення живих розмовних конструкцій народної мови.

Позитивно оцінюючи наукову діяльність видатного вітчизняного граматиста, В. В. Виноградов писав: «Борючись з абстрактно-логічними побудовами в галузі граматики..., Аксаков схилився до необхідності різкого методологічного відмежування морфології (учення про граматичні форми слова) від синтаксису, але вважав надмірне захоплення формальним порівняльно-історичним методом особливо небезпечним для морфології (і лексикології)... Разом з тим Аксаков дуже тонко і точно проводив прикордонну смугу між граматикою і словником, а також етимологією, як частиною історичної лексикології»¹.

Повернення до логіко-філософських побудов загальної, або універсальної, граматики в 50—60 роки XIX ст. спостерігається в «Опыте общесравнительной грамматики русского языка» (1852) І. І. Давидова, в основу якої покладені ідеї праці К. Беккера «Organism der Sprache» (1827) та його німецької граматики.

Як відомо, учення про речення, що є одним із центральних розділів синтаксису, включає в себе ряд важливих теоретичних питань, а саме: загальну характеристику природи речення, визначення речення і його членів, співвідношення

¹ Виноградов В. В. Современный русский язык. Введение в грамматическое учение о слове, с. 5.

структури речення і судження, структурно-граматичні ознаки речення і відношення між його членами, гіпотаксис і партаксис в синхронічному та діахронічному планах, розвиток структури речення та ін.

Наукова розробка проблем теорії речення нерозривно зв'язана з різними аспектами вивчення синтаксису і його взаємовідношень з морфологією і лексикою в історії граматичних учень минулого.

Дослідженнями в галузі речення протягом ряду епох займалися мовознавці різних лінгвістичних напрямків і шкіл. Аналізуючи синтаксичні погляди вітчизняних граматистів XVIII — початку XIX ст., В. В. Виноградов писав: «У російському синтаксисі вже на початок XIX ст. виділились дві частини: 1) учення про словосполучення і 2) учення про речення. Між ними не було органічного зв'язку. Правда, згадка про «слово», «мову», «речення», інакше кажучи, про мовну одиницю, «що повний розум містить», тобто являє собою відносно закінчене за змістом і мінімальне за обсягом повідомлення, зустрічається в тій чи іншій формі майже в усіх синтаксичних посібниках з російської мови — від Смотрицького до Барсова. Воно є і в «Российской грамматике, сочиненной Академией Российской».

Але в основному — за поодинокими винятками — поняття речення в російській граматиці XVIII і початку XIX ст. залишалося власне за межами опису мовної системи. М. В. Ломоносов у своїй «Риторике» зацікавив питання речення як питання суто логічні. У «Начальных основаниях русского языка» П. Соколова логічне вчення про речення пов'язане з викладом правил пунктуації і вміщене в підрядкову примітку. Тільки глибше знайомство з філософською або універсальною граматикую на початку XIX ст. збуджує в російських граматистів інтерес до синтаксису речення. Не включаючись у систему синтаксису, логічне вчення про речення іноді сумарно викладалося у вступі до граматики»¹.

«Учення про речення, — підсумовує В. В. Виноградов, — у російському синтаксисі ні у XVIII, ні на початку

¹ Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса, с. 116.

XIX ст. не одержало єдиної структурно-граматичної опори. Речення, його форми і його структурні типи вже тоді висвітлювалися з найрізноманітніших точок зору — логічної, семантико-синтаксичної, морфологічної, стилістичної, інтонаційно-мелодичної. Але вже з самого початку внаслідок генезису поняття про речення, внаслідок запозичення його з логіки, запанували логічні і загальносемантичні принципи побудови вчення про речення і його типи в синтаксисі російської мови»¹.

Саме в ці роки, в кінці XVIII і перші десятиріччя XIX ст. у вітчизняній граматичній науці під впливом ідей загальної, або універсальної, граматики поширюються тенденції поєднання, змішування, іноді прямого ототожнення і навіть підпорядкування певних граматичних категорій категоріям логіки, внаслідок чого закладаються основи логічного синтаксису. Показові щодо цього, правда, різною мірою, праці М. Язвницького («Всеобщая философическая грамматика», 1810), І. Орнатовського («Новейшее начертание правил российской грамматики, на началах всеобщей основанных», 1810), І. Тимковського («Опытный способ к философическому познанию российского языка», 1811), і особливо книга Л. Г. Якоба «Начертание всеобщей грамматики» (1812).

Однак цей період в історії вітчизняних синтаксичних теорій знаменний не тільки певним зміщенням граматичних досліджень в галузь загальної, або філософської, граматики, але й, насамперед, синтаксичними ідеями «Российской грамматики» і «Риторики» М. В. Ломоносова, вплив яких чітко простежується майже в усіх синтаксичних працях аж до 20—30-х років XIX ст. У цей же час, наприклад, у підручниках М. Г. Курганова («Российская универсальная грамматика», 1769; «Письмовник», 1796), А. О. Барсова («Краткие правила российской грамматики», 1771; «Русская грамматика», 1784—1788) просте і складне речення вводяться у граматику, а в працях А. О. Барсова розмежовуються два принципи вивчення синтаксичних явищ — структурно-граматичний і логіко-семантичний; М. Ф. Кошанський

¹ Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса, с. 122.

(«О русском синтаксисе», 1819) розробляє основи учення про форми, способи і типи словосполучень.

Логіко-граматичний напрямок досліджень синтаксису російської мови у 20—50-ті роки XIX ст. виразно постає у працях М. І. Греча, О. Х. Востокова, К. С. Аксакова і особливо І. І. Давидова, який речення ототожнював з логічним судженням.

В історії вітчизняного мовознавства 60—70-ті роки минулого століття були знаменними, з одного боку, тим, що в цей період починається напружена робота, спрямована на наукове визначення специфічних рис і властивостей речення і його основних типів у граматичній системі російської мови в історичному плані. Одночасно з описовими й конкретно-історичними дослідженнями, іноді органічно пов'язаними і з постановкою загальних теоретичних проблем синтаксису, розвивалася і граматико-філософська дискусія про речення і судження, про співвідношення граматики і логіки. З другого боку, в розвитку структурно-граматичних концепцій російського синтаксису намічається поворот у бік нових принципів вивчення відношень між граматичною структурою речення і його змістом.

«Саме в цю епоху,— писав В. В. Виноградов,— виявилась граматична неспроможність визначення речення як «думки, вираженої словами». Почали спиратися на чисто граматичні ознаки речення. В. Сланський характеризує речення як «слова (або слово), що виражають думку». А. Дмитревський, критикуючи буслаєвське визначення речення як «судження, вираженого словами», подає уточнену варіацію востоківської характеристики речення як такої мови, такого слова або такого сполучення слів, які виражають одну думку... Виходячи із зауваження Потебні, що «речення може зовсім не містити в собі логічного судження», А. Дмитревський намагається розчленити поняття «думки» у складі визначення речення. Він приходить до висновку, що речення виражає усі акти мислення, кожен думку; думка ж починається не з судження і навіть не з поняття, а з враження...

Таким чином, у цей період було переглянute питання про відношення граматики до логіки; висунута проблема визначення граматичної структури речення; запе-

речені теоретичні основи виділення і визначення другорядних членів речення...

У цей період була усвідомлена необхідність чисто граматичного вивчення структурних якостей складного речення і його типів¹.

У цьому процесі, як і в становленні граматичних напрямків вітчизняної славістики в наступні роки аж до нашого часу, видатну роль відіграло синтаксичне вчення О. О. Потебні, до розгляду якого ми приступаємо.

ГРАМАТИКА І ЛОГІКА, РЕЧЕННЯ І СУДЖЕННЯ

При зіставленні загального обсягу і завдань граматики як науки і формальної логіки О. О. Потебня підкреслює, що граматика є наукою історичною, а логіка — гіпотетичною, такою, що оцінює, скажімо, в судженні не сам процес висловлювання, а лише наслідки цього процесу. Порівнюючи вияв формальності в логіці і мовознавстві, він відзначає тут принципову відмінність не тільки у кількісному плані, а й у самому якісно-визначальному розумінні формальності: «Логіка є найбільш формальною з наук. Вона судить про всяку думку, що стосується будь-якої галузі знання, бо кожна думка допускає односторонню логічну перевірку: згodu чи незгodu з вимогами тотожності думки з самою собою. Мова є теж форма думки, але така, що ні в чому, крім мови, не знаходиться. Тому формальність мовознавства речева порівняно з формальністю логіки»². Вказівка на матеріальність («вещественность») як на одну з диференціальних ознак формальності мовознавства на відміну від формальності логіки, на жаль, не знайшла достатньої підтримки у вітчизняному мовознавстві у зв'язку з розв'язанням проблеми співвідношення судження і речення, логіки і граматики. Порівняльна характеристика будови судження і речення приводить О. О. Потебню до розмежування принципу логічної правильності і граматичної, оскільки й об'єкти застосування названих принципів різняться між собою. Внаслідок цього, як гадає

¹ Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса, с. 380—382.

² Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 70.

учений, граматична правильність можлива без логічної, а разом з тим логічно правильний, зрозумілий вислів може бути за своєю граматичною будовою явно неправильним.

Виходячи з того безперечного факту, що логічних категорій набагато менше, ніж граматичних, справедливо виступаючи проти тенденцій зближення «логічного змісту думки» в судженні з його лексико-граматичним вираженням у реченні, О. О. Потебня говорить також про недоцільність розширення логіки категоріями, які у ній зовсім зайві (наприклад, зв'язки деяких суджень). У випадках прояву іншої, прямо протилежної тенденції — підпорядкування граматики логіці — він відзначає помилкове (насамперед з граматичного погляду) змішування і ототожнення зовсім різних мовних явищ. Заперечуючи позамовний універсалізм філософських або логічних граматик, учений твердить, що така граMATика не здатна «осягнути думку, що складає основу сучасного мовознавства і яка здобута спостереженням, саме, що мови різняться між собою не тільки звуковою формою, але всією будовою думки, що виразилася в них, і всім своїм впливом на наступний розвиток народів. Індивідуальні відмінності мов не можуть бути зрозумілі логічній граматиці, бо логічні категорії, що наві'язуються нею мові, народних відмінностей не мають»¹.

О. О. Потебня насамперед звертає увагу на такі структурні відмінності між реченням і судженням: 1) наявність односкладових речень, які можуть відповідати окремому поняттю, а не судженню (природним при цьому є, звичайно, те, що зміст такого поняття можна розкласти на складові частини і розгорнути в судження); 2) розширене двоскладове просте речення може відповідати більш як одному логічному судженню; не тільки кожна пара членів речення (підмет — присудок, підмет — означення, присудок — обставина, присудок — додаток) може відповідати судженню, але й один член речення може відповідати одному і більше судженням, причому не тільки в складених словах (укр. піч кур — той, хто топить, «курить» печі; д р и в і т н я —

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 69.

місце, де «тнуть», рубаютъ дрова), а й у простих (українське і давньоруське голубити — пестити, як милуються голуби)¹; 3) значення таких складових частин речення, як підмет і присудок відрізняється від значення суб'єкта і предиката логічного судження тим, що підмет і присудок у лексико-граматичній структурі речення не взаємозамінні, а тимчасом у судженні суть формально-логічних відношень передачі сполучуваності або несполучуваності двох понять не суперечить взаємній заміні їх — вони виступають то в ролі суб'єкта, то в ролі предиката логічного судження; ще менше можливостей є для того, щоб вивести і пояснити на основі логічного судження другорядні члени речення — означення, обставини і додатки.

Усе це дає О. О. Потебні підстави для цілком правдивого твердження про принципову відмінність, несумісність судження і речення і ширше — про теоретичну неспроможність зближення і навіть змішування граматики з формальною логікою:

«ГраMATичне речення зовсім не тотожне і не паралельне з логічним судженням... Мовознавство, і зокрема граMATика, нітрохи не ближче до логіки, ніж будь-яка з інших наук»².

Наведені вище наукові положення О. О. Потебні, що впливають, як і у Гумбольдта, Штейнтала та ін., з різко негативного ставлення до універсальних схем логічної, або філософської граматики, по-різному були сприйняті вітчизняними граMATистами. Так, наприклад, вони не знайшли підтримки в граMATичній системі його безпосереднього учня — Д. М. Овсяннико-Куликовського, який, слідом за Г. Паулем, що закликав до перегляду учення Г. Штейнтала про відношення граматики до логіки, вважав, що завдяки зусиллям В. Гумбольдта, Г. Штейнтала, О. О. Потебні й усієї школи «нового мовознавства» боротьба з апіоризмом, логічним раціоналізмом універсальних граMATик XVIII ст. та їх пережитками в граMATичних побудовах XIX ст., на які наклали деякий відбиток суб'єктивно-ідеалістичні філософські системи першої половини XIX ст., вже закінчена і тому

¹ Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 69.

² Там же, с. 68, 70.

слід знову звернутися, вже на іншому теоретичному рівні, до проблеми співвідношення думки і мови, логіки і граматики, а не «відвертатися від усяких роздумів на тему про відношення граматичних форм думки до логічних»¹.

Принципові розходження з лінгвістичною концепцією О. О. Потебні, як вважав сам Д. М. Овсянко-Куликовський, ґрунтувалися саме на різних точках зору цих учених на проблему співвідношення мови і мислення. Визнаючи безсумнівною відмінність граматичних процесів думки від логічних і неправомірним перенесення логічних понять на граматику і визначення, наприклад, частин мови на основі категорій логіки, Д. М. Овсянко-Куликовський зазначає: «Але на цьому не можна заспокоїтися. Бо процеси і форми логічної думки, з одного боку, і граматичної, з другого, це — *явища, при всіх їх відмінностях, споріднені*, і навряд чи можна мати сумнів у тому, що між ними є *генетичний зв'язок*. Явище, що його називають «логічним судженням», не збігається з явищем, яке ми називаємо «граматичним реченням», але вони, по-перше, класифікуються разом під рубрикою «мислення», і, по-друге, між ними вбачають безперечну аналогію. І, певна річ, логіка як наука стоїть до граматики як науки значно ближче, ніж стоїть вона напр. щодо ботаніки, зоології, біології і т. д.»².

Викладені міркування Д. М. Овсянко-Куликовського про генетичний зв'язок логіки з граматику, на нашу думку, недостатньо аргументовані. Вони спираються тільки на тезу про їх близькі стосунки з мисленням і про їх взаємну аналогічність і потребують науково обґрунтованого визначення, об'єктивного з'ясування цілого комплексу питань проблеми співвідношення мислення і логіки, мислення і мови, а також мови і граматики з логікою. Крім того, аналогічність граматичної структури з логічною може виявитися цілком уможлядною фікцією, якщо цьому буде передувати глибокий об'єктивний аналіз специфіки кожної з цих структур окремо.

¹ Овсянко-Куликовський Д. Н. Синтаксис русского языка. Спб., 1912, с. XII.

² Там же.

До цього додамо, що виявлену аналогію у побудові одного якого-небудь явища і іншого можна з успіхом проілюструвати на матеріалі не тільки споріднених, а й неспоріднених фактів, оскільки аналогія тут являє собою насамперед метод, прийом пізнання, дослідження певних явищ, а не самі ці явища, і тому не може бути ототожнювана з генетичним ядром, коренем зіставлюваних величин.

Виходячи з положення про нерозривний зв'язок граматики з логікою, Д. М. Овсянко-Куликовський дуже довільно інтерпретує розуміння О. О. Потебнею обсягу і завдань останньої: «Якщо... Потебня мав на увазі логіку — як *дисципліну виключно нормативну*, то його твердження, що «граматика нітрохи не ближча до логіки, ніж будь-яка з інших наук», треба розуміти так: всупереч нормативній логіці, граMATика є наука не нормативна, а індуктивна, спостережена, — і її відношення до логіки — ті ж самі, що і в інших науках. Інакше кажучи, норми логічного мислення, правила індукції, прийоми аналізу і синтезу, що встановлюються і розробляються нормативною логікою, однаково обов'язкові як для філолога, так і для ботаніка, — як для історика, так і для фізіолога і т. д. — Але є підстава думати, що Потебня не обмежував поняття логіки тісними рамками виключно-нормативної дисципліни; досить відомі його інтереси до питань психології мислення, а також і те, що він дивився на процеси граматичної думки — як на найпростішу форму або основу найвищого мислення, «що підноситься над мовою», — мислення художнього і наукового»¹. Розвиваючи думку про генетичний зв'язок логіки і граматики, Д. М. Овсянко-Куликовський висловлює, правда, у вигляді «робочої гіпотези», припущення, що «процеси логічного мислення виникають вперше на певному ступені розвитку граматичної будови, після відокремлення прикметників від іменників, після утворення граматичної категорії дієслова і т. д. Логічні поняття — субстанції, атрибути, дії, стану і т. д. розвиваються поступово з відповідних граматичних категорій, і так само поступово процеси аналізу і синтезу, подані в граматичному реченні, перетворюються в

¹ Овсянко-Куликовський Д. Н. Синтаксис русского языка, с. XII—XIII.

логічні, і граматичне речення дає буття логічному. Логіка зароджується в надрах граматичного мислення і довго залишається тісно зв'язаною з ним. На певній висоті розвитку вона в більшій чи меншій мірі звільняється від ферули граматичних категорій і організується над мовою — як найвища інстанція думки, яка проте не керує нею, а тільки царює. Між логікою і мовою встановлюється певний *modus vivendi*»¹.

Оцінюючи таку позицію ученого, В. В. Виноградов писав, що тут, на жаль, «в психологічний аналіз слова і граматичних категорій вривається своєрідно забарвлений струмінь логіцизму. Він відбивається вже на розв'язанні Овсяннико-Куликовським питання про природу окремого слова... вже система доказів буття окремих слів (поза рамками речення), а ще більше самий спосіб означення структури слова виявляють глибоку прірву між Потебнею і Овсяннико-Куликовським навіть у методи тлумачення граматичних явищ. Овсяннико-Куликовський, видозмінюючи характерні для Потебні прийоми генетичного дослідження граматичного мислення, підміняє аналіз мовних форм аналізом психологічних процесів, «актів», що супроводжують розуміння мови»².

Методологічні принципи критики О. О. Потебнею традиційного універсально-логічного підходу до питання про відношення граматики до логіки були підтримані Д. М. Кудрявським, що оголосив забобою усі спроби пояснити мовні явища з позиції законів логіки, вважаючи, що вони «однаково застосовні до усіх галузей знання, бо вони стосуються тільки формальної сторони нашої думки, від чого і сама логіка носить назву формальної»³. Тезу про єдність мови і мислення Д. М. Кудрявський не зводить до їх ототожнення, як не ототожнює граматичні форми думки з логічними. Тому слово у нього не дорівнює поняттю, а речення — судженню. Повністю підтримуючи щодо цього О. О. Потебню, уче-

¹ Овсяннико-Куликовский Д. Н. Синтаксис русского языка, с. XIV—XV.

² Виноградов В. В. Современный русский язык. Введение в грамматическое учение о слове, с. 28.

³ Кудрявский Д. Н. Введение в языкознание. Юрьев, 1912, с. 21.

ний розробляє докладну характеристику принципів відмінностей між структурою речення і судження.

Аналогічну оцінку діяльності О. О. Потебні в цьому напрямку дає В. О. Богородицький: «Стара, філософська, граматики при аналізі синтаксичних явищ пристосовувалася до тих норм, які установилися в логіці щодо суджень; але близько половини минулого століття німецький мислитель-лінгвіст Штейнталь піддав руйнівній критиці цей спосіб трактування синтаксичних явищ, показавши, що граматики займає незалежне від логіки становище, причому синтаксичні питання повинні досліджуватися не логічно, а психологічно. У російській лінгвістичній літературі вперше висунув точку зору Штейнтала харківський професор О. О. Потебня, застосувавши її в своїх дослідженнях з російського синтаксису»¹. При цьому В. О. Богородицький особливо увагу приділяв розмежуванню формальної та діалектичної (природної) логіки: «Відмінність між природною логікою і наукою формальної логіки, що являє собою чисто теоретичну побудову певних типів суджень і висновків, виступає з особливою виразністю, якщо звернути увагу на те, що перша супроводжує все наше мислення, тоді як друга має на меті лише вказати умови одержання правильних висновків і застерегти від помилок, що звичайно трапляються. У своїх формальних побудовах «наука логіки» не зачіпає живого мовлення в усій його різноманітності, але обмежується штучним складанням схематичних речень спрощеного типу і комбінацій їх для одержання певних логічних висновків. А через те, що граматики має на увазі вивчення фактів живого мовлення в їх конкретності, а не спрощені логічні норми, то, зважаючи на рішучу відмінність у цілях обох наук, стає очевидною необхідність строгого відокремлення науково-граматичного вивчення мови від науки логіки. Але, рішуче розмежовуючи галузі граматики і логіки, я повинен ще раз підкреслити, що граматики аж ніяк не може ігнорувати логічного моменту в мові, розуміючи під ним елементи природної діалектики. Природна логіка свідомості пройшла такий же самий довгий шлях розвитку від примітивного стану до сучасного,

¹ Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики. М.—Л., 1935, с. 204.

як і наша мова, і цей її розвиток відбувався у тісному зв'язку з розвитком мови»¹.

Критика О. О. Потєбною універсальних логіко-граматичних побудов позитивно оцінювалася і в працях інших радянських мовознавців, зокрема В. В. Виноградова, Є. М. Галкіної-Федорук, Ф. П. Філіна, Ф. М. Бєрезіна та ін.

Зазначимо, що в складній проблемі співвідношення речення і судження, яка перебуває у колі вивчення ряду суміжних гуманітарних наук, як філософія, логіка, психологія і, звичайно, мовознавство, О. О. Потєбною в даному разі цікавив суто лінгвістичний її аспект. І тому його увага від загальнотеоретичних філософсько-лінгвістичних її сторін поступово і послідовно зосереджується на лінгвістичному вивченні речення, зокрема його визначенні, природі, граматичній структурі, основних лексико-граматичних ознаках та їх співвіднесеності з об'єктивною дійсністю, формальною логікою і психологією, на визначенні членів речення та їх співвідношенні з частинами мови і т. д.

АПРІОРНО-ГРАМАТИЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ РЕЧЕННЯ І ЙОГО ЧЛЕНІВ

У критиці О. О. Потєбною логіко-граматичного напрямку в мовознавстві одне з центральних місць відведено важливим питанням теорії речення.

Що таке речення? член речення? — ці питання, на думку ученого, дуже складні. Вони викликають цілий ряд труднощів, розгляду яких він присвячує окремий розділ своєї граматичної праці, який має характеризуючу назву — «Труднощі при визначенні речення і його членів».

Запропоноване Ф. І. Буслаєвим визначення речення будувалося в основному на логіко-граматичній основі і включало вказівку на склад, зміст і спосіб поєднання його членів: «Речення, як судження, виражене словами, складається з підмета і присудка; напр., «человек мыслит», «науки полезны».

¹ Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики, с. 204—205.

У кожному реченні треба відрізнити: 1) саму матерію або зміст речення, тобто назви самих понять і уявлень, що входять до складу речення, і 2) спосіб сполучення їх у реченні.

Зміст речення виражається окремими словами, що означають або предмет (іменник), або дію (дієслово), або властивість (прикметник). Спосіб же поєднання імен і дієслів у реченні означається або закінченнями цих слів (відмінюванням і дієвідмінюванням), або ж такими окремими словами, які самі по собі зміст мови не виражають, а служать зв'язком іншим словам у реченні або показують між ними відношення»¹.

Розглядаючи ці положення, О. О. Потєбня цілком справедливо вказує на їх теоретичну неспроможність як з погляду діалектики взаємовідношення змісту речення і його граматичної форми, так і з погляду об'єктивного співвідношення категорій логіки і граматики. Відсутність тотожності і паралелізму між реченням і судженням, на його думку, підкріплюється такими фактами: 1) окремі члени речення і сполучення членів речення, які речення не складають, можуть відповідати судженню; 2) традиційна двочленна структура судження не збігається із структурою односкладових речень, в яких відсутній, наприклад, граматичний підмет. Крім того, зазначає він, «істотна ознака речення в наших мовах полягає в тому, що в речення входять частини мови; якщо їх немає, то немає і нашого речення. На цю обставину відсутній навіть натяк у визначенні речення як судження, бо з поняття про судження частини мови виведені бути не можуть»². Отже, таке визначення, робить висновок учений, марне. У буслаєвському визначенні змісту речення О. О. Потєбня бачить неправомірну абсолютизацію його формально-граматичних ознак аж до зведення, прирівнювання змісту речення до форми: «Буслаєв, хоч говорить, що речення за змістом складається з понять, але під цим розуміє іменник, прикметник, дієслово, тобто сучасні граматичні форми, які є змістом не для мови, а для граматики. Але для грама-

¹ Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка, с. 269.

² Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике, т. I—2, с. 71.

тики відмінності між іменником, дієсловом та ін. є в тій же мірі зміст, як і відмінності між відмінками, числами, особами та ін... Визнавши, що і те, що Буслаєв називає матерією, є не матерія, а «спосіб сполучення», форма, ми перетворимо його положення так: у кожному реченні треба розрізняти форму і форму, тобто в реченні, крім форми, немає нічого, отже, віднявши форму, ми знищимо речення флективних мов»¹.

Тут же учений висловлює цілий ряд положень, надзвичайно важливих для розробки загальної теорії граматики. Так, визначивши зміст поняття як єдність, сукупність пізнаних ознак будь-якого реального об'єкта, явища дійсності, він зазначає: «Мовознавство передбачає, що слово може вказувати на такий зміст, але потім про нього не судить і не потребує його для пояснення явищ мови... Зміст мови складається лише з символів позамовного значення і щодо останнього є форма. Щоб одержати позамовний зміст, треба було б абстрагуватися від усього того, що визначає роль слова в мові... Якщо при цьому не кожна відмінність між частинами мови зникне, то це буде служити лише доказом недосконалості абстрагування, але ніяк не того, що в зміст речення входять відмінності між іменником, прикметником і дієсловом»². Іншими словами, О. О. Потебня намагається осмислити діалектику співвідношення об'єктивної дійсності, мислення і мови. Абстрагування, узагальнення тут являє собою не стільки наслідок процесу пізнання об'єктивного світу, скільки сам процес руху від ступеня менш досконалого до довершеного і повного. Підкреслюючи принципову відмінність між граматичними категоріями в мові, як системі наукових лінгвістичних абстракцій, і в мовленні, він зазначає, що «іменник», «дієслово» є абстракції і поза думкою учених не існують; дійсне ж буття має тільки певний іменник, певне дієслово, що складає частину живого мовлення, які перебувають у цілком визначеному відношенні до інших частин його, наділені всією повнотою формальних визначень, яку тільки можуть вмістити в даний момент мовлення»³.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 72.

² Там же.

³ Там же.

Теоретичну неспроможність учення Ф. І. Буслаєва про речення, основним недоліком якого було змішування логічної і граматичної точок зору, О. О. Потебня послідовно розкриває не тільки в ході аналізу буслаєвських поглядів на загальні питання теорії речення, пов'язані з визначенням його природи, співвідношення логіки з граматикою, мислення з мовою, а й під час характеристики внутрішніх, структурно-граматичних складових частин речення і специфічних відношень між ними в структурі речення як однієї з форм мови.

У буслаєвському загальному визначенні речення як судження відсутня згадка про дієслово, що є, на думку О. О. Потебни, необхідним компонентом речення, але разом з тим Ф. І. Буслаєв підкреслює, що наше речення без дієслова неможливе. «Якщо надати належної ваги останньому твердженню,— пише О. О. Потебня,— то виявиться, що перше визначення речення порожнє і його треба відкинути; але цього не роблять»¹, заплутуючи тим самим питання про загальне визначення речення. Проте ще більші труднощі виникають при розгляді граматичної структури речення.

Насамперед учений звертає увагу на трактування підмета і присудка, якими, за Ф. І. Буслаєвим, вичерпується склад речення. Між ними, як це і повинно впливати з отожднення речення і судження, мусить бути рівність, аналогічна рівності суб'єкта і предиката логічного судження. Але всупереч цьому Ф. І. Буслаєв називає підмет і присудок головними членами речення, протиставляючи їх другорядним, а присудок кваліфікує як основний член речення, з власною і етимологічно-первісною формою його — дієсловом, яке «в розумінні присудка означає: 1) ознаку, приписувану предмету; напр., у реченні: «дерева ростуть» поняттю *дерева* приписується ознака *рости*; і 2) відношення особи того, хто говорить, до того, хто слухає, і до предмета мови.

Це відношення виражається: 1) Вказівкою на особу — той, хто говорить, і той, хто слухає, і на предмет мови. Воно позначається: або а) займенниками особовими, або б) особовими закінченнями дієслова; напр.,

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 71.

я думаю, *ты* думаєш та ін. На кінці дієслів найдавніших або неправильних очевидний наріст особового займенника, що вказує на тісний зв'язок особового закінчення з самим коренем дієслова; напр., *ес-мь, ес-ть, да-мъ, да-стѣ...* 2) Часом... 3) Способом дієслова...

Підмет виражається: або 1) самою особою дієслова; напр., *ес-мь, да-м, ес-т, буд-е-м, я говор-ю, ты говори-шь...* або 2) окремою частиною мови, що означає предмет, про який говориться; напр., «земля движется»...

В обох випадках етимологічна форма підмета є називний відмінок, або виразно позначений; напр., «*ты идешь*», «*дерево растет*»; або захований в особовому закінченні дієслова; напр. *да-м* (-я дам), *ес-т* (-он ест)»¹. У наведених визначеннях обсягу понять підмета і присудка О. О. Потебня особливо виділяє висловлення Ф. І. Буслаєва про особове закінчення дієслова і особовий займенник в його формальному значенні, заперечуючи включення одного і другого як диференціальної ознаки в поняття головних членів речення: «Особове закінчення або разом з ним займенник особовий, як чиста форма (відношення до особи, а не означення його вказівкою), є неодмінними складовими частинами особового дієслова. Без них немає дієслова, а значить, немає присудка. Але якщо підмет не є присудком, то він ніколи не буває ні особовим закінченням, ні особовим займенником у формальному значенні»².

Звичайно, особове закінчення дієслова і особовий займенник як форма відношення до особи не вичерпують обсягу понять присудка і підмета в граматичній системі Ф. І. Буслаєва, що й викликало справедливую критику О. О. Потебні. Але пропозиція останнього зняти особу дієслова як вираження підмета і включити її разом із займенником тільки у склад присудка теж недостатня для вивчення і конструктивного вирішення питання про принцип взаємодії співвідносного і диференціального аспектів функціонування підмета і присудка як головних членів структури поширеного двоскладового речення.

¹ Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка, с. 271—272.

² Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 73.

З граматичної точки зору, позиція О. О. Потебні в оцінці успадкованого Ф. І. Буслаєвим традиційного отождошення підмета в лексико-семантичному плані з предметом, про який говориться в реченні, у формально-граматичному — з називним відмінком, уявляється більш довершеною і послідовнішою. «Визначення підмета як предмета, про який говориться, — зазначає він, — мало б рацію лише як посилання на інше визначення, саме того, що ми домовилися розуміти під предметом, про який говориться... Взагалі кожна повнозначна частина мови може бути, залежно від контексту, предметом, про який говориться в реченні»¹.

Зазначимо, що досить поширена в 60—70-ті роки ХІХ ст. критика номінативної теорії присудка з універсально-логічних позицій, наприклад, у книзі В. Класовського «Нерешенные вопросы в грамматике» (1870), у статтях А. А. Дмитревського, де обстоювалася думка про можливість вираження підмета не тільки формою називного відмінка, а й формою непрямих відмінків — орудного, давального і родового, не знайшла підтримки у О. О. Потебні, який прямо і різко відмежувавшись від подібних абстрактно-логічних поглядів вітчизняних і зарубіжних (Я. Грім та ін.) граматистів, твердо заявив про те, що їх переконання зайвий раз доводять добре відому тезу: «Для логіки словесне вираження прикладів її побудов байдуже. А коли мета теоретичного вивчення мови саме і полягає в усвідомленні функцій різних відмінків і тому под., то для такого вивчення «логіко-граматичний» підмет і тому подібне у свою чергу байдуже, бо існування таких речей можливе тільки поза мовою»².

Спираючись на традиційне розуміння ролі підмета, присудка і другорядних членів речення, Ф. І. Буслаєв визначає перші як головні члени речення, які, по-перше, при наявності другорядних пояснюються і доповнюються; по-друге, підмет і присудок одночасно теж можуть служити поясненням і доповненням, а «другорядні члени речення, у свою чергу, можуть мати при собі свої власні слова означальні, додаткові і обставинні», тобто

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 73.

² Там же, с. 68.

«другорядні члени речення, що стоять при другорядних»¹. У зв'язку з цим О. О. Потебня слушно зауважує, що в даному разі треба визначити обсяг понять — пояснюючий і пояснюваний, доповнюючий і доповнюваний; причому, на його думку, часткові відмінності цих синтаксичних явищ не знімають їх загальну властивість — вони передбачають частини мови, флексії в широкому розумінні. «Згідно з цим шлях, яким ми тут ішли (разом з Ф. І. Буслаєвим.— О. Б.),— підсумовує учений,— не приводить до визначення підмета і присудка. Таке визначення може бути задовільним тільки в тому разі, якщо воно буде разом з тим визначенням частин мови, функція яких — бути підметом і присудком»².

Критика О. О. Потебнею буслаєвських абстрактно-логічних формулювань синтаксичних відношень між головними і другорядними членами у складі речення пізніше була підхоплена граматистами, що розробляли різні, в тому числі й загальні, питання теорії синтаксису речення.

Зазначимо також і те, що надто часткове розкриття Ф. І. Буслаєвим лексико-семантичної і граматичної опозиції головних і другорядних членів речення, природно, не могло служити достатньою підставою для заперечення того, що така опозиція може зокрема характеризувати структуру речення і повинна зайняти належне місце в ученні про речення. Крім того, навряд чи цілком переконливою можна назвати вихідну позицію в критичних зауваженнях О. О. Потебні на буслаєвське розмежування головних і другорядних членів, оскільки в своїх твердженнях він спирається не на пошук диференціальних ознак зазначених членів речення, що входило у завдання Ф. І. Буслаєва, а на вияв того загального начала, яке однаково подане і в головних членах речення, і в другорядних. Йдеться про тезу О. О. Потебні, що визначення членів речення неможливе без визначення частин мови, бо якщо немає частин мови, то немає й речення. Учений пропонує в основу синтаксису членів речення покласти синтаксис частин мови; диференціа-

¹ Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка, с. 277.

² Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 74.

цію і протиставлення головних членів і другорядних, а також відношення всередині другорядних членів розглядати насамперед як різні види відношень між частинами мови в структурі речення.

Як відзначалося раніше, в історії вітчизняного мовознавства розвиток ідей синтаксису частин мови тісно пов'язувався з розумінням завдань його і морфології як розділів граматики, з перерозподілом учення про частини мови між морфологією і синтаксисом. Щодо цього О. О. Шахматов писав: «Через те, що мова у своїх елементах зародилася і розвивалася в складі речення, бо речення є єдиним засобом виявлення мислення у слові, в основу вивчення мови треба було б покласти ту науку, яка присвячена дослідженню речення, тобто синтаксис. З плином часу завдяки розчленуванню речення і виділенню з нього складових частин, багато з цих частин через асоціативні зв'язки, що їх з'єднували і відкривали їм шлях для самостійного розвитку, стало на цей шлях і почало змінюватися незалежно від речення в цілому. В результаті розчленування речення з нього виділялися словосполучення, далі частини мови, потім граматичні форми, сполучення звуків і окремі звуки, нарешті слова і словотворчі суфікси»¹.

Як відомо, пізніше учений включив частини мови у синтаксис. У його «Очерке современного русского литературного языка» частини мови подано як поняття, що встановлюються в інших частинах граматики, тобто в синтаксисі, а значення їх — синтаксичне. У «Синтаксисе русского языка» він намагається обґрунтувати необхідність переведення або перенесення вчення про частини мови з морфології до синтаксису. Назвавши другу частину свого синтаксису «Синтаксис частей речи», О. О. Шахматов виклав, іноді в розширеному і доповненому вигляді, часто з вказівкою на синтаксичне вживання і синтаксичні функції граматичних форм, багато з того, що він раніше розглядав у морфології.

В історії вітчизняного мовознавства застосування принципу протиставлення морфології і синтаксису при вивченні і описові граматичної структури мови ускладнювалося цілим рядом важливих вихідних обставин,

¹ Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. М.—Л., 1941, с. 573.

серед яких у синтаксисі можна з упевненістю назвати дві взаємовиключні тенденції. По-перше, намагання осмислити і пояснити синтаксичні одиниці — словосполучення і речення, синтаксичні явища — узгодження, координація і кореляція, сильне і слабке керування, прийменникове й безприйменникове прилягання і вільне приєднання з формально-логічних позицій. Цей аспект морфологічної формалізації синтаксису більш-менш послідовно подано в найрізноманітніших варіантах загальної теорії і практики синтаксичних побудов переважно в індоевропейській мовній галузі. Насамперед, тут слід указати на зведення синтаксису словосполучень і речень до синтаксису словосполучень, наприклад, у П. Ф. Фортунатова і М. М. Петерсона.

Автори академічної «Граматики русского языка» (1952—1954), виходячи з нечіткої диференціації понять «словосполучення» і «член речення», синтаксичну систему російської мови описали спочатку як інвентар непередикативних словосполучень, що різняться морфологічними характеристиками окремих слів як компонентів цих словосполучень; потім було подано каталог членів речення — головних і другорядних із вказівкою на різні граматичні, в основному морфологічні, засоби їх вираження. В результаті — синтаксична система словосполучень російської мови у першій частині цієї праці стала переворотом повторенням синтаксичної системи членів речення — у другій і навпаки. Порочне формально-логічне коло у визначенні системи членів речення тут очевидне і в загальнотеоретичному плані давно піддавалося гострій і справедливій критиці з боку В. В. Виноградова, В. П. Сухотина, Т. П. Ломтева та ін. Однак практична сторона цієї проблеми — наукове дослідження системи синтаксису словосполучень і членів речення — все ще перебуває в стадії вивчення не тільки шляхів і методів численних і надзвичайно складних за своєю природою і граматичною структурою фактів мови, але й самого обсягу на морфологічному і синтаксичному рівнях таких граматичних одиниць, як словосполучення і речення, член словосполучення і член речення, граматичний зв'язок слів у словосполученні і реченні і т. д.

У новій академічній «Грамматике современного русского литературного языка» (1970) її автори, прагнучи до розмежування різних видів і ступенів граматичної

абстракції, при описанні певних серій і компонентів граматичних явищ у синтаксисі, зв'язків слів у словосполученні і реченні функціонально-схематичний, власне синтаксичний аспект аналізу фактів мови підпорядкували формально-морфологічному.

Прояви тенденції до морфологічної формалізації синтаксису знаходять також відображення, наприклад, у численних етюдах з синтаксису окремих членів речення, де функціонально-синтаксичний аналіз практично зводиться до опису морфологічних характеристик синтаксичних одиниць. Такими є, скажімо, замітки М. М. Александрова про другорядні члени речення¹. Сюди ж відносяться і відомі в історії мовознавства XIX—XX ст. неодноразові спроби теоретичного порядку, підпорядкувавши морфологію і її об'єкти синтаксисові, ввести першу у сферу синтаксису слідом за Ф. де Соссюром, М. Я. Марром та І. І. Мещаниновим.

По-друге, у вивченні граматичної будови ще з античних часів намітилася тенденція спочатку формально-логічного, а з XIX ст. і логіко-психологічного тлумачення синтаксичної структури мови. У зв'язку з цим уже згадувалися, з одного боку, імена авторів загальних, універсально-філософських граматик у нас і за кордоном — К. Беккера, М. І. Греца і Ф. І. Буслаєва, а з другого — дослідження Штейнталя, Мюллера, Гумбольдта і Шмідта, а також праці О. О. Потебні, Д. М. Кудрявського, Д. М. Овсянико-Куликовського, П. Ф. Фортунатова, О. О. Шахматова, О. М. Пешковського та ін.

Серед пізніших праць, в яких відображена в тій чи іншій мірі тенденція логіко-психологічного осмислення загальних і часткових питань синтаксису російської мови, можна назвати книгу Т. П. Ломтева («Основы синтаксиса современного русского языка». М., 1958), статті М. С. Поспелова («О грамматической природе сложного предложения». — У зб.: Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950), К. Г. Крушельницької («К вопросу о смысловом членении предложения». — ВЯ, № 5, 1956), праці І. П. Распопова («Актуальное членение предложения». Уфа, 1961), С. Д. Кацнельсона («Типология языка и речевое мышление». Л., 1972) та ін.

¹ Див.: Александров М. Н. Проблемы второстепенных членов предложения в русском языке. — Учен. зап. ЛГПИ им. А. И. Герцена, т. 236, 1963.

Разом з тим у цілому ряді досліджень з важливих питань загальної теорії синтаксису намітилося також поєднання принципів однієї і другої тенденцій — чи то у вигляді формалізації складових елементів зовнішньо-синтаксичної і внутрішньо-синтаксичної структур слов'янського речення в О. С. Мельничука¹, чи то у вигляді морфологічної формалізації функціонально-структуралістичних опозицій синтаксичних елементів у А. М. Мухіна², або з урахуванням історичного аспекту у Д. С. Станишевої³, чи то у вигляді морфологічної формалізації логіко-функціональних опозицій відмінкових словосполучень з прийменником і без нього в синтаксичному і парадигматичному планах семантико-синтаксичних структур у К. І. Ходової⁴ та ін. Названі тенденції у вивченні синтаксичної будови індоєвропейських мов, очевидно, зумовлені діалектично взаємопов'язаними протиставленнями морфологічної і синтаксичної структур, де зближення з фактами логіко-психологічного характеру проходить тільки в напрямку до синтаксису, а не морфології. Ось чому, наприклад, сприйняте І. І. Мещаниновим та іншими вченими відоме категоричне зауваження Ф. де Соссюра про те, що в морфології як науці немає і не може бути об'єкта, відмінного від синтаксису⁵, потребує не тільки певного обмеження, але і якоюсь мірою принципового перегляду і переосмислення з урахуванням реальних співвідношень названих дисциплін, а синтаксису також з логікою і психологією.

Визначення граматичної природи другорядних членів речення, як це вже склалося у вітчизняній граматичній традиції, йшло від протиставлення їх головним до роз-

¹ Див.: Мельничук О. С. Развитие структуры слов'янського речення. К., 1966; Його ж. Синтаксис.— У кн.: Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. К., 1966.

² Див.: Мухин А. М. Функциональные лингвистические единицы и методы структурного анализа языка.— ВЯ, № 1, 1961; Його ж. Функциональный анализ синтаксических элементов. М.—Л., 1964.

³ Див.: Станишева Д. С. Винительный падеж в восточно-славянских языках. София, 1966.

⁴ Див.: Ходова К. И. Система падежей старославянского языка. М., 1963; Ії ж. Падежи с предлогами в старославянском языке. Опыт семантической системы. М., 1971.

⁵ Див.: Де Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. М., 1933, с. 130; див. ще: Мещанинов И. И. Эргативная конструкция в языках различных типов. Л., 1967, с. 4—5.

гляду членування на структурно-функціональні групи, лексико-граматичної характеристики цих груп та співвідношень між ними.

Так, Ф. І. Буслаєв запропонував розглядати другорядні члени речення у двох планах: виходячи з їх синтаксичного вживання і значення, що викликало категоричне заперечення О. О. Потєбні штучністю і неможливістю такого поділу. «Значення слів, як членів речення,— писав він,— формальне і, як таке, виявляється у синтаксичному вживанні, є саме це вживання. Звичайно, не звуки слова і не його речове значення складають його граматичну функцію, а саме його формальне значення. Таким чином, для нас дві точки зору, розрізнявані Буслаєвим, складають одну й ту саму»¹.

За синтаксичним вживанням, твердив Ф. І. Буслаєв, другорядні члени речення «є не що інше, як слова, що приєднуються до головних членів речення з допомогою узгодження або керування. Приєднані з допомогою узгодження називаються словами означальними; з допомогою керування — додатковими.— Означальні приєднуються до іменників або займенників; ...додаткові залежать від дієслова або від імені, виведеного з дієслова... Крім означальних і додаткових, треба відрізнати ще такі члени речення, які не перебувають у виразному синтаксичному зв'язку зі словами, до яких приєднуються, тобто не узгоджуються і не керуються... Такі слова називаються обставинними»². Отже, синтаксичне вживання другорядних членів він зводить до виразного синтаксичного зв'язку — узгодження для слів означальних, керування — для додаткових, і до невиразного — для слів обставинних, які не узгоджуються і не керуються словами, до яких вони приєднуються в структурі речення. Узгодження учений кваліфікує як «таке сполучення слів, у якому одне слово уподібнює своє закінчення закінченню іншого», а керуванням називає «таке сполучення слів, у якому одне слово залежить від іншого і означає свою залежність або закінченням відмінка, або ж прийменником»³. Ці

¹ Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 74.

² Буслаєв Ф. И. Историческая грамматика русского языка, с. 273.

³ Там же, с. 270.

ототожнення узгодження як виду виразного синтаксичного зв'язку слів у реченні з принципом уподібнення закінчень одного слова закінченню іншого, а керування — з принципом залежності, вираженої закінченням або прийменником керованого слова, Ф. І. Буслаєв тут же конкретизує морфологічним аналізом відповідних предикативних і непередикативних словосполучень, який дозволяє певною мірою окреслити сферу морфолого-синтаксичного вживання означальних і додаткових слів у структурі співвідношень головних і другорядних членів речення. Однак цей матеріал не викликав інтересу в О. О. Потебні, який насамперед звертає увагу на можливість взаємної заміни узгодження (= уподібнення) і керування (= залежності).

Теза про взаємозамінність узгодження і керування мала на меті довести безпідставність буслаєвського визначення цих термінів, яке, як уже говорилося, зводилось тільки до уподібнення і залежності. «Якщо точніше не визначити цих термінів,— писав О. О. Потебня,— то вони легко можуть бути поставлені один замість одного: коли під впливом іменника я говорю: «добрый человек», «человек добр», то це випадок узгодження, уподібнення; а між тим хіба тут прикметник не залежить від іменника? Навпаки, у керуванні залежність може бути названа уподібненням. Коли при дійсному дієслові ставимо знахідний прямого об'єкта (*любить ближнего*) або при дієслові префіксованому ім'я з таким же самим або відповідним прийменником (*войти в город, выйти из города*), то хіба це не узгодження, не уподібнення відмінка значенню дієслова?»¹.

Як відомо, види і форми синтаксичних зв'язків між словами у реченні і словосполученні групуються у кілька взаємозв'язаних функціонально-граматичних рядів — моделей за типом узгодження, керування і прилягання. Визначення суті і специфіки кожного з них ускладнюється і сьогодні ще недостатньою розробкою² загальних

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 75.

² Див., наприклад, про це: Соколова М. А. Предисловие к сб. «К вопросу управления». Рига, 1957, с. 3; Виноградов В. В. Введение.— Грамматика русского языка, т. 2, ч. 2. М., 1954, с. 30; Лещинская М. Г. Синтаксические связи в

і часткових проблем теорії синтаксичного зв'язку слів, а також і тим, що не завжди при цьому враховується еволюційно-історичний аспект зазначеної проблеми, що між цими рядами існує багато перехідних явищ і немає (та й навряд чи вона можлива) єдиної демаркаційної лінії і що між ними — системні взаємовідношення, обумовлені розвитком лексико-граматичної структури всієї мови.

Ф. І. Буслаєв ставив своїм завданням осмислити групи явищ, що підводяться під зв'язки типу узгодження, керування і прилягання з позиції їх логіко-морфологічної диференціації. А тим часом О. О. Потебня, в принципі не відмовляючись від цих завдань, поставив під сумнів можливість відшукування переконливих диференціальних ознак зазначених груп. Так, наприклад, він не звертає уваги на те, що Ф. І. Буслаєв говорить про необхідність розрізнення трьох видів узгодження: а) Найповніше узгодження буває тоді, коли прикметник приєднується до іменника, набуваючи разом з ним одного роду, числа й відмінка. Займенники, прикметники, дієприкметники і числівники, порядкові усі, а з кількісних *один, два і оба*, за узгодженням належать до прикметників; напр., *умный человек, умная книга, умные люди, умных людей, это дело, этого дела, пятый час* та ін.

б) Іменник узгоджується з іменником в однаковому відмінку, але не може різнитися родом і числом, напр., *город Москва, городу Москве, город Афины, о городе Афинах*.

в) Дієслово узгоджується з підметом в однаковому числі й особі; напр., *я говорю, вы говорите*.— Минулий час змінюється в роді...»¹. Учений підкреслює, що для зв'язку другорядних членів із підметом та іншими другорядними членами необхідний як мінімум збіг узгоджуваних слів у відмінку — прямому чи непрямому. Максимально повне узгодження, або уподібнення, пе-

русском языке. М., 1958; Ведерников Н. В. Учение об управлении в русской лингвистической литературе.— Учен. зап. Кавказского пед. института. Нальчик, 1961; Болдырев Р. В. Структурно-семантические процессы в русской речи. Синтаксис предложных конструкций. К., 1967, с. 3—8.

¹ Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка, с. 270.

редбачає збіг не тільки у відмінку, а й у роді і числі. Усе це вже з достатньою очевидністю розкриває від мінімальної граматичної межі до максимальної правомірності прийнятого Ф. І. Буслаєвим розуміння узгодження слів. Крім того, поданий Ф. І. Буслаєвим науковий матеріал показує, що узгодження як вид зв'язку у словосполученні і реченні не вичерпується співвідношенням другорядних членів з підметом і перших між собою, тобто означальними зв'язками, а включає також і надзвичайно складне співвідношення підмета і присудка двоскладового речення, що знайшло своє відбиття у збігові головних членів речення у числі й особі, а для дієслів минулого часу — у числі й роді. Зрозуміло, що вже тільки ця частина визначення обсягу поняття узгодження, або уподібнення, як способу диференціації синтаксичного вживання, або синтаксичного зв'язку, слів означальних у їх протиставленні словам додатковим не дозволяє замінити цей вид синтаксичного зв'язку, як це пропонує О. О. Потебня, іншим — керуванням, або залежністю керованого слова від керуючого, вираженого відмінком керованого слова або ж прийменником. Отже, критика О. О. Потебнею буслаєвської загальної характеристики відмінкового функціонування при узгодженні і керуванні не була досить переконливою і залишилася практично непоміченою. Але слід визнати справедливим докір О. О. Потебні Ф. І. Буслаєву за те, що останній не дав необхідних пояснень фактів послідовної відсутності прийменника у багатьох випадках східнослов'янського узгодження, у тому числі й означального, коли той розглядав роль прийменника як диференціальної ознаки «посереднього керування». Намагання розширити обсяг граматичної характеристики слів означальних і додаткових у галузі їх синтаксичного вживання приводить Ф. І. Буслаєва до визначення відмінностей між ними за граматичними розрядами слів, до яких вони приєднуються. Однак його конкретні рекомендації щодо розв'язання цього питання явно недостатні, і тому О. О. Потебня такий шлях вважає невдалим і зрештою невдячним.

На нашу думку, тут доцільніше було б говорити про певні морфолого-синтаксичні обмеження застосування принципу розрізнення другорядних членів речення за певними лексико-граматичними розрядами слів, до яких

вони приєднуються; про необхідність глибокого морфолого-синтаксичного дослідження типів і видів узгоджуваних, керуючих слів і тих, що вимагають прилягання; про різні форми узгодження, координації і кореляції, сильного і слабого керування, прийменниково-безприйменникового прилягання і вільного приєднання як видів синтаксичного зв'язку слів; про співвідношення усіх синтаксичних компонентів і лексико-граматичних розрядів слів з урахуванням еволюції граматичної структури східнослов'янського речення в цілому.

Крім того, вкажемо на ряд фактів, які переконливо свідчать, що О. О. Потебня не до кінця вичерпав об'єктивні можливості для критичних зауважень на адресу Ф. І. Буслаєва у питанні про характеристику другорядних членів речення. Насамперед зазначимо, що узгодження (= уподібнення) і керування (= залежність) Ф. І. Буслаєв відносив до різних диференціальних ознак. Більше того, одні з них він співвідносив (правда, різною мірою) з граматикую і лексикою, інші — з логико-граматичними побудовами і узагальненнями. Це особливо помітно, наприклад, у загальному визначенні керування як сполучення слів, що характеризується залежністю керованого слова від керуючого, яка виражається або відмінковим закінченням, або прийменником. У зв'язку з таким розумінням керування воно уявляється, з одного боку, як вид синтаксичного зв'язку слів, коли йдеться про члени речення або про компоненти непередикативних словосполучень, з другого, — як морфологічне вираження залежності слова керованого від керуючого.

Синтаксичний аспект висвітлення керування, що виявлявся у намаганні поєднати граматичні характеристики слів, не здавався аксіомою для учених, які дивилися на нього з позиції загальної теорії речення і словосполучення, вже у часи Ф. І. Буслаєва. Він брався під сумнів, зазнавав різкої критики і пізніше, аж до наших днів.

Ще більші труднощі виникали при переході від синтаксичного погляду на керування — спочатку до осмислення його у формально-логічному плані, а потім логико-граматичному, коли йдеться про поєднання як принцип дії і саму дію, процес об'єднання якихось абстрактних слів, унаслідок якого між ними утворюється логічна

залежність як стан їх взаємного співіснування і як структура пропорцій, нерівномірних і різнохарактерних співвідношень одного компонента словосполучення до другого і навпаки. Можна було б помітити також невідповідність запропонованої Ф. І. Буслаєвим характеристики морфологічного вираження керування відмінковим закінченням імені або прийменником фактам російської мови в її синхронії і діахронії. Як відомо, протиставлення цих способів вираження залежності при керуванні як одному із видів синтаксичного зв'язку прийнятне, поперше, не для всіх видів відмінкового функціонування навіть всередині структури власне семантичних і морфолого-синтаксичних функцій якого-небудь одного відмінка, скажімо (користуючись термінологією синтаксичної теорії відмінків Є. Куриловича), граматичного або конкретного з групи адвербіальних відмінків. По-друге, історично і синхронно прийменники являють собою надзвичайно строкату картину як у плані їх лексичної десементизації, так і в плані їх морфолого-синтаксичної граматикизації, що веде до різних видів їх співвідношень, з одного боку, в лексико-семантичному і граматичному аспектах з іменем і дієсловом у структурі словосполучення і речення, з другого, — з відмінком імені в усіх формах і типах його функціонування в російській мові. Крім того, вираження керування як граматичної залежності будь-яким прийменником для російської мови неможливе без вираження цієї залежності в тій чи іншій мірі непрямым відмінком імені. Вираження ж граматичної залежності в керуванні непрямыми відмінками імені в граматичних умовах безпосереднього керування можливе тільки при обов'язковій відсутності прийменника.

Надзвичайно важливим тут треба визнати також і те, що вираження граматичної залежності відмінком керованого слова генетично передують вираженню цієї залежності прийменником і в сучасних індоєвропейських мовах існує в різних видах безприйменникового відмінкового функціонування і прийменникового. Крім того, слід було б звернути увагу на специфіку (в плані логіко-семантичному і в плані лексико-граматичному) вираження залежності керованого слова від слова керуючого відмінком і прийменником, у тому числі — в умовах дієслівно-іменного зв'язку слів у словосполученні і

зв'язку імені з іменем. Як відомо, саме цей напрямок у вивченні проблеми підрядного зв'язку слів у реченні і словосполученні притягав увагу дослідників різних шкіл у вітчизняному і зарубіжному мовознавстві з кінця XIX ст.

Оцінюючи в цілому правомірність і доцільність визначення другорядних членів речення з функціонально-граматичних позицій, О. О. Потєбня і сам принцип поділу їх на тій же основі вважає єдино правильним, однак, тлумачення його і практичне застосування у синтаксичному ученні Ф. І. Буслаєва — незадовільним. Ще більше заперечень в О. О. Потєбні викликав досить поширений в граматичній традиції XIX ст. (у тому числі й у Ф. І. Буслаєва) розподіл другорядних членів на означальні, додаткові і обставинні слова залежно від їх значення, яке розуміли як вираження внутрішніх смислових (точніше — загальносемантичних) відношень складових частин словосполучення і речення. Так, у зв'язку з розглядом другорядних членів речення за їх значенням Ф. І. Буслаєв зазначав: «1) ...Означальні приєднуються до інших слів завдяки не тільки узгодженню, а й керуванню, і 2) ...між обставинними, крім згаданих вище, неузгоджуваних і некерованих, більша частина таких, які відносяться до додаткових. Що ж до цих останніх, то саме значення їх визначається синтаксичним вживанням, тобто керуванням»¹. Характеризуючи з цих позицій означальні другорядні члени речення, Ф. І. Буслаєв бачить в них такі слова, які приєднуються до інших для передачі ознак, що впливають з питань *який? чий? котрий? і скільки?* На це О. О. Потєбня справедливо зауважує: «Властивість цих питань така, що, відповідаючи на них, ми не повинні звертати уваги на граматичну форму відповідей і що означальне, пізнане за цими відповідями, виявиться поняттям зовсім не граматичним. Буслаєв намагається обмежити ці відповіді певними граматичними формами, наприклад, вважає означальними з неузгоджуваних слів тільки такі, що стоять у родовому відмінку без прийменника, а не в інших відмінках з прийменником або без нього (ib); але це з

¹ Буслаєв Ф. И. Историческая грамматика русского языка, с. 273—274.

його боку непослідовно»¹. Бо, наприклад, відповідаючи на питання *який?*, доводиться говорити про якість *чого-небудь* або *кого-небудь*, властиву предметові (суб'єкту чи об'єкту) або явищу дійсності незалежно від вираження, передачі цієї якості засобами мови, зокрема граматичною формою. Тому, на думку О. О. Потебні, буслаєвський означальний ряд, що складається із неузгоджуваних слів у неприйменниковому родовому відмінку іменника при іменнику в називному відмінку — «человек *пожилых лет*» (= *пожилой человек*), «свет *солнца*» (= *солнечный свет*), може бути за аналогією продовжений такими ж за значенням означальними словами (що відповідають на питання про якість — *який?*) із неузгоджуваних слів у родовому відмінку з прийменником, місцевому, знахідному, орудному, давальному з прийменниками і без них: «человек *в годах* (= *человек пожилой*)», «итог *деньгам* (= *денежный итог*)», «корова *с теленком* (= *стельная корова*)», «девица *с длинными волосами* (= *длинноволосая девица*)», «через *меру труд* (= *чрезмерный труд*)»; укр. *курка до соку* (= *курка сокова*), *сідельце од злата* (= *сідельце золоте*), *свита до діла* (= *добра свита*), *на руку* *ковінька* (= *рос. палка ловкая*) та ін.

Саме таке розуміння широкого, практично в синтаксично-морфологічному плані не диференційованого граматичного вираження неузгоджуваних означальних слів, О. О. Потебня знаходить у роботі М. Гаттали «*Srovnávací mluvnice jazyka českého a slovenského*» (Прага, 1857), де йдеться про граматичне вираження підпорядкованого атрибута іменниками в родовому відмінку та інших непрямих відмінках з прийменниками: *král jsem bez vojsk, láska k hohu, hoty do bláta, hra v karty, šátek na krk, šaty do práce, a šaty na svátek* і т. д. Подібне граматично не диференційоване тлумачення означальних другорядних членів речення з орієнтацією не на специфіку вираження їх граматичними формами, а тільки на різні види значення якості означуваного з допомогою питань *який? чий? котрий? скільки?* призводить до найпарадоксальніших перетворень — шляхом абсолютно довільного синонімічного зближення генетич-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 77.

но неоднорідних за своєю структурою і формою граматичних явищ. Таке, наприклад, семантичне зміщення присудка, вираженого дієсловом, в галузь означення, вираженого прикметником («*какой это луг?* — его *понимает* весною, т. е. *луг поемный*»), або ж синонімічне прирівнювання іменника в родовому відмінку з прикметником («*сын отца* — *отцовский сын*»), вказівного займенника з порядковим числівником у прямому і непрямому відмінках («*Этот брат* — *первый брат*» — укр. *брат у перших*), кількісного числівника в називному і знахідному відмінках з прислівником («*две версты* — *заплатил три с полтиной* — *много людей* — *много сделал*»).

Сюди ж відноситься і ототожнення (за Ф. І. Буслаєвим) підмета, вираженого називним відмінком імені, з означуваним словом у формі родового відмінка імені (пор. «те десять копен описаны — копны числом десять описаны») — аж до помилкового твердження М. Гаттали про те, що ім'я в родовому відмінку може бути в реченні не тільки атрибутом, а й підметом. Відомо, наприклад, що *krav* у виразі *vystupovalo sedm krav* цей автор визначає спочатку як підмет у родовому відмінку імені, а потім — як підпорядкований атрибут, виражений родовим розділовим іменником. Як бачимо, тут О. О. Потебня ставить під сумнів сам принцип поділу другорядних членів речення не за їх синтаксичним вживанням, а за значенням, що ґрунтується не на спостереженнях над мовними фактами, а над чимось таким, що до мови і її лексико-граматичних побудов прямого відношення не має. Такий аналіз другорядних членів речення, на думку вченого, не тільки не кваліфікує кожний із їх видів у протиставленні один одному, але навіть не розрізняє другорядні члени і головні. Штучне і неприродне зміщення другорядних членів у сферу функціонування головних особливо проявилось у буслаєвському визначенні загальносемантичної природи додаткових слів і категорій додатка: «Додатковими словами означається відношення дії до предмета, який підлягає дії, і до особи діючої. Ці відношення виражаються з допомогою непрямих відмінків як без прийменників, так і з прийменниками, тобто у керуванні безпосередньому і посередньому.

Розглядаючи відношення дії до особи і до предмета, помічаємо, що в синтаксичному відношенні особою дію-

чою може бути не тільки живий, а й неживий предмет; і навпаки, предметом дії може бути особа жива. Наприклад, у висловах: «освещено солнцем» і «любить родителей» — *солнце* є особою діючою, а *родители* — предмет дії¹.

Коментуючи ці твердження, учений з цілковитою підставою зазначає, що такий аналіз додаткових слів нічого спільного не має з їх синтаксичною характеристикою і ширше — взагалі з граматичною точкою зору на них, — бо з позицій граматики в реченні слід розрізнати діючу особу, виражену формою називного відмінка, тобто підмет, і об'єкт, або предмет дії, виражений формою непрямого відмінка з прийменником або без нього, тобто додаток. До того ж, тенденція до змішування додатка з підметом приводить Ф. І. Буслаєва до фактичного визнання того, що підмет може бути виражений різними непрямыми відмінками — у тому числі з прийменником: «Так, Буслаєв говорить, що при безособовому присудку особа діюча означається різними непрямыми відмінками, що замінили первісний називний відмінок підмета, саме давальним («мне думается = я думаю»), орудним («его громом убило = гром его дубил»), родовим, «що вийшов з підмета» («наехало гостей»), і просто «родовим підмета» («нет денег»), а в народній мові родовим з прийменником *у* при пасивному дієприкметнику (впереді его проехано *у* богатыря = богатырь проехал)»². У зв'язку з цим О. О. Потебня підкреслює, що суб'єктивна заміна одного синонімічного виразу іншим не зберігає за непрямыми відмінками право спадщини на значення первісного називного відмінка, значення підмета. В основі синонімічності названих зворотів (незалежно від того, чи вони етимологічно споріднені, чи ні), на думку ученого, лежить байдужість до такої відомої абстракції, як логічний підмет. Критика логіко-граматичної позиції Ф. І. Буслаєва поширюється О. О. Потебнею на аналогічні твердження у М. Гаттали, а також В. Зікмунда. Останній у своїй праці «Skladba jazyka českého» (Прага, 1863) заявляв про те, що підмет при безособовому при-

¹ Буслаєв Ф. И. Историческая грамматика русского языка, с. 274.

² Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 79.

судку для позначення міри і приблизності лічби може бути виражений родовим відмінком без прийменника і з ним, давальним і знахідним відмінками з прийменником (наприклад, *zemřelo lidi do třikráte sto tisíc; bylo jich k dvěma tisícům; pod tisíc koní tam bylo; hosti o tři stoly*). О. О. Потебня підтримує думку А. Малецького («Gramatyka języka polskiego większa», Львів, 1863) про те, що у реченнях типу *dwóch, trzech, pięciu, szczęście było, poległo, zostało* відсутній підмет, а числівники в родовому відмінку, що має зміст знахідного, являють собою граматичне вираження другорядного члена речення.

Ученого не задовольняє твердження Ф. І. Буслаєва про те, що «слова обставинні вживаються в реченні для позначення обставини місця, часу, способу дії або якості, міри і лічби, причини»¹, смислове розрізнення яких впливає із спеціалізованих питань — де? куди? звідки?; коли? з якого часу? по який час?; як? яким чином?; як довго? як багато? скільки? якою мірою?; чому? через що? для чого? і т. д. За таким смисловим критерієм диференціації другорядних членів речення, як зазначає О. О. Потебня, не можна відрізнити не тільки обставину від обставини, а й обставину від додатка і навіть іноді від підмета. Ось чому, підбиваючи підсумки критичного розгляду загальних питань визначення суті речення і його членів — головних і другорядних — тим напрямком у сучасному йому мовознавстві, який називався логіко-граматичним, О. О. Потебня звинувачує його в елементарній мовно-теоретичній неспроможності: «Той напрямок, який призвів до такої плутанини в граматиці, строго кажучи, не може бути названий логіко-граматичним. У ньому незрівнянно більше апіорного, ніж може дати формальна логіка. Так, напр., до плутаності визначень другорядних членів речення логіка непричетна, бо... другорядних членів вона зовсім не знає, що визнає і Буслаєв»².

Таким чином, логіко-граматичному тлумаченню природи і структури взаємовідношень головних і другоряд-

¹ Буслаєв Ф. И. Историческая грамматика русского языка, с. 275.

² Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 81.

них членів речення (зокрема останнім — з позиції їх синтаксичного вживання і на основі внутрішніх смислових відношень нелінгвістичного рівня між складовими частинами речення) О. О. Потебня, здавалося б, завдав нищівної поразки, з професіональним умінням і витонченістю показавши алогічність і неграматичну суть значної частини апріорно-логічних визначень речення і його членів. Та спливе трохи більше, ніж півстоліття, як один із найвидатніших представників слов'янської філології ХХ ст., видатний спеціаліст у галузі історії лінгвістичних учень В. В. Виноградов змушений буде з жалем визнати: «І все ж таки заперечений і викритий О. О. Потебнею апріорно-логістичний напрямок у вивченні російського синтаксису не вмер. Він глибоко проникнув у шкільну практику. У трохи зміненому вигляді він продовжував жити і в деяких синтаксичних напрямках наступної епохи. Зокрема це пояснюється тим, що власна позитивна синтаксична теорія Потебні, заснована на принципах частково історичного, частково генетичного мовознавства, не давала повного роз'яснення усіх питань, що входили в коло описового, синхронного вивчення синтаксису сучасної російської літературної мови»¹.

Щодо цього особливо показова дискусія про другорядні члени речення, що розгорнулася в 1936—1937 рр. на сторінках журналу «Русский язык в школе». Так, наприклад, В. А. Малаховський від надто поверхового і неповного розгляду принципів і завдань трьох напрямків в історії вивчення природи і структури простого речення (1) логіко-граматичного — Ф. І. Буслаєв; 2) формально-граматичного — О. О. Потебня і частково П. Ф. Фортунатов, Е. Ф. Будде, О. М. Пешковський і О. О. Шахматов; 3) синтагматичного — Ф. де Соссюр) приходять до висновку, що другорядні члени речення доцільно поділяти на означення, додаток і обставину, допускаючи при цьому і випадки перехідних явищ — між додатком і означенням, додатком і обставиною. До того ж, В. А. Малаховський пропонує, кваліфікуючи кожний другорядний член речення, практично виходити з формального «аналізу структурно-смислових одиниць

¹ Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса, с. 346.

мови (морфем) і типів синтаксичних зв'язків»¹: узгодження — для означень, керування — для додатків, прилягання — для обставин.

Трохи іншу позицію займав у той час О. Б. Шапіро. На його думку, вихідним пунктом у класифікації другорядних членів мусить бути не те, чим він виражений, а те, яке слово або, точніше, слово з яким значенням пояснюється другорядним членом речення. Він спирався на з'ясування внутрішніх смислових взаємовідношень складових частин словосполучень з урахуванням лексичного змісту другорядних членів і тих слів, з якими вони зв'язані, вважаючи отже, що для визначення другорядного члена треба спочатку «відшукати основні смислові категорії для слів, що служать поясненням до інших слів, після чого встановити, якими формами виражається кожна категорія. Другою стадією роботи є з'ясування того, які окремі значення однієї і тієї самої категорії виражаються різними граматичними формами»².

З далеко не беззаперечними, але досить цікавими теоретичними міркуваннями і глибокими спостереженнями за специфічними особливостями лексико-граматичного функціонування другорядних членів речення виступив у дискусії з того ж питання Р. І. Аванесов. Наголошуючи на тому, що властивий давній порі розвитку мов повний паралелізм частин мови і членів речення з плином часу поступово руйнується і що це в ряді випадків спричинилося до того, що морфологічні категорії у реченні почали виступати в іншій, не властивій для них функції, він вважав помилковою, неспроможною ту позицію представників формально-граматичного напрямку, за якою синтаксис, розчиняючись в морфології, перетворюється в точну копію останньої; зокрема означення ототожнюється з прикметником, додаток — з іменником у формі непрямого відмінка з прийменником і без нього, обставина — з прислівником. «Синтаксична функція слова, — писав він, — визначається не тільки морфологічною категорією... Вона обумовлена (у цьому й полягає специфічне синтаксичне) усіма зв'язками даного слова

¹ Малаховский В. А. Вопрос о второстепенных членах предложения. — «Русский язык в школе», 1936, № 3, с. 12.

² Шапиро А. Б. Еще о второстепенных членах предложения. — «Русский язык в школе», 1936, № 3, с. 18.

з іншими; контекстом як у межах речення, так і за межами його; усіма значеннями слова (граматичними і речовими) як даного слова, так і того слова, до якого воно відноситься»¹. Розвиваючи ці положення, конкретизуючи їх аналізом синтаксичного функціонування другорядних членів речення сучасної російської мови, Р. І. Аванесов, з одного боку, вказує на тісний зв'язок лексичного і синтаксичного значень слів у словосполученні і реченні, з другого, — зазначає, що морфологічна тотожність або відмінність певних слів і словосполучень не зв'язані обов'язково з тими чи іншими синтаксичними характеристиками другорядних членів і тому для диференціації останніх послідовне визначення тільки морфологічних ознак явно недостатнє. Одночасно він визнає, що «кожна морфологічна категорія, що історично виділилася як певний член речення, і досі являє собою специфічний спосіб вираження даного члена речення (наприклад, називний відмінок іменника — морфологізований підмет, предикативні форми дієслова — присудок, повні прикметники — означення, прислівник і дієприслівник — обставина і т. д.)»².

Однак запропоноване Р. І. Аванесовим поглиблене розпізнавання другорядних членів, морфологізованих і неморфологізованих, чисто синтаксичних, за «кореспондуванням» їх із спеціальними питаннями викликало чимало цілком слушних зауважень і заперечень. Так, наприклад, Л. В. Щерба у доповіді «О второстепенных членах предложения», виголошеній в Інституті мовознавства АН СРСР у 1936 р., у цілому досить позитивно оцінюючи зазначену працю Р. І. Аванесова, як спробу «більшого заглиблення в суть речей», разом з тим з цілковитою підставою підкреслював: «Це заглиблення пов'язується зі старими питаннями, на які відповідають другорядні члени речення. Однак і в тому вигляді, як це зроблено Аванесовим, ці питання є якимось зовнішнім засобом; але, крім цього, є якась суть справи, є якість спостереження над семантикою. Це здалося мені дуже цікавим і знаменним кроком уперед. Проте, коли стати

¹ Аванесов Р. И. Второстепенные члены предложения как грамматические категории. — «Русский язык в школе», 1936, № 4, с. 55.

² Там же, с. 56.

на цей шлях, і Аванесов з усією обережністю на нього стає, то часто буде незрозумілим, яке ж запитання поставити»¹.

Прекрасна доповідь Л. В. Щерби підсумовувала його власні багаторічні спостереження над цією цікавою проблемою, узагальнювала досвід вивчення і побудови теорії другорядних членів речення у вітчизняному і зарубіжному мовознавстві, зокрема у формально-логічному вченні Ф. І. Буслаєва і Беккера. Учений приходить до висновку, що у старі часи проблемі диференціації другорядних членів граматики якогось особливого «глибокого значення не надавали. Іноді говорили, що все це означення. Взагалі ніякої особливої принципності, — пише він, — я не побачив, і не побачив головним чином глибини думки в усьому цьому. По-моєму, також і Буслаєв до цього питання не підходив з особливим азартом. А ось його епігони, справді, зробили з цього якийсь наріжний камінь. Коли поглянути на західноєвропейські мови, ...там щодо цього картина страшенно строката. І там це питання розв'язується по-різному, і там йому особливого значення не надають»². Вважаючи цю проблему складною і багатоаспектною, Л. В. Щерба насамперед виділяє лексико-семантичний і синтаксичний критерії диференціації. Цими питаннями, на думку ученого, повинна займатися граMATика. Він сам намагався «виявити типи відношень між поняттями і словами — корелятивні поняття, і ще типові відношення»³, а також якомога вичерпно показати усі ті засоби, якими виражаються ці категорії, не раз підкреслюючи, що це вираження може відбуватися «всупереч морфологічним формам», бо мова має у своєму арсеналі такі виразові засоби, «якими вона перемагає морфологічні форми, а ми їх ніяк здолати не можемо»⁴.

Таким чином, уже тільки ця, не дуже широка дискусія, з усією очевидністю показала, що коло завдань, пов'язаних з побудовою теорії другорядних членів як складової частини граMATичного учення про речення, включає в себе ряд важливих проблем, як: 1) співвід-

¹ Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике, т. 1. Изд-во ЛГУ, 1958, с. 95.

² Там же, с. 93—94.

³ Там же, с. 101.

⁴ Там же.

ношення категорій граматичних і лексико-семантичних у словосполученні і реченні; 2) взаємовідношення синтаксичних і морфологічних категорій в структурі речення і словосполучення; 3) характеристика різних видів синтаксичних зв'язків між словами; 4) граматичні і неграматичні аспекти поділу складових частин простого речення на головні і другорядні члени, залежні і незалежні компоненти словосполучень у структурі речення і поза нею; 5) лексико-граматичні принципи диференціації другорядних членів у структурі простого речення та ін.

Як відомо, ці завдання і сьогодні все ще перебувають на стадії розв'язання, в процесі наближення до об'єктивної істини, незважаючи на категоричність окремих формулювань і сучасних нам граматистів, і тих, хто брав участь у довоєнній дискусії, і тих далеких чи близьких їх попередників, у тому числі, звичайно, і О. О. Потебні з його надзвичайно глибоким, логічно строгим, критичним аналізом апріорно-граматичних побудов Ф. І. Буслаєва, а також М. Гаттали, В. Зікмунда та ін. у галузі загальної теорії речення.

ПСИХОЛОГІЧНА ПРИРОДА РЕЧЕННЯ

Вихідним центром речення на етапі існування безформних слів мови, на думку О. О. Потебні, було психологічне судження, виражене за допомогою безформного первісного слова. Це було суто психологічне, а не логічне судження. Воно реалізувалося в первісному слові — реченні, яке являло собою акт апперцепції, тобто порівняння і пояснення того, що вже раз сприйняте; воно зв'язувало дві одиниці думки: пояснюване (психологічний суб'єкт) і пояснююче (психологічний предикат), і в цьому розумінні воно було двочленным, без чого саме порівняння і пояснення немислимі¹.

Зазначимо, що таке уявлення про первісне речення мало чим відрізняється від тих рекомендацій формально-логічного напрямку в мовознавстві, за якими речення ототожнювалося з логічним судженням. До того ж, психологічне судження в О. О. Потебні постає у ви-

¹ Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 81—82.

гляді майже точної копії класичних компонентів традиційного логічного судження — суб'єкта і предиката. Питання про доцільність уведення понять і категорій психології для пояснення тих явищ, які перебувають нібито за межами мови, не раз порушувалося у спеціальній літературі ще задовго до появи праць вченого. Воно розглядалося в найрізноманітніших аспектах і після нього, залишаючись і досі у багатьох відношеннях нерозв'язаним і проблематичним. Одна з причин цього — недостатній для розв'язання даного питання рівень розвитку сучасної психології і лінгвістики.

О. О. Потебня, надто прямолінійно і категорично визначивши один із найдавніших періодів в історії мови (коли вираженням психологічного присудка є ще безформне слово), відокремив його від наступного, де відбувається творення і зміна граматичних форм і граматичних категорій. Визнання факту історичної мінливості структури речення і одночасно константності такого важливого атрибута людської психіки, як психологічне судження з його двочленною суб'єктно-предикатною будовою, на нашу думку, викликає деяку суперечність в ученні О. О. Потебні: справді людська мова в ході еволюційного розвитку удосконалює, ускладнює, розбудовує свою лексико-граматичну систему, в тому числі — синтаксичну структуру речення, проте непорушно залишається двочленність структури психологічного судження.

У первісному слові-реченні О. О. Потебня бачив тільки психологічний предикат, або психологічний присудок, який він ототожнює з первісним словесним присудком. Психологічний суб'єкт, або підмет апперцепції, словесного вираження тут ще не має: «...Підмет такого речення [нерозчленоване сприйняття зовнішнього (образу), що супроводжується особистим відчуттям, або тільки це останнє] є ще не виражене словом несвідоме питання, звернене до дальшої роботи думки»¹.

Первісне безформне слово-речення, що не має формальної лексико-граматичної визначеності, учений не співвідносить з якою-небудь певною субстанцією, її атрибутом або її дією. Та одночасно це слово-речення, ототожнене словесно тільки з первісним присудком, який

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 82.

є також психологічним предикатом,— завжди предикативне. Таку ж саму генетично споконвічну предикативність усього речення О. О. Потебня бачить і в словесно-двочленному (а в психологічному плані — чотирьохчленному) реченні, утвореному сполученням двох первісних присудків, з яких один пізніше, зберігши за собою функцію первісного присудка, став, як і раніше, пояснюючим, тобто присудком, а другий — внаслідок зміни своєї первісної функції присудка перетворився в пояснюваний, тобто підмет, який, як словесне вираження підмета ап-перцепції (психологічного підмета) завжди вторинний, тобто не первісний.

Таким чином, на тому найдавнішому етапі розвитку мови, етапі функціонування безформних слів спочатку у вигляді первісного слова-речення, а потім і словесно-двочленного речення, О. О. Потебня, по-перше, ототожнює первісне словесно-одночленне і вторинне словесно-двочленне речення з двочленною структурою психологічного судження; по-друге, заперечуючи будь-яку співвіднесеність членів речення з певними лексико-граматичними розрядами слів і їх загальносемантичними ознаками субстанції, атрибути, дії, виділяє як основну і постійну величину в психолого-лінгвістичній характеристиці речення — його предикативність.

Інакше кажучи, в основі предикативності первісних одночленних і двочленних речень лежить словесне вираження присудка, що відповідає психологічному присудку, тобто психологічному предикату в психологічному судженні.

Переходячи потім до розгляду найбільш загальних структурно-граматичних ознак речення таких розвинених у формальному відношенні мов, якими є мови індоєвропейської мовної спільності, зокрема слов'янські мови, учений твердить, що «найпростіше речення наших мов містить вже у собі граматичну форму; воно з'являється у мові разом з нею. Утворення і зміна граматичних форм, що складають формальний (граматичний) зміст речення, є іншою назвою для зміни самого речення, тобто того найближчого цілого, в якому звершується життя цих форм»¹.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 82.

Така формалізація граматичного змісту речення (скупність граматичних форм категорії дієслова, іменника, прикметника, прислівника, що входили в його склад), а також обмеження еволюції речення історичними змінами у сфері граматичних форм і граматичних категорій частин мови не раз критикувалися у вітчизняному мовознавстві представниками різних лінгвістичних шкіл і напрямків, хоч сама по собі ідея постійної мінливості, невпинного руху граматичних категорій стала видатним досягненням нашої мовознавчої науки, підтримувалася і розвивалася в численних роботах у галузі загальної теорії частин мови.

Зв'язавши виникнення і розвиток граматичних форм з появою і зміною найпростішого речення формальних мов, О. О. Потебня визначає також утворення і рух граматичних категорій, розвиток частин мови, взаємодію і протиставлення їх у структурі речення. Він підкреслює залежність зміни речення, зокрема його структурної єдності і специфічних ознак, від зміни граматичних категорій: «Дієслівність речення, ступінь його єдності з плином часу змінюються. Точно так абстракція, яку називаємо «і м'я», в житті мови становить велику кількість мінливих ознак. Ступінь атрибутивності і предикативності імені і його протилежності дієслову змінюється. І взагалі у мові, не тільки говорячи а ригі («все тече»), не може бути, а й а posteriori немає жодної непорушної граматичної категорії. Але із зміною граматичних категорій неминуче змінюється і те ціле, в якому вони виникають і змінюються, саме речення, подібно до того, як неминуче форма стійкої купи залежить від речей (напр., цеглин, ядер), з яких вона складається, як неминуче форма і визначення суспільства змінюється разом з розвитком осіб»¹.

Виступаючи проти формально-логічного і позаісторичного підходу до характеристики речення у Штейнтала², який, виходячи з абсолютного протиставлення чуттєвого образу (він розумів його як єдність) і поняття, уявляв речення у вигляді цієї єдності-образу, а судження —

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 83.

² Див.: Steintal H. Grammatik, Logik und Psychologie. Berlin, 1855, S. 330.

як наслідок розкладу зазначеної єдності, О. О. Потебня заперечує запропоновану німецьким дослідником і практично підтриману, наприклад, Ф. І. Буслаєвим, М. Гаталою та ін. тезу про тотожність суб'єкта і предиката судження, а також зведення речення до звичайної тавтології типу: «Собака бежит = Эта собака есть бегущая собака». У зв'язку з цим він прямо заявляє, що члени логічного судження — суб'єкт і предикат — за своїм обсягом і змістом не тільки не однакові — вони завжди різні¹, «з боку словесного вираження, в якому залишив сліди дійсний історичний хід думки, судження (тобто, між іншим, сполучення підмета і присудка, означуваного і означення) не тотожні»². Аналіз таких образних поетичних сполучень у слов'янській народній поезії, як рос. «брови — *соболю*», «лицо — *белый снег*», «*кремень человек*», укр. «*козаче собою*», «*козаче хрещатий барвінку*», «*дівчина горлиця*», «уроди, боже, *серебро*, стебло, *серебро* стебло женцеві зерно» нашоухує ученого на думку про дуже давнє панування синтетичних суджень, складених із двох однаково субстанціональних комплексів, яким відповідає іменна будова мови з архаїчним видом двосубстанціонального речення: «Ми не можемо уявити собі первісного речення інакше, як у вигляді порівняння (або зближення) двох чуттєвих образів, що самостійно склалися», так що мову можна визначити як «засіб порівняння» («Мысль и язык», 133)»³.

Теоретичні положення О. О. Потебні розкривали діалектичну суть речення. Він переконливо довів, що єдність, граматична цілісність речення впливає з його подвійності, і, навпаки, розклад цієї єдності (тобто аналіз образу або поняття) відбувається шляхом синтезу. Сама ж єдність поставала як відмінність порівнюваних або зближуваних чуттєвих образів. Аналогічний елемент учений відкрив також у словотворчому акті найменування предмета. Все це було високо оцінено у вітчизняному мовознавстві.

Так, наприклад, С. Д. Кацнельсон, коментуючи статтю В. В. Виноградова «Учение А. А. Потебни о стади-

¹ Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 481.

² Там же, т. 3, с. 61.

³ Там же, с. 64.

альности синтаксического развития в славянских языках», відзначав: «Відкривши, таким чином, елемент діалектики в основі речення і найменування, Потебня залишив далеко позаду себе не тільки Штейнталя і сучасну йому лінгвістику, але й усе буржуазне мовознавство в цілому. Нове відкриття дозволило Потебні перекинути міст від аналізу імені до речення і розгадати в основі слова боротьбу тих самих начал, які характеризують розвиток речення. Але відкривши елементи діалектики у словотворчості і реченні, Потебня не зрозумів загального значення свого відкриття і звузив його рамками генетичної сторони у мові. Речення аж ніяк не завжди виступає у нього як подвійна єдність і аналіз шляхом синтезу. У дальшому розвитку мови має місце, за Потебнею, перехід від діалектичного речення до речення тавтологічного, з формальною тотожністю членів. Штейнталь, який бачив у реченні просту словесну тотожність, помилявся, з цієї точки зору, не взагалі, а лише стосовно до початкових фаз у розвитку речення»¹. Твердження про логіко-психологічні початки речення у вченні О. О. Потебні тісно зв'язане насамперед з його думкою про те, що образна будова мови стародавніша образно-безобразної, з його прагненням обґрунтувати перехід від однієї до другої.

ПІДМЕТ, ЙОГО ВИЗНАЧЕННЯ І ГРАМАТИЧНЕ ВИРАЖЕННЯ

У своїх дослідженнях О. О. Потебня з надзвичайною послідовністю, досі неперевершеною глибиною тонкого, лінгвістичного аналізу і широтою охоплення мовного матеріалу розглядає різні сторони розвитку граматичної будови східнослов'янських мов і насамперед їх синтаксичної структури. Розроблене ним учення про речення — це не строго нормативний корпус закінчених дефініцій, не академічний реєстр непохитних істин, не закам'янілий ряд ортодоксальних формулювань і рекомендацій; навпаки, його учення про речення — це безприкладне за своїм виконанням проникнення у незвичайно складний, часом суперечливий світ нескінченно різноманітних і динамічних лексико-граматичних механізмів у

¹ Кацнельсон С. Д. К вопросу о стадийности в учении Потебни. Известия ОЛЯ АН СССР, т. 7, вып. 1, 1948, с. 86.

структурі речення і його членів. Щасливий талант у малому бачити велике дозволив О. О. Потебні піднятися від внутрішньосистемних, власне лінгвістичних і логіко-психологічних спостережень до широких філософських узагальнень, що сягають у сферу взаємовідношень людської думки і мови.

Намагаючись окреслити вихідні лексико-граматичні позиції утворення і розвитку речення, О. О. Потебня наперед береться за дослідження його головних членів — підмета і присудка¹. «Поняття «підмет» і «присудок», — писав він, — співвідносні, тобто передбачають один одного: у присудку мислиться дія, виконувана дійовою особою; у підметі — певна, відома дійова особа, що виконує дію»²; «згідно з визначенням дієслова — присудка головного речення, як ознаки під час її виникнення від дійової особи, визначимо підмет головного речення таким чином: він є речовою вказівкою на безпосереднього виробника ознаки, що означається присудком»³. Отже, тут на перше місце ставиться полярна семантична співвідносність і взаємна визначеність головних членів.

Переходячи в сферу форм, учений говорить, що в індоєвропейських мовах єдиними відмінками, здатними виражати підмет, є називний і кличний. У реченні вони протиставляються як прямі відмінки, тобто відмінки суб'єкта і слів, що узгоджуються з ним, решті непрямих відмінків об'єкта. «Згідно з цим кличний, як і називний, маючи певну діяльність у реченні, стоїть не поза ним, а в ньому. Синтаксична відмінність називного і кличного — в тому, що називний лише в займенниках особових я і ми, ти і ви є 1-ша і 2-га особа; решта імен займенникових і якісних є 3-тя особа; тимчасом кличний... є 2-га особа і, як така, узгоджується з 2-ю особою дієслова»⁴.

¹ Учення О. О. Потебні про присудок та іменні члени речення викладено в статтях: Білодід О. І. Речення і його граматичний мінімум в синтаксичному вченні О. О. Потебні. — Вісник КДУ. Серія філології, № 19. К., 1977; Його ж. Іменні члени речення у граматичному вченні О. О. Потебні. — «Мовознавство», 1975, № 6.

² Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3, с. 317.

³ Там же, т. 1—2, с. 100.

⁴ Там же, с. 101.

У живому розмовному мовленні віддаль між цими двома відмінками і присудком однакова. Схожість у значеннях обох відмінків виражається у тому, що:

— у давніх індоєвропейських мовах тільки однина має особливу звукову форму кличного (чиста тема без відмінкового суфікса, з перенесенням наголосу на початок слова, наприклад, *господь* — *господи*, *Vergilius* — *Vergili*), тимчасом як у двоїні і множині кличний (крім перенесення наголосу на перший склад у санскриті) має суфікс називного;

— у слов'янських мовах існує тенденція замінювати звукову форму кличного відмінка на звукову форму називного, зберігаючи при цьому функцію кличного за називним;

— у слов'янській народній поезії часті випадки вживання кличного відмінка у функції називного як стилістичний прийом «звертання співця до відсутньої особи (третьої), як до присутньої, у 2-ій особі»¹.

Оцінюючи здатність частин мови вступати у функції підмета і зіставляючи субстантивність останнього з вираженням субстантивності у цих частин мови залежно від синтаксичної позиції, О. О. Потебня зазначає: «Звичайно говориться, що кожна частина мови, в тому числі прикметник і дієприкметник, в ролі підмета, стає іменником; але повсякчасна субстантивність підмета, виведена а ргіогі з визначення підмета як назви предмета, про який йдеться, а не із спостереження і оцінки окремих випадків, вимагає застереження. Субстантивність підмета, а разом і додатка є лише прагнення наших мов, а не їх постійна властивість»². Звідси можна вивести, що субстантивність підмета і додатка, як їх семантико-синтаксична ознака, об'єднує їх в одну групу, протиставлену, скажімо, означенню з його атрибутивністю, присудку і обставині. Недиференційованість у цьому плані підмета і додатка тісно пов'язана з історією становлення структури простого поширеного речення, з розвитком граматичних категорій, частин мови.

Аналізуючи випадки вживання прикметників у синтаксичній функції підмета (наприклад: «Богат шел в

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 102—103.

² Там же, с. 103.

пир, а убог брел в мир»; «И глуп молвит слово в лад»; «Глуп да ленив одно дело дважды делает»; «Бит небитого на руках носит»; «Битый небитого везет» і т. д.), О. О. Потебня підкреслює, що тут субстанція, до якої відноситься дана ознака, передбачається існуючою, але аж ніяк не окреслена (крім граматичного роду) — хто б там не був битий, але він небитого везе. Така невизначеність субстанції є властивістю прикметника, говорить учений. Тут підмет указується через ознаку, яка міститься в ньому, але він не став іменником, бо комплекс ознак, до якого відноситься дана, залишається невизначеним¹. Проте пізніше, розглядаючи деякі питання, пов'язані з проблемою походження прикметників і атрибутивності іменників, О. О. Потебня визнає ці міркування помилковими, стверджуючи, що вказана вище невизначеність субстанції, як властивість прикметника, не знімає того факту, що субстанція в даному разі виразно передбачається. Отже, не варто ототожнювати невизначеність субстанції з її відсутністю. Тут же він з підкресленою категоричністю зазначає: «Підмет і додаток можуть бути тільки назвами речей, іменниками»².

О. О. Потебні, як нікому до нього, вдалося проникнути у складну діалектику взаємовідношень членів речення і частин мови на широкому порівняльно-історичному матеріалі індоєвропейських мов. Так, характеристика іменних членів слов'янського речення у нього виростає, насамперед, із становлення і розвитку давньої іменної, образної будови мови з її паратактичністю, з переходу від неї до прикметниково-дієслівної, або образно-безббразної будови, посилення зв'язаності, гіпотактичності в мові. Ось чому подані вченим наукові дефініції окремих членів речення і частин мови будуються на співвідношенні їх з різними етапами розвитку граматичної будови мови, структури речення, його зовнішніх і внутрішніх лексико-граматичних особливостей. З цього погляду, він так звану обов'язкову субстантивність підмета визнавав не більше, ніж апіорним твердженням, що вимагає застереження: субстантивність, одна з найважли-

¹ Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 104—105.

² Там же, т. 3, с. 48.

віших граматичних ознак підмета і додатка, не є постійною, непорушною властивістю останніх, а лише прагненням, тобто певною тенденцією у розвитку граматичної будови таких високоформальних мов, як індоєвропейські.

ГРАМАТИЧНИЙ АТРИБУТ

Грамматичний атрибут у синтаксичному вченні О. О. Потебні — лінгвістичний термін, що вживається дуже часто і мислиться дуже широко. Взаємовідношення між словами в структурі речення, за О. О. Потебнею, будуються насамперед на ґрунті атрибутивних зв'язків. Саме тому він приділяє їм так багато уваги. Грамматичний атрибут — це «назва ознаки, що представляється даною в субстанції, позначеної іншим словом»¹.

Відмінність між означальним прикметником (власне означенням) і означальним іменником (прикладкою) полягає в тому, що в останньому ознака не прямо приписується певній субстанції, а через посередництво іншої. У порівняльній характеристиці названих видів граматичного атрибута учений особливу увагу звертає на співвідношення означення з означуваним словом, яке проявляється у різних формах узгодження і неузгодження між ними. При цьому питання про узгодження — неузгодження у синтаксичній структурі простого речення він розглядає, в основному, в історичному плані, з урахуванням, насамперед, морфологічної характеристики членів речення, зв'язаних указаним синтаксичним зв'язком. Від загальносемантичної характеристики узгодження, як вираження, передачі мислимості, тобто представлення ознаки в речі, позначеній іншим словом, О. О. Потебня переходить до визначення морфологічних меж узгодження.

Для епохи високорозвиненої формальності в індоєвропейських мовах він виділяє два види узгоджень — між дієсловом і іменем, між іменними членами. Ці відношення включають повну або часткову, виразну, втрачану або вже втрачену пев-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 105.

ну формально-граматичну рівновагу членів речення як компонентів узгодження. Для першого виду, куди входить *verbum finitum* індоєвропейських мов, яке не має роду [за винятком, як зазначав Ф. Міклошич, словен. (хорут.) дієслова у двоїні, що розрізняло чоловічий рід на -*va*, -*ta* і жіночий на -*vě*, -*tě*], узгодження — це підпорядкування особи і числа дієслова особі, а також числу (крім прикладів з *pluralis reverentiae*) підмета. У другому випадку: а) щодо атрибутивного іменника йдеться про узгодження його (обов'язково, як мінімум) у відмінку, але зовсім не обов'язково в роді і числі з означуваним іменником; б) щодо прикметника і дієприкметника — узгодження у відмінку, числі (крім *pluralis reverentiae*) і роді (крім невідмінюваних слів на -*b* від -и: *различь*, *свободь* та ін.)¹.

Грамаіичні сфери узгодження в О. О. Потебні подаю дуже широко. Це і однорідність, і різні ступені збігу мовного вираження окремих субстанцій, і перехід від паратаксису до гіпотаксису. Одночасно він пов'язує ці питання з загальнолінгвістичною проблематикою, особливо в плані вивчення розвитку взаємовідношень мови і мислення.

«У реченні давньої мови, — писав він, — узгоджувальність (атрибутивність) відіграє більшу роль, ніж у новій, де узгоджувальність обмежується розкладом складеного присудка на два речення, пов'язані сполучником, утворенням дієприслівника, збільшенням вживання прислівника за рахунок узгоджуваного прикметника, випадками заміни дієприкметника неозначеним (способом. — О. Б.), заміною других узгоджуваних відмінків неузгоджуваними.

На місці двох однакових непрямих відмінків, які стали один до одного у відношення, відмінне від простої атрибутивності, з часом стає знахідний з орудним, родовий з орудним, давальний з орудним. На місці предикативного атрибута, узгоджуваного з підметом, лише в багатьох, але не у всіх випадках стає орудний, причому два колишні називні (підмета і предикативного атрибута), де вони залишилися, набувають нового змісту. Пе-

¹ Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3, с. 68; т. 1—2, с. 100—101, 105, 109.

ред нами тут — розрізнення однорідних функцій членів речення, які були колись»¹.

Визначаючи специфіку узгодження означального, тобто атрибутивного іменника і прикметника, О. О. Потебня насамперед виходив з того, що відмінність між ними не є споконвічною і непорушною, що вона — наслідок історичного розвитку мови, який свідчить, що, чим далі в старовину, тим менша ця відмінність, тим більша атрибутивність і предикативність іменника.

Отже, в історії мови був час, відгомін якого і тепер зберігається в індоєвропейських мовах, коли властивість, ознака субстанції мислились тільки субстанціально, конкретно, як річ. Тобто якісність і субстантивність являли собою органічну єдність первісного іменника. Такі грамаіичні позиції узгодження, як рід, число і відмінок по-різному і своєрідно проявляються в іменнику і прикметнику на різних етапах їх розвитку. Грамаіичний рід у прикметнику не споконвічне явище, воно в ньому збереглося від тієї пори, коли він ще не виділився з первісного іменника і, власне, ще був іменником. Узгодження іменника і прикметника в роді, наприклад, у слов'янських і балтійських мовах іде в одному грамаіичному напрямку — від іменника до прикметника. Разом з тим, означальний прикметник відрізняється від означального іменника постійним підпорядкуванням родового свого означуваного компонента — підмета або додатка, бо свого роду він взагалі історично не має. Прикметник з іменником узгоджується також у числі і відмінку. О. О. Потебня гадає, що основа цієї грамаіичної рівноваги йде від того періоду в розвитку мови, коли прикметник ще не виділився з первісного іменника, бо відмінок і число, відображаючи просторові відношення, самі є приналежністю, необхідною складовою частиною певної субстанції, речі, а не її якості, ознаки. Ось чому він вважає, що «питання про узгодження прикметників з іменниками зводиться на інше: про узгодження іменників атрибутивних (із включенням предикативного атрибута) з іменниками ж означуваними, про узгодження виразу 1-ої і 2-ої субстанції.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 516—517.

Таке узгодження іменників у роді там, де, як у східнослов'янських мовах, випадки атрибутивності іменників численні, цілком очевидне: «сынъ одинецъ», «дочка одиниця», можна б правильно сказати і «хлопча одинча». Випадки неузгодження в роді («пир — радость, сукно — русак, белка — ходок» і т. д.) є явище таке ж не первісне, хоча можливо більш раннє (?), як і неузгодження прикметника з первісним граматичним родом іменника («наш воевода» з «наша воевода») ¹.

Таким чином, узгодження означального прикметника з іменником в ролі підмета або додатка учений кваліфікує як вторинну атрибутивність, вторинну узгоджуваність імені з іменем, що прийшла на зміну більш давньому паратаксису — первинній узгоджуваності, первинній однорідності двох субстанцій, двох первісних іменників. На цій стадії розвитку, якій властива вторинна атрибутивність у відношеннях між іменними членами речення, відбувається функціонально-граматичне розчленування раніше однорідних граматичних функцій первісних іменників, унаслідок чого «виникають нові розмежування іменника як слова переважно самостійного і неузгоджуваного, і прикметника, як слова атрибутивного, чому не суперечить вживання у деяких випадках прикметника в орудному відмінку. Наскільки з поняття про іменник виділено випадків, де він був несамостійним, мислимим у підметі через посередність дієслова, або в додатку, настільки це поняття відокремилосся від прикметника» ². Так О. О. Потебня накреслює утворення з первісного ряду однорідних граматичних функцій первісних іменників (з їх первинною атрибутивністю) нових іменних членів речення з вторинною атрибутивністю: підмета і додатка (виражених іменником — словом субстанціонально самостійним і неузгоджуваним), означення (вираженого прикметником — словом виключно атрибутивним, узгоджуваним), прикладки (*appositio*) і, нарешті, предикативного атрибута, або атрибута в присудку. Ускладнення структури простого речення, син-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3, с. 70; див. також, т. 1—2, с. 108. Про морфологічні і семантичні аспекти узгодження див. розділ Прикметник цієї роботи, с. 220.

² Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 517.

таксичне розшарування його членів через посилення різних видів граматичного підпорядкування всередині його проходить у загальнограматичному руслі процесу розвитку і вичленування частин мови, функціонально-граматичної еволюції атрибутивних відношень у мові. В умовах первинної атрибутивності на перший план виступає функціональна однорідність узгоджуваних первісних іменників, їх синтаксично-морфологічна рівновага в структурі речення. Інакше стоїть справа в умовах вторинної атрибутивності. Тут характер останньої значно змінений навіть при узгодженні іменних членів речення, оскільки доводиться констатувати факти підпорядкування граматичного роду, числа і відмінка означального прикметника тим же самим граматичним категоріям означуваного компонента в узгоджуваній синтаксичній парі. Те ж саме спостерігається в узгодженні присудка в особі і числі з підметом. Характерна для цих видів вторинної атрибутивності одностороння спрямованість узгодження від одного, центрального компонента узгоджуваної пари, до другого, в даному разі не центрального, а периферійного, зрештою, приводить до певної граматичної рівноваги. Ця рівновага не тільки пізніша в часі, але й є очевидним наслідком граматичного уподібнення, підпорядкування одного компонента узгодження іншому. Однак названі види вторинної атрибутивності не вичерпують усієї багатоманітності атрибутивних відношень. Так, прикладка у слов'янських мовах характеризується значно складнішими атрибутивними відношеннями, серед яких виразно проступають сліди давнього паратаксису з його функціональною однобічністю іменних членів речення, виявляються нашарування пізніших епох, з якими пов'язані різні ступені функціонально-граматичної диференціації імені і дієслова, виділення з первісного іменника — прикметника і т. д.

Атрибутивність іменника, якій О. О. Потебня приділяє так багато уваги у III томі своєї праці, реалізується у таких основних ступенях узгодження: 1) в роді, числі й відмінку (рос. *волк* — *хищник*, укр. *мати* — *порадниця*, біл. *мокрица* — *травица*); 2) в числі і відмінку при відсутності узгодження в роді (рос. *дорога* — *тележник*, укр. *яблуко* — *путівка*); 3) тільки у відмінку при випадкових збігах у роді й числі (рос. *люди* — *дрянь*, *села* — *купля*, укр. *бісовщина* — *ворожки*, *пошта* — *коні*). Ці

ступені узгодження, їх формально-граматичні аспекти учений тісно пов'язує з різними ступенями збігу субстанцій, що вступили у певну взаємодію у складі атрибутивних сполучень. Разом з тим, характеризуючи атрибутивність іменника, він постійно наголошує на необхідності розрізняти цілий ряд, здавалось би, різнорідних, але по суті генетично зв'язаних явищ, хоч історично дистанція між ними дуже велика. Учений переконливо відстоює свою думку, що в напрямку до давнини атрибутивність і предикативність імені зростає, а ще далі, в глибині віків ми маємо той стан мови, коли функціональний лексико-граматичний синкретизм первісного імені-дієприкметника (тобто *popem agentis*) характеризується не тільки певною субстанціональністю і предикативністю, а й повною атрибутивністю, якісністю. Пізніше, з розвитком мови, ускладненням і розчленуванням структури речення, формуванням частин мови цей синкретизм первісного імені порушується, проте виразні залишки його ще довго живуть у мові, навіть і зараз. Прикладом цього може служити атрибутивність іменника, тобто можливість представити останнім якість як субстанцію в сучасній мові, а також ті численні факти з історії мови (які в достатній кількості наводить О. О. Потебня), що демонструють колишню атрибутивність іменника, поступовий занепад її і перехід функцій атрибута на прикметник. Цей процес дуже тривалий і повільний: «Протягом тривалого часу... сполучення іменниковості й атрибутивності може бути звичайним станом думки, настільки панівним, що при ньому і утворені вже прикметники і атрибутивні знову перетворюються в іменники»¹. Узгодження у граматичному вченні О. О. Потебні не вичерпується атрибутивністю іменника і прикметника, як і атрибутивність не отожднюється з узгодженням. Правда, тут учений подає різні ступені зближення їх лексико-граматичних сфер, зближення аж до збігу деяких з них, але таке зближення ніяк не є тотожністю. Аtribuтивність, на його думку, включає як здатність виражати якість, ознаку предмета чи явища об'єктивної дійсності, так і саме вираження цієї ознаки, якості лексико-граматичними засобами мови, поєд-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3, с. 65.

нане з субстанціональністю (атрибутивний іменник) або відокремлене від неї (прикметник). Однак цю загальну характеристику атрибутивності учений відносить тільки до порівняно пізнього часу розвитку високоформальних мов, якими є насамперед індоєвропейські. Інакше він трактує атрибутивність для більш раннього часу розвитку мови, коли у повній мірі виявлялася лексико-семантична і граматична нерозчленованість субстанціональності, коли її ознака власне була і атрибутом і предикатом одночасно, а її розчленування було виділенням і атрибутивності і предикативності.

Атрибутивність і узгодження в дослідженнях О. О. Потебні поставали не як «наслідок присутності певних закінчень»¹ — вони на всіх етапах свого розвитку мали загальномовну цінність, бо були і є могутнім засобом утворення й вираження думки. Власне лінгвістичне і логіко-психологічне дослідження узгодження в О. О. Потебні природно входить у більш широке загальномовознавче питання — розвиток мовних побудов від первісного паратаксису до вторинного. Зокрема, він визначає рух діалектично суперечної первісної подвійності субстанцій у стародавньому двосубстанціальному реченні типу А — Б (*брови — соболь, серебро — стебло, кремень — человек*) з його найдавнішою формою паратактичної єдності, що виникла з поєднання двох однаково субстанціальних комплексів як відображення «зрозумілого (у О. О. Потебні «явственного».— О. Б.) для тих, хто говорить, порівняння двох чуттєвих образів, що самостійно склалися»², до тавтологічного речення з формальною тотожністю членів типу А — А, як відображення тенденції «до усунення подвійності субстанцій в судженні»³, перетворення однієї з них — субстанції-ознаки (тобто атрибута і предиката) у спеціальне мовне вираження ознаки — прикметник або дієслово.

Співвідношення атрибутивності й узгодження у східнослов'янських мовах постає як суперечна єдність паратактичного сполучення. Так, для атрибутивності іменника характерне узгодження в роді і числі (*сын оди́нец,*

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 113.

² Там же, с. 119.

³ Там же, т. 3, с. 65.

дочка одиниця), випадкове узгодження і неузгодження у тих же самих граматичних категоріях. Неузгодження іменника у названих категоріях О. О. Потебня не вважав первісним явищем¹, але підкреслював, що «іменник, як атрибут вносить у думку рису своєї колишньої самостійності, яка виявляється в можливості неузгодження з означуваням у роді і числі»² (река *Донец*, город *Ливны*). Сюди ж він відносить і цілий ряд паратактичних сполучень з неузгодженням прикладки у відмінку. Іменник-прикладка в даному разі стоїть у називному відмінку незмінно, і узгодження з означуваням може бути тільки тоді, коли останнє — теж у називному відмінку. Це так зване обмежене узгодження зникає, як тільки означуване перейде у непрямий відмінок.

Неузгодження у відмінку учений вважає окремими проявами паратаксисту, оскільки перед цим було узгодження, і обидва ці явища можуть співіснувати у мові. Прикладка тут розглядається як закам'янілий структурний елемент узгоджуваної у відмінку паратактичної побудови, елемент, відмінкова незмінність якого в умовах сполучення з відмінковою рухливістю означуваного компонента веде до того стану мови, коли називний відмінок апозиції, втрачаючи свою синтаксичну самостійність, вже не сприймається і не виступає функціонально як колишній називний відмінок. Відмінкова незмінність прикладки свідчить також про те, що тенденція до посилення в мові лексико-граматичних видів і форм підпорядкування стримується стабільністю певних паратактичних побудов, що шлях від паратаксисту до гіпотаксисту неминуче проходить через дуже тривалий етап функціональної граматичної рівноваги елементів паратактичних і гіпотактичних.

Неузгоджувана у відмінку прикладка може бути препозитивною і постпозитивною. Наприклад: 1) *Александр Иванович Бобров — Александр Ивановичу Боброву* и т. д.; 2) зовут его *Власком, Иванов сын*; зовут меня *Михайло Казарянин*. «У першому випадку препозитивність імені особового дає можливість його зближення з наступним в одне складне слово так само, як у випадках «*Дунай-рѣки*», «*князь Василья*», укр. «пан-отця»...

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3, с. 70, 116—202.

² Там же, т. 1—2, с. 103.

а значить і у випадках такого ж зближення і складення прикметника з іменником (укр. *Сив — сокола, Сиво — конь*), де очевидно стає незмінним означальне, а не означуване. Узгоджуватися або не узгоджуватися тут нічому, бо перше слово без флексій не відчувається, як називний відмінок. Тому посилення в мові почала підпорядкування не може змінити сполучень таких, як «*Дунай рѣки*»¹. Інакше трактується неузгодження в другому випадку, тобто постпозитивної прикладки. Тут «постпозитивний атрибут відносно самостійний і може бути відокремлений від означуваного іншим словом; він відчувається як називний відмінок і виразно не узгоджується зі своїм відносним суб'єктом»². Виникнення неузгодження у відмінку постпозитивного атрибута О. О. Потебня уявляє як угоду між двома актами думки — думкою, як він її називає, «задньою», попередньою, з узгодженням у називному відмінку (*Михайло Казарянин*), і думкою наступною, яка перетворює означуване, відповідно до нових вимог, але не має сили підпорядкувати тому ж планові означальне (*зовут меня Михайлою Казарянин*). Потім ці останні звороти можуть будуватися за готовою моделлю. «При посиленні у мові почала підпорядкування і об'єднання думки така непослідовність буде усунута. Для нас, поки не здолає виникаюча незмінність прізвиськ, можливе тільки: «зовут Михайло Казарянин» або «зовут Михайлою Казарянином»³.

До названих атрибутивних сполучень з постпозицією прикладки відносяться також сполучення типу *дворчостокол, тур золотые рога*, а також різні види сполучень з посереднім словом у прямому чи непрямому відмінках (*Васка Олексѣевъ прозвище Горох, Свѣналдичь именемъ Лють — Свѣналдичю именемъ Лють*). Їх аналіз у О. О. Потебні має виразний синтаксично-функціональний, а не семантичний характер, зумовлений позицією атрибутивного іменника.

Зазначимо, що синтаксична позиційність прикладки і власне атрибута цікавила О. О. Потебню завжди. Він

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3, с. 23; див. також там же, т. 1—2, с. 106.

² Там же, с. 204; див. також, т. 1—2, с. 106—107.

³ Там же.

до неї не раз звертався у I, II і III томах «Записок». До того ж матеріал про словорозподіл зустрічається і в IV томі, де, зокрема, виділяються випадки вживання у давньоруській мові прикладки (атрибутивний іменник, іноді — апозитивний прикметник), відокремленої від означеного компонента такими членами речення, як присудок, додаток і обставина. Таке опосередковане прилягання прикладки, на думку вченого, свідчить про певну синтаксичну самостійність останньої у структурі речення. Наприклад: *Судиславъ преставился, Ярославль братъ; Приде Изяславъ Новугороду, сынъ Мстиславль; Бумага дорога была, листъ полденги, писщя; Мостъ снесе вода на Воховъ великій*. Відзначаються також випадки повторення прийменника в атрибутивному сполученні: *Поставища город Изборескъ на горъ на Жерави; На мосту на великомъ*¹.

Ще одна паратактична атрибутивна конструкція давньої мови перебувала в колі уваги вченого — так званий hendiadys (одно на двоє), коли одно поняття (субстанція і атрибут) виражалось з допомогою двох понять. Г. Гербер бачив тут лише паратактичний вираз членів речення замість синтаксичного, тобто розташування їх один біля одного, а не передачу їх взаємних відношень². Ф. Міклошич вважав, що hendiadys виник з атрибутивного сполучення прикметника або пасивного дієприкметника з означуваним іменником³. А. В. Попов, виходячи з комітативності або соціативності незалежного відмінка у сполученнях типу *петушок золотой гребешок, терем золотой верх, сапоги зелен сафьян*, вказував, що він означає другорядний предмет, який міститься при іншому головному, а нерівносильність цих понять може трансформуватися в мові у рівносильність, у hendiadys — вираз одного поняття через два рівносильні. Свідченням останнього служить постановка між ними едального сполучника⁴.

¹ Див.: Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 4, с. 286—289.

² Див.: Gerber G. Die Sprache als Kunst, I. Bromberg, 1871, S. 570.

³ Див.: Miklosich F. Vergleichende Grammatik des slavischen Sprachen. IV, Syntax, Wien, 1883, S. 5.

⁴ Див.: Попов А. В. Синтаксические исследования. Воронеж, 1881, с. 69—76.

Пануючі погляди у цьому питанні, говорить О. О. Потєбня, з яких виникла і сама назва hendiadys (одно на двоє), зводяться до того, що спочатку було *одно*, цілісне для думки, як сербське «кићени сватови» (приклад Ф. Міклошича) або «кита — сватови» (з виразним для свідомості підпорядкуванням *кита* його атрибутивністю), а потім, замість цього, постали дві роз'єднані одиниці: *кита сватови* (без підпорядкування першого другому), *кита и сватови* (з постановкою сполучника). «Це — погляд нащадка,— пише учений,— якому свій спосіб мислення, своя обстановка здаються такими природними, що рівень мислення і звичаїв предків він ладен вважати (і справді вважає, як деякі учені,— міфи) неправильним, хворобливим відхиленням від цієї природності»¹.

Звичайно, зауважує дослідник, зазначений прийом виразу одного поняття через два зустрічається у мові окремих осіб. Поети і письменники від давнини до нашого часу користуються ним. Він є в Гомера. Поетів Virgilia і Кленовича, які наслідували щодо цього Гомера, спокушала красива гра думки, цей ефектний стилістичний прийом жартівливого відхилення від здорового глузду. О. С. Пушкін не поділяв надвоє Татьяну і її задумливість, що була «подруга от самых колыбельных дней». У Горация є вираз *post equitem sedet atra cura* (дослівно — «за вершником сидить темна журба»). У В. Теккерея: *Next day she made a desperate and feeble attack, presenting herself at shrublands lodgeway and threatening, that she and sorrow would sit down before it, and that all the world should know, how a daughter treated her mother.* («Наступного дня вона зробила відчайдушну і жалюгідну спробу, з'явившись біля будинку дочки, обсаженого кущами, і загрожуючи, що *вона* і *горе* сядуть під дверима і що весь світ дізнається, як дочка ставиться до своєї матері»). Однак і Гораций, і Теккерей добре усвідомлювали, що *журба* і *горе* — не субстанції, а душевні стани, що їх можна виразити насамперед чистим атрибутом — *зажурений вершник, згорьована мати*. Подібний приклад О. О. Потєбня знаходить і в О. Бальзака: *Qu' y a t'il de plus beau que de contempler sa vie et de la trouver pure comme un lis? Moi et*

¹ Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3, с. 217.

la vie, nous sommes comme un jeune homme et sa fiancée («Що може бути прекраснішим, ніж споглядати власне життя, знаходити його чистим, як лілея? Я і життя — ми, як наречений і наречена»). Таке користування давнім прийомом ради певних стилістичних вигод у сучасних авторів учений порівнює з поверненням від чобіт і черевиків до постолів і від сірників — до кременя і кресала. Але що ж давніше: чоботи і черевики чи постолі, сірники чи кремій і кресало? — запитує учений. З історичного погляду зазначену граматичну фігуру він пропонує називати не «одно на двоє», а навпаки — «двоє в одному», тобто подвійністю в субстанції, яка пізніше зливається у свідомості в єдність¹.

«Як взагалі у розвитку думки і мови, — зазначає О. О. Потебня, — образне вираження давніше безобразного і завжди передбачається ним, так, зокрема, поняття дії, якості суть відносно пізніші відокремлення. Як свідчить сказане вище, аналітичні судження, які є поділом мислимого на річ і її якості і дії, стали можливими лише через те, що їм передували судження, синтетичні, які склалися із сполучення двох однаково субстанціальних комплексів. Таким чином, іменник з означальним прикметником передбачає сполучення двох іменників, до того ж сполучення паратактичне, бо підпорядкування одного з цих іменників другому хоч і не усуває подвійності субстанції, але спрямоване до їх об'єднання»².

Від випадків неузгодження атрибутивного іменника у відмінку О. О. Потебня відділяє непрямі відмінки іменників у сполученнях типу *сын отца*, які традиційно відносилися до розряду неузгоджених означень з неграматичних причин — через можливість лексико-граматичної заміни непрямого відмінка іменника узгоджуваним відіменниковим прикметником (*сын отца — отцовский сын*), а також через те, що такий іменник у непрямому відмінку може відповідати на питання прикметника-означення (який? чий? котрий?). Він уперше у вітчизняному мовознавстві заявив, що це не граматичний атрибут, а граматичний об'єкт, бо «ці непрямі відмінки з граматичного погляду означають предмети, мислимі не в іншому пред-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3, с. 217.

² Там же, с. 218.

меті, а поза ним, хоч незалежно від свого словесного вираження можуть бути мислимі не як субстанції, а як атрибути»¹. Як відомо, пізніше Л. В. Щерба, докладно аналізуючи критерії наукової класифікації другорядних членів речення, вказував як на відсутність прямого паралелізму в граматичній і семантичній характеристиці сполучень *дом отца, книга сестры*, так і на недоцільність кваліфікації слова *сестрина* як означення, бо це призводить до помилкового прирівнювання принципово різних сполучень *сестрина книга і хорошая книга*².

Глибокий порівняльно-історичний аналіз атрибутивності іменника і прикметника дав змогу О. О. Потебні вперше науково обґрунтувати вторинність узгодження прикметника (в граматичному роді, відмінку і числі, а також за змістом і представленням) з іменником щодо більш давнього узгодження у тих же самих категоріях двох іменників, з яких один є атрибутивним — узгодження, що було граматичним і семантичним вираженням двох взаємозв'язаних субстанцій у складі іменної паратактичної побудови. Він розкрив здатність слов'янського іменника, «поставленого паратактично, в будь-якому відмінку означати другорядні предмети, тобто вживатися атрибутивно»³, переконливо довів, що відносна синтаксична самостійність прикладки спирається на її виразно більшу предикативність порівняно з предикативністю власне означення. Разом з тим він підкреслював, що не можна приписувати апозитивної сили тільки іменнику, що має свої означення і додатки, як не можна вважати кожний іменник, вжитий атрибутивно (в широкому розумінні), неодмінно прикладкою, а не атрибутом у тісному розумінні. «Думаючи так, — пише О. О. Потебня, — ми б випустили з уваги безперечно відмінність між «царь Пётр» і «Пётр, царь-преобразователь» і тому под.; між «живописец Рафаэль» і «Рафаэль, живописец гениальный...», відмінність, яка виявляється у тому, що із зворотів першого роду може виникнути складне слово (*князь — Петра, князь — Петру*), а із зворотів другого

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 107.

² Див.: Щерба Л. В. О второстепенных членах предложения, с. 93—98.

³ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3, с. 216.

роду, через більшу відокремленість прикладки, нічого подібного не виходить»¹. Отже, іменник у ролі граматичного атрибута не обмежується функцією прикладки, а остання не вичерпується атрибутивним іменником. «Частина іменників, а саме займенник іменниковий, прикладкою ніколи не буває, а частина прикметників у широкому розумінні, а саме дієприкметник, особливо схильна вживатися апозитивно. Дехто, розрізняючи в дієприкметниках вживання атрибутивне («написанное письмо») і апозитивне («письмо, написанное вчера»), помилково називає апозитивний дієприкметник при судком підрядного речення... Приєднання дієприкметників деяких дієслів (у давній мові *сы* та ін.) до узгоджуваного імені робить це ім'я апозицією або посилює його апозитивність; пор. «N, царь...» і «N, сы царь...», «N, сы мило-сърдъ». В останніх випадках ім'я, щоб входити до складу прикладки, не потребує означень і додатків. І прикметник у тісному розумінні може бути прикладкою, саме тоді, коли він має свої додатки: «N, жадный к деньгам...» (що можна перекласти через «будучи жаден...», але перше аж ніяк не походить з другого), і коли стоїть при займеннику особовому: «ходил я, молод, по всем городам» (народна пісня); «как, бедной, мне не горевать». В останньому випадку і іменник без додатків і означень апозитивний: «ходил я, молодец...»². Можливість атрибутивного вживання іменника й прикметника в ролі прикладки і простого означення, на думку ученого, якоюсь мірою знімає парадокс граматичної суперечності між більшою предикативністю апозиції і меншою предикативністю простого атрибута; між тим, що іменник, частина мови менш предикативна, виступає переважно в ролі прикладки, а більш предикативний прикметник — у ролі простого означення.

Учення О. О. Потебні про граматичний атрибут, про етапи розвитку атрибутивних зв'язків у мові проливали світло на еволюцію східнослов'янського речення. Воно було видатним творчим досягненням ученого, та в дореволюційному мовознавстві ніхто не спромігся належно його оцінити і проаналізувати. Високу оцінку воно здобуло набагато пізніше — у працях В. В. Виноградова.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 109.

² Там же, с. 110.

З допомогою імені може утворюватись складений присудок, кожна з окремих частин якого сама по собі не може називатись присудком. Коли у реченні типу «праздность есть порок» присудком (предикатом) називають ім'я (*порок*), то це не відповідає дійсності і є наслідком змішування речення з логічним судженням (таке змішування допускали Я. Грім, Ф. Міклошич та ін.). Звичайно, говорить О. О. Потебня, з точки зору логіки, яка не знає відмінності між предикатом і атрибутом, «порок» можна назвати предикатом, «але граматичним присудком ім'я бути не може, якщо тільки під іменем розуміємо ознаку дану, готову, таку, що представляється незалежно від часу свого виникнення. Ім'я, що входить до складу присудка, є атрибут, граматичне означення, з тією особливістю, що приєднується до свого означуваного не прямо, а через посередність дієслова, яке надає у наших мовах усьому присудку граматичного (формального) значення часу»¹. Пор. наприклад, відмінність між «снег бѣя» і «снег был (будет) бел». Вказана особливість предикативного атрибута відрізняє його від власне означення і прикладки. Предикативне ім'я, отже, — це не предикат (такого не буває), а те, що входить до складу граматичного предиката. З цього погляду, як вважає учений, термін «іменний присудок» мусить бути вилучений з ужитку, бо безпосередність сполучення імені як присудка з підметом і в російській мові («праздность — порок») і в інших споріднених завжди уявна. Її можна пояснити опущенням дієслова. Справа в тому, що предикативна зв'язка дуже рано набула чисто формального значення.

Намагаючись окреслити межі складеного присудка так, як він собі його уявляв, дослідник зазначає, що у слов'янських мовах предикативне ім'я (яке слід розуміти як ознаку) мусить у чомусь виявити свою мислимість в означуваному, тобто не може стояти поза законами будь-якого узгодження. Таке узгодження насамперед реалізується в однаковому (називному) відмінку підмета і предикативного імені. Він не вважає ні присудком,

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 111.

ні частиною присудка орудний у «был солдатом», родовий у «Петр Великий был высокого роста» та ін., бо ці відмінки зовсім незалежні від підмета¹.

Для атрибутивного сполучення характерна повна відсутність енергії означуваного («перевозчик Кий», «белый снег»), простий присудок зображає виникнення ознаки наочно (перевозив — у якийсь певний період спостереження або коли це було потрібно; *сніг біліє* — зараз, коли ми дивимося на нього, або щоразу, як ми на нього подивимося), у складеному присудку ознака виробляється діяльністю підмета, але так, що цей процес не піддається спостереженню, а передує йому («сніг бел», тобто робить так, що ми його бачимо білим, але не бачимо, як він це робить; «он пастух», «он певец», але ми не бачимо, що він пасе, і не чуємо його співу; «Кий был перевозчик», тому що перевозив через Дніпро, але в наведеному реченні заявлено про це так, що самі акти перевозу залишаються поза спостереженням). «Таким чином, — пише О. О. Потебня, — у складеному присудку ознака представляється не просто даною у підметі, а даним результатом діяльності підмета. Складений присудок за значенням менш наочний, ніж відповідне просте дієслово, бо ім'я, що передає свою власність складеному присудку, так відноситься до дієслова, як узагальнення минулих актів думки до акту, що збагачує її новим змістом»².

Прикметник через відсутність у ньому думки про певну субстанцію вчений порівнює з безсуб'єктивним присудком. Розвиток такого наближення до присудка породив «особливу предикативну форму прикметника»³ — коротку («сніг бел»). «Предикативний прикметник як особлива категорія не існувала до того часу, поки безчленна форма могла вживатися і атрибутивно, що і тепер частково збереглося в народній поезії»⁴.

Звертаючись до порівняння нововерхньонімецьких предикативних прикметників, що не мають форм роду, числа і відмінка, тобто форм узгодження, з відповідними

¹ Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 112.

² Там же.

³ Там же, с. 113.

⁴ Там же.

російськими, що їх мають, О. О. Потебня наводить думку Штейнталля. Німецький учений твердив, що такі форми в його мові цілком доцільні, бо називний у предикаті не має прав; якість повинна бути цілком абстрактно приписана суб'єктові, і тому абстрактна тема прикметника тут найбільш пристойна. В «diese Frau ist schön» треба сказати не те, що «diese Frau ist eine schöne», а те, що «diese Frau hat die Eigenschaft der Schönheit». У давніх мовах узгодження предикативного імені існувало, бо голої теми без відмінкового закінчення, яка б виступала самостійно, не було, а закон узгодження прагнув до неподільного панування. «Похвала, на яку заступовує новонімецький зворот, — говорить Г. Штейнталь, — повинна бути обмежена у тому розумінні, що німець лише прекрасно вмів ужити зруйновану форму своєї мови»¹. Взагалі, зауважує на це О. О. Потебня, похвала і осуд тут завчасні, бо психологічні причини і наслідки синтаксичних явищ легко стають тільки різними, а не різноцінними. І далі учений блискуче викладає свої власні погляди на узгодження, які, як ми побачимо, є набагато переконливішими і глибшими штейнталівських.

Узгодження, яке панує, крім інших мов, і в слов'янських, не є наслідком лише присутності певних закінчень — воно само по собі становить цінність. Без особливо переконливих доказів важко повірити в те, що мова колись була схожа на ту ошадливу господиню, яка давала дітям залишки ліків тільки для того, щоб гроші дарма не пропадали, або на тою їдця, що міркував — «Хоч живота наруш, аби дар божий не оставався». Узгодження на всіх ступенях свого розвитку є засіб виробляти певні відтінки думки. Його порушення завжди веде до утворення нових граматичних категорій. Так і в даному разі — в російській мові предикативний прикметник, відрізняючись від атрибутивного, все-таки залишається ознакою, мислимою у суб'єкті і такою, що змінюється разом з ним: «сніг бел» і «бумага бела», але білизна в одному і другому випадках здається різною. «Коли ж мова знищує узгодження, то тим самим вона відтягає ознаку від суб'єкта. Говорячи а priori, в ро-

¹ Steinthal H Charakteristik der hauptsächlichsten Typen der Sprachbaues. Berlin, 1860, S. 203.

ійській мові таке відтягнення могло б статися двома способами: або шляхом перетворення прикметника в іменник, або завдяки переміщенню центра її тяжіння від суб'єкта до предиката, тобто завдяки віднесенню ознаки до категорії прислівника (*ad — verbiūm*). Останнє справді знаходимо у порівняльному ступені («снєг бє лєє бумага» як «бумага бєлєє снєга») і в дієприслівниках»¹.

Всупереч Ф. І. Буслаєву і К. С. Аксакову, які у висловах «ум — хорошо, а два — лучшє» бачили заміну прикметника іменником, О. О. Потебня відносить «хорошо» і «лучшє» до прислівників, які нагадують німецькі предикативні прикметники, позбавлені флексій².

ОБСТАВИНА

Якщо характеризувати обставину одним словом, саме так, як її розглядав О. О. Потебня, то ми мусимо сказати, що це насамперед атрибут, або ознака. Формування цього важливого члена речення, яке відбувалося на семантичному, формальному і, нарешті, синтаксичному рівнях проходило під знаком того, що становило внутрішню суть аналізованого мовного елемента — він від самого свого народження і до функціонування в сучасних слов'янських мовах несе на собі те, до чого був покликаний потребами думки — виражати ознаку в широкому розумінні цього слова. Така ознака зв'язується з іншою ознакою: або даною (вираженою прикметником), або такою, що виникає (вона втілюється у дієслові). І лише через посередність цих двох ознак вона може зв'язуватись (точніше — співвідноситись) з предметом — суб'єктом, об'єктом, не маючи з останніми особистих зв'язків.

Для О. О. Потебні не існувало ніяких відмінностей між термінами обставина і прислівник. Останній він розглядає як особливу форму, присвоєну обставинним словам³. Почавши з аналізу семантичних

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1 — 2, с. 114.

² Див. там же, с. 115.

³ Див. там же, с. 124.

особливостей прислівника (саме цей термін у нього найчастіше вживається), він переходить у сферу граматичного функціонування, змальовуючи ті синтаксичні ситуації, на ґрунті яких виростає новий член речення — обставина, що у О. О. Потебні знову-таки носить незмінну назву — прислівник («наречие»).

Як гадає учений, обставина сформувалася на базі двох груп слів: імені і дієслова.

Іменні обставини у свою чергу поділяються на ті, що походять від «узгоджуваних частин речення» (зокрема, означень у називному відмінку) і додатків. Перехід цих узгоджуваних частин речення в розряд обставин супроводжується знищенням самого узгодження, що веде до відриву ознаки від суб'єкта. Такий відрив викликає переміщення його синтаксичного зв'язку з суб'єкта на предикат, а це вже придієслівна обставина — прислівник (*ad — verbiūm*)¹. Знищення узгодження викликає також виникнення при прикметнику обставини, яка має назву — неузгоджуваний атрибут атрибута².

Як відомо, додаток або граматичний об'єкт О. О. Потебня трактував дуже широко. Він охоплював як відмінки, що приєднувалися до імен (родовий і давальний приналежності та ін., наприклад, «дом отца») і відносилися до означення (атрибута), так і позначення місця, часу, способу дії, причини, які подаються як граматичні предмети³. Перехід від додатка до обставини був важливим шляхом утворення прислівника з іменника. Якщо прислівник, утворений від узгоджуваних слів, разом з відмінком втрачає й узгодження, то в даному разі, у прислівнику з додатка втрачається субстанціальність⁴. «Відмінність між таким прислівником і додатком може зовсім не виражатися зовнішньо і полягати лише в тому, що в одному випадку слово є іменник або вжите як іменник, а в іншому вже відчувається не як інший предмет, а як ознака ознаки. «За утра» може бути, дивлячись на те, як його розуміє той, хто говорить, додатком і іменником або обставиною і прислівником,

¹ Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 114.

² Див. там же, с. 125.

³ Див. там же, с. 120.

⁴ Див. там же, с. 127.

і тільки з а в т р а, де, очевидно, розірвано зв'язок з відмінюванням « у т р о » і « у т р а »... вважається нічим іншим, як прислівником»¹. Навіть найдавніші безприменникові прислівники, ті, що походили від займенників і іменників можуть передбачати існування додатка і відмінкових закінчень, хоч і не завжди таких самих, які збереглися в іменному і займенниковому відмінюванні у пізніші часи.

Отже, додаток-іменник породжує обставину-прислівник. Як же це відбувається? Роль обставини-прислівника взяла на себе змінена відмінкова форма додатка-іменника. Яка саме? Відмінки іменників, переважно применні, як родовий, або ті, що виражають безпосередню залежність об'єкта від дії (дієслова), як, наприклад, знахідний і частково родовий, або ж ті, що означають непрямий вплив дієслова на об'єкт, спрямованість на об'єкт, як давальний — для цієї мети не годилися. Вони не схилилися до адвербіалізації і лишалися міцними відмінками іменника. Залишався орудний відмінок і саме він став основним засобом і джерелом утворення прислівників-обставин від іменників-додатків, виразником обставинних відношень. Іменник у формі орудного відмінка «більшою чи меншою мірою втрачає реальність об'єкта і наближається до адвербіального значення, потім стає прислівником. Для орудного способу дії характеристична саме його різноскладовість за походженням: у нього вливаються різні орудні з легкою зміною свого значення в напрямку до втрати субстанціальності; він є моментом, що передує переходові додатка в прислівник, так що передбачається і прислівниками місця і часу»².

Зазначимо, що функції орудного відмінка у граматиці вченні О. О. Потебні займають дуже важливе місце — йому присвячений цілий розділ праці «Из записок по русской грамматике» (т. II). Він привертав увагу вченого складним механізмом свого виникнення і вироблення нових граматичних категорій, серед яких виділяються зокрема обставини. Такий глибокий і ши-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. I — 2, с. 127.

² Там же, с. 469.

рокий аналіз орудного відмінка у вітчизняному мовознавстві О. О. Потебнею проведений вперше. Він був підхоплений і розвинутий далі О. О. Шахматовим, О. М. Пешковським і становить одну з найяскравіших сторінок серед видатних досягнень вітчизняної граматичної науки. «Своїм чудовим аналізом категорії орудного відмінка О. О. Потебня довів, щонайменше, той факт, що чимало функцій орудного відмінка виділилися із системи інших, внутрішньо пов'язаних між собою значень цього відмінка, відокремилися від них і тягнуть до інших граматичних категорій; пор., наприклад, адвербіалізацію орудного часу: *летом, зимой, вечером*, пор. *рано вечером* і тому под., або орудного образу: *грудь колесом, волосы ежиком, волосы дыбом*; орудного порівняння: *нестишь стрелой* і тому под.»¹, — писав В. В. Виноградов.

Справді, вже один перелік значень орудного відмінка (соціативний, місця, часу, знаряддя і засобу, зумовлений пасивним присудком, зумовлений іменем і прислівником, причини, способу дії), який формує обставини в слов'янських мовах, переконливо свідчить, що такого тонкого аналізу, до того ж міцно угрунтованого фактами історії мови, до О. О. Потебні не приводив ніхто. Більше того, після О. О. Потебні за орудний відмінок мало хто наважувався братися, а коли й брався, намагаючись піддати сумніву теоретичні положення вченого, то зрештою сам опинявся у їх полоні і покійно йшов слідом за ними (О. М. Пешковський).

Набагато меншу групу обставин становлять віддієслівні прислівники — дієприслівники, які зближуються з обставинами способу дії. На думку вченого, дієприслівники у східнослов'янських мовах розвинулися з нечлених активних дієприкметників, які втратили узгодження з підметом і набули незмінної форми. Причиною такого переходу була концентрація предикативності в дієслові за рахунок предикативності дієприкметника.

Отже, народившись в надрах імені і дієслова, формуючись у процесі складних відношень між цими основними елементами мови, прислівник став виконувати при них по суті роль неузгоджуваного означення.

¹ Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове), с. 169.

ГРАМАТИЧНИЙ ОБ'ЄКТ

«Грама тичний об'єкт (додаток),— писав О. О. Потебня,— схожий з суб'єктом у тому, що тим і другим намагається бути лише іменник або інша частина мови, вжита substantive»¹. Відмінність між ними — в їх зв'язках з іншими членами речення: суб'єкт — неузгоджуваний називний або кличний відмінок, об'єкт — неузгоджуваний непрямий відмінок. Така відсутність узгодження в об'єкті, зазначає дослідник, служить вказівкою на те, що він означає предмет зовнішній щодо суб'єкта та інших об'єктів речення.

Своє визначення об'єкта О. О. Потебня вважав набагато ширшим буслаєвського — «воно охоплює, до речі, як відмінки, що приєднуються до імен (родовий і давальний приналежності та ін.), відносяться до визначення (атрибута), так і позначення місця, часу, способу дії, причини, що представляються грама тичними предметами»².

О. Х. Востоков називав додаток другим предметом, тобто другим, коли першим вважати підмет. Такий термін імпонує О. О. Потебні, але учений рішуче заперечує востоківську кваліфікацію додатка як члена завжди керованого, кваліфікацію, яка досить міцно прижилася у вітчизняних грама тиках. Щоб поняття керування, говорить він, не розповзлося в туман, треба розуміти під ним тільки такі випадки, коли відмінок додатка визначається формальним значенням того слова, при якому він стоїть (наприклад, знахідний прямого об'єкта, відмінок з прийменником при аналогічно префіксованому дієслову — «надеяться на бога»). Коли ж слово, при якому стоїть додаток, само по собі не вказує на відмінок додатка, то тут про керування не може бути й мови. «Інакше кажучи, зв'язок між словом, при якому стоїть додаток, і самим додатком може бути найтіснішим і більш віддаленим»³.

Отже, з сучасного погляду, О. О. Потебня не визнавав того, що пізніше було названо у нормативних грама-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 120.

² Там же.

³ Там же.

тиках слабким керуванням, а визнавав тільки сильне керування. Справді, виходячи з думки О. О. Потебні, зазначимо, що побутуючий у сучасному грама тичному вжитку термін слабке керування — невдалий, бо слова, що об'єднуються ним, настільки синтаксично віддалені одне від одного, що керування зникає. В даному разі О. О. Потебня говорив про віддалений синтаксичний зв'язок. Можливо, в майбутньому для нього буде винайдений новий грама тичний термін, більш відповідний суті цього явища.

Спираючись на аналіз грама тичного об'єкта, О. О. Потебня вперше в історії вітчизняного мовознавства робить важливий теоретичний висновок, який розширював традиційні уявлення про другорядні члени речення та їх синтаксичні зв'язки: другорядні члени речення не можна підвести під рубрики узгодження, керування і відсутності того й другого, треба вивчати усю складну систему зв'язків між словами — від найтісніших до найвіддаленіших.

Продовжуючи аналіз грама тичного об'єкта, О. О. Потебня переходить до розгляду складнішого явища, зв'язаного з процесом розширення сфери неузгоджуваних відмінків за рахунок скорочення узгоджуваних, — до подвійного додатка або подвійних непрямих відмінків. З цього аналізу постає його відоме вчення про складений додаток. Йдеться про те, що східнослов'янські мови зберігають в одних випадках складений присудок, в інших — змінюють його вигляд і вдаються до інших засобів вираження. На прикладах це можна пояснити так. Просте означення підмета або прикладка до нього відрізняються від атрибута, що входить у склад присудка. «Царь (означення) Кирь избранъ бысть...» або «Кирь, царь Персьскъ (прикладка) избранъ бысть» зовсім не те, що «Кирь избранъ бысть царь». Або в сучасній російській мові: «босая (означення) девица вышла на мороз», «девица, босая (прикладка) вышла на мороз» не те, що «девица вышла босая (атрибут у присудку) на мороз». Означення і прикладка — це ознаки вже дані в означуваному перед тим, як виникає дія; атрибут у присудку є ознака, що виникає разом з дією або завдяки їй. Подібна відмінність існує між простим додатком, що має означення і прикладки («избраша царя Кира», избраша Кира, царя Пер-

ська) і складеним додатком: «избраша Кира царя...» У першому випадку Кір у нашому уявленні постає вже царем у той час, коли його обрали; у другому він тільки тоді і стає царем, коли його обрали¹.

Як ми вже говорили, в О. О. Потебні називний відмінок у присудку має назву предикативного, тобто такого, що входить до складу предиката. Але ця назва для другого відмінка складеного додатка не годиться, бо цей додаток не містить в собі присудка. «Здається найбільш зручним,— пише учений,— висловити схожість між предикативним атрибутом і відповідними йому непрямыми відмінками, назвавши їх усі, на відміну від підмета і найближчого додатка з їх означеннями і прикладками, другими атрибутивними, або узгоджуваними відмінками простого речення. Підмет зі своїми означеннями, а так само і найближчі об'єкти зі своїми, будуть при цьому вважатися першими; вони не узгоджувані, до того ж, крім випадків інверсії, вони займають перше місце в порядку слів»².

З наведених міркувань О. О. Потебня заперечує існуючий погляд на додаток, до складу якого входить дієприкметник, як на скорочене підрядне речення. Частина простих речень, говорить він, а саме додатки (наприклад, «налъзоша и жива», «увѣдаша князя идуча»), не є ні реченнями ні скороченнями чого-небудь. Коли б виявилось, що мова пізнішого часу замінює перший з наведених висловів одним реченням («нашли его живым» або «в живых»), а другий — двома («узнали, что князь идет»), то цієї властивості пізнішого часу не слід відносити до більш раннього періоду. Дієприкметники не виникли з підрядних речень типу «увѣдаша оже (яко, анъ) идетъ» (дізналися, що він іде). Вони не передбачають сполучників, а навпаки, пізніше витісняються підрядними реченнями, що приєднуються до головних з допомогою сполучників і відносних займенників. «Вживання дієприкметника, а так само і другого відмінка взагалі можна розглядати як об'єднання і зосередження думки лише відносно того незапам'ятного часу, коли не було ні дієприкметників, ні сполучників з відносними

¹ Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 122.

² Там же.

займенниками, ні підрядних речень, коли можлива була лише побудова мови з речень, що не мають між собою ніякого формального зв'язку»¹. Наприклад: «налъзоша, живъсть», «увѣдаша, идетъ», «народъ же стоа и слышавъ, глаголааѡ, громъ бысть» («Остромирово евангеліє»).

Отже, О. О. Потебня розкриває складні співвідношення у сфері об'єктних стосунків, що відбуваються в межах простого, а далі — складного речення.

ЗВ'ЯЗКА

«До складеного присудка,— пише О. О. Потебня,— крім імені, входить предикативна зв'язка, яку слід відрізнити від предикативного зв'язку, що є істотною ознакою простого присудка. Предикативний зв'язок є граматичною формою особового дієслова, є те, чому це дієслово — дієслово, а не інша частина мови; а тимчасом зв'язка — особливе слово, що містить у собі предикативний зв'язок, але важливе не саме по собі, а як засіб приєднання атрибута до підмета»².

Отже, зв'язка — це особливе службове слово, що виконує чисто синтаксичну функцію приєднання атрибута до підмета. Як відомо, Ф. І. Буслаєв був протилежної думки. Він взагалі відмовляв зв'язці у праві на існування, скидаючи її в ранг звичайних дієслів та вважаючи її недоречною вже з самого початку її народження як граматичного терміна. Справді, в умовах здійснення самим присудком зв'язку з підметом, навіщо вводити ще третю величину у склад речення понад підмет і присудок? До того ж вона була введена в логіку з граматики тих мов, де між підметом і присудком у формі іменників і прикметників ставили допоміжне дієслово-зв'язку.

Так, зауважує О. О. Потебня, в логіку зв'язка потрапила з грецької і латинської граматики, бо в логічному судженні зв'язки немає. Але ж йдеться про граматику, а не логіку, про речення, а не про судження. Тут важливішим є те, що зв'язка зовсім не обов'язкова для речення, однак вона існує в індоєвропейських мовах, як

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 123.

² Там же, с. 116.

і в слов'янських. Не вдаючись до докладного викладу поглядів Ф. І. Буслаєва на зв'язку, зазначимо, що всі вони були піддані нищівній критиці з боку О. О. Потебні.

Деякі учені вважали, що предикативною зв'язкою може бути тільки дієслово найбільш абстрактного змісту. Проте, таке твердження легко спростовувалося тим, що в ролі такої зв'язки можуть виступати і дієслова конкретного значення. Адже російські звороти «был пьян», «воротился пьян» і «напился пьян» синтаксично рівносильні. «Така рівність,— зазначає вчений,— справді існувала, і її порушення, якщо воно є, завжди відносно нове. Для давнього періоду індоевропейських мов так звані *verba degen unvollständigen aussage* не цілком предикативні, тобто такі, що допускають або вимагають предикативного називного (*tapere, nasci* і тому под.), суть не «нібито зв'язки» або «зв'язки в широкому розумінні» (тимчасом як *esse* зв'язка у тісному), а просто зв'язки без будь-якого обмеження. Для нас у всіх випадках предикат складається із зв'язки і предикативного атрибуту»¹. Зв'язки різняться між собою ступенем абстрактності. Це залежить від лексичного значення дієслова та історії його функціонування у синтаксичних зворотах.

Останні можуть різнитися як в межах однієї мовної сім'ї (у різних мовах), так і в мовах, належних до різних мовних сімей.

О. О. Потебня розрізняє складений присудок, де ім'я може мати свої означення і додатки, що не відносяться до зв'язки, від описового часу, який, незважаючи на свою складність, є одним дієсловом і простим присудком. Таке розрізнення було б неможливим, коли б О. О. Потебня прийняв думку О. Х. Востокова і складений присудок назвав складеним дієсловом. Тоді, наприклад, «был царь» у виразі «Петр был царь» треба вважати цілісним дієсловом, як і «царствовал». Термін О. Х. Востокова «складене дієслово» помилковий. «Певне дієслово може передбачати іменник або прикметник, утворюватися від них, але не може містити їх у собі як самостійні слова, що мають

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 117—118.

свої означення і додатки»¹,— говорить О. О. Потебня. До складеного присудка він уводить як дієприкметники, так і іменник, і прикметник; в описовий час — тільки дієприкметникові форми, що займають середину між дієсловом і іменем.

Як уже зазначалося, дієслово-зв'язка у складеному присудку може бути суто формальним словом і може мати лексичний зміст, а в описовому часі воно може бути тільки формальним. Коли ж цього не буде, коли, наприклад, у давньоруському присудку «хочеть быти» дієслово означає хотіння, а не тільки відношення до особи і майбутнього часу («будет»), то немає й описового часу. «Кожний з описових часів виникає із складеного присудка. Зворотний перехід неможливий, як суперечність загальному прагненню мови, за яким, наприклад, відмінок з прийменником може перетворитися у прислівник, але прислівник не може розпастися на відмінок і прийменник»². У польській мові сполучення «*była rozsznazona*» переходить у «*była przezsznazoną*» з орудним відмінком, який не входить до складу присудка. Тут, виходячи з попередніх міркувань, учений кваліфікує «*była przezsznazona*» як складений присудок, незважаючи на те, що ми звикли такий пасивний зворот вважати одним дієсловом; бо коли б він був описовим часом, він не міг би розпастися. З тих же самих міркувань, на думку О. О. Потебні, треба переглянути розуміння описових часів у сучасній йому російській граматичній науці. Наприклад, у граматиці Ф. І. Буслаєва «бывал храним, осужден; бывало говорю, говорил» — описові часи, «але їх не можна вважати такими, тому що *бывал* не є дієслово формальне»³.

Таким чином, глибокий семантико-синтаксичний аналіз відношень між підметом і присудком, їх тонкі і, здавалося б, часом невловимі характеристики, на які був здатен тільки О. О. Потебня, дозволили йому виділити і ввести в граматику такі синтаксичні терміни і поняття: *п р е д и к а т и в н и й з в' я з о к* (він реалізувався у граматичній формі особового дієслова), *п р е д и к а т и в н а*

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 119.

² Там же.

³ Там же, с. 120.

зв'язка, предикативний атрибут (це і предикативний прикметник, і предикативна прикладка, або предикативна апозиція з розрізненням в останній різних ступенів предикативності: апозитивний діеприкетник, прикметник, іменник) і, нарешті, складена прикладка (N, милосердь сы...) і апозитивна зв'язка (сы та ін.).

О. О. Потебня вважає, що загальною властивістю других атрибутивних відмінків у простому реченні є те, що в них, особливо у непрямих відмінках, засоби мови нібито бідні порівняно з її вимогами. Справді, коли усунути обов'язковий порядок слів у реченні, то одне й те саме узгодження може викликати і прости означення, і прикладки, і другі відмінки. Ця схожість проявляється також у тому випадку, коли ім'я-прикладка приєднується до означуваного не прямо, а з допомогою діеприкетника, наприклад: «Кайафа, архиєрей сы лѣту тому».

Але виразна відмінність власних атрибутів і других відмінків постає при вживанні інфінітива в ролі зв'язки предикативного атрибута і взагалі другого відмінка. «Інфінітив не може бути ні простим означенням, ні зв'язкою означення складеного. Наскільки відомо, ніколи не були можливі вирази, як «зеленеть дерево» (зеленіюче, зелене), «Кайафа, быть архиерей», і в цьому одна з відмінностей інфінітива від імені з включенням діеприкетника. Але інфінітив буває зв'язкою другого відмінка»¹. Приклади: «къто... ближнии (предикативний атрибут) мьнить ти сА быти (зв'язка предикативного атрибута)», «кого (2-й знахідний) глаголѣть мА (1-й знахідний) быти (зв'язка 2-го знахідного)».

Зв'язкою об'єкта у О. О. Потебні виступає прийменник, який утворився з чисто синтаксичних потреб мови. Колись додаток, що мав свій додаток, втратив значення об'єкта і перетворився у прислівник. Дальший шлях цього прислівника — перетворення у зв'язку між своїм лишнім додатком і словом, до якого цей додаток вже відноситься, тобто перетворення у прийменник. Проте діяльність мови на шляху створення дедалі абстрактніших виразових засобів на цьому не припиняється: «На

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 124.

шляху від повнозначності прислівника до формальності прийменника не буває стрибків і перерв. Найвищий ступінь формальності прийменника виявляється у тому, що він перестає відчуватися як окреме слово і стає префіксом (рідше суфіксом) відмінка і префіксом дієслова»¹.

РОЗВИТОК СТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ

Невпинний прогрес у сфері інтелектуальної діяльності людини, удосконалення і ускладнення думки в процесі пізнання і виробничої діяльності людини, розвиток культури і створення дедалі нових духовних цінностей — все це знайшло своє відображення в історії розвитку мови, у виробленні нею нових, гнучкіших і досконаліших категорій, у поглибленні і ускладненні синтаксичних зв'язків у реченні, в ускладненні його синтаксичної структури. Сучасні мови, говорив О. О. Потебня, є досконалішими органами думки, ніж давні, бо перші містять у собі більший капітал думки, ніж останні². Історія розвитку мови ставить перед мовознавством завдання з'ясувати не тільки те, звідки, але й «куди ми йдемо в мові»³. Отже, історико-генетичний аналіз і осмислення мовних явищ у своєму кінцевому результаті входить у сучасність і має взяти на себе складніше завдання — на основі історичних тенденцій у розвитку мови передбачити шляхи її розвитку в майбутньому.

Це грандіозне завдання, яке під силу не одному поколінню мовознавців, було значною мірою виконане О. О. Потебнею, а саме його ученням про еволюцію структури східнослов'янського речення.

Перш ніж викласти основні положення цього учення, зазначимо, що воно у О. О. Потебні ніби зводиться на двох міцних підпорах — дієслові і імені. Іншими словами, розвиток структури речення спочатку подається з боку дієслова та його функціонування в реченні, а потім — з боку імені і його синтаксичної ролі. Першій частині присвячений II том праці «Из записок по русской грамматике», що має назву «Складені члени

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 128.

² Див. там же, с. 64—65.

³ Там же, т. 3, с. 5.

речення і їх заміни», друга частина викладається у III томі під назвою «Про зміну значення і заміни іменника».

У вступі до II тому О. О. Потебня говорить, що поверхня сучасної мовної системи являє собою сукупність різночасових і різнохарактерних нашарувань: «Колись створене в мові подвійно служить основою для нового: частково воно перебудовується заново за інших умов і за іншим началом, а частково змінює свій вигляд і значення в цілому тільки від присутності нового. Згідно з цим поверхня мови завжди більш-менш рясніє зразками різнохарактерних шарів, що залишились зовні»¹. Учений ставить своїм завданням з'ясувати, що саме у мові, у даному разі в синтаксисі, належить минулому, а що сучасному. Так у сучасній мові існують поряд звороти «N был купец» і «N был купцом» — називний відмінок іменника у складі присудка і орудний відмінок. Вони, як зазначає О. О. Потебня, неодночасні за походженням і неоднорідні. Намагаючись, наскільки це можливо, на цій «строкатій мовній поверхні» визначити пропорції змішування різнохарактерних явищ, ми далі повинні з'ясувати їх характер і віднести до інших, однорідних з ними або зв'язаних з ними — ось що прагне дослідити учений щодо явищ, названих у заголовку II тому.

Проте, як і кожний справжній дослідник, О. О. Потебня, що мав могутній розум тонкого аналітика і сміливого теоретика, не стояв безсило перед незвіданим — у нього про об'єкт дослідження вже була своя думка, він навіть міг наперед передбачити ті висновки, які будуть підкріплені фактичним матеріалом і розширені в кінці дослідження.

По-перше, О. О. Потебня встановлює, що до найдавніших нашарувань у мові треба віднести другі називні відмінки, що частково входили до складу головного присудка, а частково виділилися з нього в більш самостійні частини речення, а з других, так званих предикативних, непрямих відмінків — знахідний, родовий, давальний. Це нашарування, за незначними винятками, поширюється на всі слов'янські мови (особливо на церковнослов'янську) і на давні індоєвропейські. Воно насампе-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 131.

ред характеризується недостатнім синтаксичним розрізненням і навіть недиференційованістю службових і повнозначних дієслів, а також пануванням у реченні такого узгодження, коли члени речення, порівняно з пізнішим періодом, надто однорідні (Пор., наприклад, «избъраша Кира царя» з сучасним «выбрали Кира царем» і тому под.).

А, по-друге, до пізнішого нашарування, що є наслідком певних змін у мові і вже частково покрило собою найдавніше нашарування, він відносить такі процеси: злиття складеного присудка у цілісний; зусилля, частково успішні, утворити чисто формальні дієслова; розклад складеного присудка на присудок з підрядним реченням; заміна других присудкових відмінків частково неузгоджуваними словами порівняно пізнього утворення (прислівником — прикметника, дієприслівником — дієприкметника), частково відмінками з прийменником, частково орудним відмінком; деякі зміни в інфінітиві. «Ці явища, — пише О. О. Потебня, — при всій своїй різноманітності мають спільне в тому, що вони становлять наслідок прагнення до диференціювання членів речення. Мова, до якої вони належать, за своєю ідентичністю і граматичною досконалістю стоїть вище тієї, до якої відносяться складені члени речення»¹.

Як уже зазначалося, у II томі О. О. Потебня досліджує розвиток структури речення з боку дієслова. Конкретніше: ця частина його праці в основному присвячена історії форм складеного присудка у східнослов'янських мовах і явищ з нею пов'язаних.

Складений присудок, що являв собою поєднання певного дієслова з другим називним відмінком, — явище дуже поширене у давніх мовах. Такі «певні дієслова» у давніх мовах можна виділити, і коло їх досить широке. До нього входили, крім форм з *ес-* і *бы-*, *бъде*, дієслова *мьнѣтис* А, *творитис* А, *повѣдатис* А, *явитис* А, *довольѣти*, *сѣжалитис* А, *убоятис* А, *коньчати*, *прѣбыти*, *прѣстати*, *стати* і *стояти*, *сѣсти* і *сѣдѣти*, *лежати*, *вестис* А та ін., а також пасивні звороти, як *назъванъ бысть*, *веденъ бысть* і тому под.²

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 132.

² Див. там же.

Проте нічим особливим вони не відрізнялися від решти дієслів, а чим далі в старовину, тим більше ця відмінність стирається і зрештою зникає. У напрямку до нашого часу коло дієслів у складеному присудку звужується.

Приступаючи до розгляду другої половини складеного присудка — дієприкметника, прикметника, іменника, учений відзначає недиференційованість функцій цих частин мови у старовині. Та зародки такої диференціації можна помітити вже й там. Отже й у прикладах, які мають розкрити еволюцію другої частини складеного присудка, він відокремлює дієприкметник від прикметника і прикметник від іменника, розглядаючи в окремих статтях сполучення останніх з дієсловами.

Повернемося знову до долі дієслів у складеному присудку. Їх було багато і в межах складеного присудка вони поєднувалися з іменниками, прикметниками і дієприкметниками, ще не втрачаючи своєї відносно самостійності. Таке поєднання відбувалося по-різному. Найбільша кількість дієслів поєднувалася з прикметником, менша — з іменником, ще менша — з дієприкметником. Нагадаємо, що у О. О. Потебні прикметник — це ознака незалежна, готова, дана; іменник — ознака, що міститься в предметі; дієприкметник — ознака виникаюча, яка подається в процесі становлення. Отже, другі частини складеного присудка виразно нерівноцінні щодо динаміки подання ознаки: у прикметнику вона була найбільш статична, у дієприкметнику, який сам був предикативний, — вона була найдинамічнішою, іменник в даному разі стояв посередині. Цю нерівноцінність мусило зрівноважити дієслово для того, щоб складений присудок був справді повноцінною синтаксичною категорією у складі простого речення. Така рівновага у давніх мовах була цілком природним явищем, як і взагалі переважне вживання складеного присудка. Розвиток дієслівного присудка на місці занепадаючого складеного став причиною того, що широке коло дієслів, що служили предикативними зв'язками, звужується. З нього виходить велика частина дієслів, які взагалі втрачають здатність бути зв'язками. Частина ж, що залишилася, ще тримається у цій ролі, але тримається переважно при прикметнику, де, як зазначалося, атрибут був найстатичнішим

і де дієслово в ролі зв'язки було ще сильним і зберіглося досить довго.

Але навіть з тих, що збереглися, виділяються дієслова на означення буття в особовій формі, особливо теперішнього часу, які поступово перетворюються у чисту предикативну зв'язку без будь-якого іншого змісту.

Вироблення такої чистої предикативної зв'язки було найраніше досягнуто мовою у сполученні її з виключно предикативним дієприкметником на -ль. Останній разом з дієсловом *єсмь* являв собою спочатку сполучення двох форм, а не одну. В -ль *єсмь* зображалася подія минула (дієприкметник) стосовно до теперішньої (дієслово), і давні пам'ятки це підтверджують. Пізніше ця подвійна форма стяглася в одну. Проте не слід думати, що таке утворення однієї граматичної форми з двох, така втрата подвійності часу у сполученні — -ль *єсмь* одночасна з давніми опущеннями в ньому дієслова. Не опускаючись, дієслово може вже не бути знаком окремого акту думки, а навіть опустившись (як у випадках «он жив», тобто зараз), воно може утримувати функцію теперішнього часу завдяки постійній можливості порівняння з випадками виразного позначення у зв'язці минулого і майбутнього часів: «он был, будет жив». Отже, злиття -ль *єсмь* в одну форму — процес тривалий, який, на думку ученого, можна віднести до часу не пізніше XIV ст.¹

О. О. Потебня не раз підкреслював, що на дієприкметник, цю проміжну форму між іменем у тісному розумінні і дієсловом, треба дивитись не очима сучасника, а очима історика, треба проникнутися духом мови тих давніх часів, де він широко вживався і мав такий ступінь відносно самостійності і предикативності, який у сучасній мові можливий тільки в особовому дієслові та інфінітиві. На величезному фактичному матеріалі, який вражав, а часто навіть лякав його сучасників, учений крок за кроком розкриває грандіозну картину функціонування складеного присудка у давньоруській мові і назрівання тих невідворотних процесів, які цю струнку і довершену для того стану думки будову мали зруйнувати.

Дієприкметник, що входив до складеного присудка, у давньоруській мові реалізувався у певних видах цього

¹ Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 258.

присудка, які і є об'єктом пильної уваги дослідника. Це насамперед сполучення активних дієприкметників, крім дієприкметників на -лъ, з ѣсмь, буду та ін. Воно, в свою чергу, поділяється на два види: 1) сполучення активних дієприкметників теперішнього часу з ѣсмь, буди, буду, бѣхъ, быхъ, бѣахъ (наприклад: Суть же кости его и досѣле тамо лежаче. Буди упъвая на господа всѣмь сѣрдцемъ. И бѣ Ярославъ любя церковные уставы, попы любяше повелику, излиха же черноризьцѣ, и книгамъ прилежа и почитая ѣ часто въ нощи и въ дне — тобто, був любитель, сумлінний чтець. И приѣха на мѣсто, иде же бяху лежаше кости его [коня] голы); 2) дієприкметник минулого часу на -ъ, -въ з ѣсмь та ін. (тут прикладів з ѣсмь мало: Наѣхаша пещеру непроходну, в ней же бяше множество Чюди влѣзше. Більше прикладів сполучення з іншими дієсловами, як: мьниться слышавъ).

Випадки опущення дієслова буття при дієприкметнику теперішнього часу, на думку О. О. Потебні, надзвичайно рідкісні: «А ргіогі вони можливі лише тоді, коли попередні дієслова не залишають сумніву в тому, до якого часу мусить бути віднесений дієприкметник теперішнього часу»¹. Тут учений знайшов тільки один приклад та й той, за його визнанням, сумнівний: Ходя, возъ по собѣ не возяше, ни котѣла, не мясь варя (може тут недописка замість варяше? або бяше варя?), но по тонку изрѣзавъ конину ли, звѣрину ли, или говядину, на углехъ, испекъ, ядаше.

Рідкісне вживання дієприкметника минулого часу на -ъ, -въ з ѣсмь О. О. Потебня пояснює тим, що поряд існував дієприкметник минулого часу на -лъ, який відтягав на себе вказане дієслово, залишаючи першому задовольнитися іншими дієсловами: «Мови слов'янські намагалися позбавитися від надмірності двох схожих активних дієприкметників минулого часу (-ъ, въ і -лъ) і мали в цьому успіх, надавши їм різного призначення: першому — сполучатися з дієсловами, менш схильними до формальності, а другому — з ѣс-, бы-, які вже у давній мові, принаймні у сполученнях з дієприкметни-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 137.

ком на -лъ, хоч і не цілком формальні, але ближчі від перших до формальності»¹.

Пізніше писемні пам'ятки і живе народне мовлення фіксують поступове виникнення дієприслівника на місці активних дієприкметників теперішнього і минулого (-ъ, -въ) з опущеною зв'язкою б у т и. Приклади: «Сам князь великий не стоялъ в городѣ, толке приѣзжая на всяк день». «А же вы есте приѣхавъ къ Пскову, прикончивайте миръ» (тут зв'язка ще не зникла). «Много Аника городов разорил, много Аника церквей разоривши, и много Аника лик божиих поругавши, и много Аника святыя иконы переколовши, много Аника христианские веры облаынил». «А чіе ж гѣто поле задремавши стѣя? Гѣрацкое поле задремавши стоя. Чаго ж яно задремало?» (білоруськ.). Пасивні дієприкметники з ѣсмь, бѣхъ та ін. менш аппозитивні і предикативні, ніж активні, мали меншу здатність до злиття в одну форму з допоміжним дієсловом: «У новій мові вислови «он любим», «он осужден» за ступенем граматичного злиття можна поставити на одну дошку не з висловом «он любил», що містить у собі найпредикативніший з дієприкметників, а скоріше з «он прав»².

Іменник у складеному присудку ставиться тільки в називному відмінку, без чого складений присудок (і складена прикладка) були б неможливі. Пізніше тут виступає частково називний відмінок, частково — орудний. На місці колишніх сполучень дієприкметників (крім ѣс-, бы-) у нових слов'янських мовах вживаються: частково розвинуте підрядне речення, частково інфінітив, дієприкметник в орудному відмінку і дієприслівник.

Як уже зазначалося, прикметник (II називний відмінок) у складеному присудку міг сполучатися з досить великою кількістю дієслів. Сучасна російська літературна мова у певних випадках замінює його прислівником. «Чим би не були ці прикметники у давній мові,— пише О. О. Потебня,— предикативним атрибутом чи

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 138.

² Там же, с. 154.

безпосереднім атрибутом підмета, в новій літературній мові вони тяжіють до присудка»¹.

Коло дієслів, що сполучалися з іменником, було теж досить широке. Проте вже у давньоруській мові такі дієслова відрізнялися від тих, що вживалися з прикметниками. Це одне з свідчень посилення функціональних відмінностей між іменником і прикметником. «Вживання називного відмінка іменника там, де ми ставимо частково називний, частково орудний, є риса спільно-слов'янської мови, властива їй і спорідненим мовам»².

Глибоке і всебічне дослідження ролі дієприкметника як елемента складеного присудка привело ученого до видатного відкриття, що стало надбанням вітчизняного мовознавства і освітло яскравим світлом досі невідомі сторони будови східнослов'янського речення. Йдеться про його вчення про другорядний присудок, викладене у розділі «Активні дієприкметники теперішнього і минулого часів (-ь, -в ь) як другорядні присудки»³.

Розрізнення апозитивного і атрибутивного вживання назвних дієприкметників виявляється у кількох явищах давньоруської мови, а саме: у можливості сполучення апозитивного дієприкметника з другим називним відмінком, у відокремленні такого дієприкметника від головного присудка єднальним сполучником, у називних відмінках самостійних. Таке розрізнення, як зазначає учений, можна помітити й іншим шляхом, виходячи з пізнішої будови мови, якій властива присутність у ній дієприслівників. Загальна лінія розвитку апозитивного дієприкметника — перехід його безчленних форм у дієприслівник і наближення до присудка; втрата форм узгодження з підметом членних форм і перехід частини їх у дієприслівник, частини — в прикметники віддієприкметникові; виникнення, особливо в живому мовленні підрядних речень. Проте ця загальна лінія мала свої конкретні прояви у певних синтаксичних позиціях. Це, насамперед, другий називний відмінок з апозитивним дієприкметником (складе-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 173.

² Там же, с. 185.

³ Див. там же, с. 185, 208.

на прикладка). Дієприкметник дієслів, що сполучаються з другим називним відмінком, поставлений апозитивно, сам може мати при собі другий називний. У такому вигляді він є другим складеним присудком. Пізніше він зазнає тих самих змін, що й апозитивний дієприкметник без другого називного, а цей другий називний частково залишається, частково замінюється орудним, частково розвивається в підрядне речення з дієсловом у присудку. Випадки постановки єднального сполучника між головним присудком і дієприкметником, що викликали подив у деяких учених (дехто був схильний вважати це помилкою давньоруського переписувача), О. О. Потебня пояснював так: «У давньоруській мові «вставь и рече» присутність сполучника робить лише виразнішою властивість звороту, що існувала і без сполучника, саме те, що в реченні два м а й ж е рівноосильних центри; що до першого з них, підмета, тягне прикладка; що речення, ледь стримуючи свою єдність, ще нібито розпадається надвое, що, однак, не тотожне з повним його роздвоєнням, яке могло б бути досягнуте перетворенням апозиції в складений присудок. Таке пояснення не стосується відношень часу дієприкметника до часу присудка і тому його однаково можна застосувати до випадків з дієприкметником і теперішнього, і минулого часів. Збереження сполучника і після перетворення дієприкметника в дієприслівник можна пояснити як випадок «переживання» явищем тієї будови, серед якої воно виникло.

Таким чином, моя думка про явище, яке розглядається, полягає в тому, що у «вставь и рече» при дієприкметнику нічого не опущено; що дієприкметник тут стоїть не замість дієслова, а сам за себе; що дієслово на його місці могло стояти хіба що в той недоступний для дослідження час, коли мова допускала тільки партактичні побудови; що дієприкметник є тут підрядний член простого речення, а сполучник між ним і дієсловом — явище не випадкове, не діалектичне тільки, а принаймні слов'яно-литовське, глибоко стародавнє і знаменне»¹.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 190—191.

Відносна самостійність аппозитивного дієприкметника у давньоруській мові і схожість його функцій з функцією головного (дієслівного) присудка проявляються не тільки у відокремленні його від присудка сполучником, а й інакше, у можливості існування підмета з аппозитивним дієприкметником при дієслівному присудку, що має свій підмет. Такий дієприкметник О. О. Потебня називає називним самостійним. «Причина, через яку аппозитивний дієприкметник у давній мові скоріше може мати свій окремий підмет, ніж у новій,— пише він,— може полягати в тому, що дієприкметник у давній мові більше схожий з дієсловом, ніж у новій; що він, приєднавши до підмета, хоч і не цілком закінчує речення, але дає думці деякий відпочинок, намічає собою поділ речення на дві частини, поділ, подібний до того, який ми бачимо у «въставъ и рече», але з тією відмінністю, що у реченні з називними самостійними підмети головного і другорядного присудка різні. «У новій нашій мові звороти, як «я сделавши, он сказал», незвичайні тому, що в цій мові, так би мовити, більший схил, по якому думка лине від початку до кінця речення: коли швидша течія, тоді менше заводей і затонів»¹.

Цікаві спостереження ученого за середнім ступенем процесу переходу дієприкметника в дієприслівник. Це — віддієприкметникове слово, яке вже не можна назвати дієприкметником, бо воно вже не має роду, числа й відмінка, але воно ще не дієприслівник, бо стоїть не при дієслові, а при своєму підметі. (Наприклад: По Великой рѣке ледъ и дучи християномъ силно много хоромъ подрало и запасовъ снесло).

У давньоруській мові дієприкметник міг бути присудком підрядного речення. Він відрізнявся від дієприкметника у складі присудка тим, що приєднався до члена головного речення не прямо, а з допомогою відносного займенника («и не бысть, кто помилуя ихъ»), займенника з прислівником («камо къто видя, къде чьто чюя») чи одного прислівника, сполучника. Залежне речення з дієприкметниковим присудком — це середня ланка між членом простого речення і розвину-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 199.

тим підрядним реченням з особовим дієсловом у присудку.

Розгляд зворотів з називними самостійними і взагалі самостійними відмінками, з одного боку, і зворотами, як «въставъ и рече» — з другого, дозволяють О. О. Потебні зробити висновок про характер речення у давній мові: «Присутність сполучника між дієприкметником атрибутивним і дієсловом робить лише виразнішим те, що існує і без сполучника у «въставъ, рече», саме, порівняно з пізнішою мовою, відсутність у давньому реченні, що містило в собі дієприкметник, рішучої переваги дієслова і строгої єдності, яка випливала звідси»¹. У дієприкметнику учений бачив зародкове речення, хоч і не рівносильне з дієсловом, але близьке до нього. Ця близькість збільшується у зворотах з відносними словами при дієприкметнику, а потім у слов'янських мовах настає великий перелом: мова більше не може терпіти утворень, середніх між реченням і членом речення, і намагається посилити протилежність між двома останніми.

Другі непрямі відмінки — знахідний, родовий, давальний, — що входили до складеного присудка, з часом замінювалися іншими формами. Другий знахідний непрямий відмінок — риса, притаманна як слов'янським, так і давнім західноєвропейським мовам, байдуже, чи стоїть у ньому іменник, прикметник або дієприкметник. Але через те, що ці частини мови у даному відмінку пізніше замінюються іншими зворотами у різний час і не всі однаково і що в самій давній мові кола їх вживання різні, О. О. Потебня і розглядає їх нарізно. Так, іменник у 2-му знахідному замінюється орудним відмінком (робити кого *чим*), а також знахідним з прийменником *за*. В російській літературній мові знахідний із *за* замінює другий знахідний без прийменника тільки при дієсловах розумової діяльності, де він означає предмет, що ідеально заступає собою інший (=знах. без прийм.), наприклад, «счестъ что *за редкость*, иметь кого *за виновника*». При інших дієсловах 2-й знахідний може бути замінений тільки орудним. Прикметник у 2-му знахідному трансформувалася так: а) підрядне

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 221.

речення із з'ясувальним сполучником у випадках, коли нова мова не терпить першого знахідного: «узнали, что он жив»; б) орудний на місці другого знахідного. Інші заміни [«в живых оставить», «ихъ самихъ і слугъ ихъ збили... и за мертвыхъ (= за мертво) покинули», і прислівник: «но я не так (не такого, не таким) всегда воображал врага святых и чистых помышлений». — *Лерм.*] — менш важливі. Дієприкметник у тому ж самому відмінку частково утримувався (наприклад, в російській літературній мові: «Я нашел его окруженного нашими офицерами». — *Пушк.*), частково переходив в орудні відмінки і дієприслівники. Обидва знахідні можуть замінюватися підрядними реченнями, але особливо уваги заслуговують випадки, де «речення заміною собою лише 2-й знахідний дієприкметника, засвідчуючи цим предикативність останнього»¹. Надзвичайно цікаві міркування ученого про другий знахідний складений, який у напрямку до нашого часу ставав розвиненим підрядним реченням, та про розвиток дієприслівників з активних дієприкметників теперішнього і минулого часів. При дієслові з запереченням знахідний відмінок прямого об'єкта, а також знахідний обставин замінюється родовим відмінком: «спать ночь, жить день — не спать ночей, не жить дня». Давня мова ще не розрізняла перший давальний відмінок і другий. Усі вони виступали атрибутами при додатку, незалежно від того, яка частина мови стояла у давальному відмінку — іменник, прикметник чи дієприкметник. Таке розрізнення поступово наростає тоді, коли у формі давального ставав дієприкметник, дедалі розвиваючи і посилюючи свою предикативну функцію. Утворюється другий давальний самостійний. Він відходить від іменника — підмета і починає тяжіти до дієслова-присудка, одночасно перетворюючись у дієприслівник або викликаючи появу підрядного речення часу: «идучи ми сѣмо, видѣхъ» — «когда я шел сюда, то увидал»; «не сіявши, не оравши, не буде жито родити; козака не чарувавши, не буде ходити».

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 311.

Історії інфінітива, його синтаксичному функціонуванню у давньоруській та інших слов'янських мовах О. О. Потебня приділяє багато уваги. Про широту дослідження цього питання ученим переконливо може свідчити лише перелік розділів, об'єднаних у назві «Неопределенное наклонение»: «1. Общие замечания о его значении. 2. К определению инфинитива. 3. Ограничение его употребления в сербском и болгарском. 4. Неопределенное наклонение субъективное. 5. Им а амь и иму с неопределенным. 6. Хочъ и хочю с неопределенным. 7. Начну, стану с неопределенным. 8. Был и буду с неопределенным. 9. Прочие глаголы с неопределенным субъективным. 10. Неопределенное со вторым именительным. 11. Неопределенное наклонение объективное. 12. Винительный с неопределенным одним или имеющим при себе второй винительный. 13. Дательный с неопределенным. 14. Неопределенное с явным или подразумеваемым дательным при безличном сказуемом «есть» и пр. Неопредел. наклонение с есть (опущенным) в условном сочетании предложений. Неопредел. бытъ (есть) с другим неопределенным. 15. Неопредел. накл. (субъективное и объективное), связанное с главным предложением посредством относительного слова. Неопредел. накл. с бы и союзами сложными с бы. 16. Абсолютное неопредел. накл.». Такий широкий розгляд функцій інфінітива у складі речення, на перший погляд, може здатися несподіваним. Поява розділу під назвою «Неопределенное наклонение», на думку авторів передмови до III тому праці ученого, продиктована його твердим переконанням в існуванні тісного взаємозв'язку між членами речення і частинами мови¹. А, як відомо, інфінітив у О. О. Потебні — це частина мови.

Таке пояснення малопереконливе. Його можна застосувати до будь-якого члена речення, що був об'єктом аналізу вченого. О. О. Потебня дивився на інфінітив інакше. На його думку, інфінітив вносив у мову особливий складений присудок, елементами якого є не дієслово і ім'я, як це було раніше, а дві дієслівні форми.

¹ Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3, с. IX.

Гому він його і розглядав, як він сам пояснював, серед складених членів речення¹. Сам по собі інфінітив, ця, з сучасного погляду, реліктова форма, яка в доісторичні часи вийшла з імені, втративши граматичні категорії останнього, в процесі історичного розвитку дедалі посилює в собі дієслівність, обравши місію служити в реченні другорядним, залежним присудком. Розширюючи поле своєї діяльності, слов'янський інфінітив витісняє більш давні дієприкметники (на -ту, -ть та ін.). Але ця діяльність поступово спрямовується і проти нього самого, готуючи йому неминучий занепад,— наростаюча енергія дієслова породжує нову дієслівну форму індикатив, і інфінітив витісняється особовим дієсловом. Цей процес, якому О. О. Потебня знаходить численні підтвердження у давній книжній мові і діалектах, властивий і східнослов'янським мовам.

У дослідження складених членів речення О. О. Потебня вводить орудний відмінок, бо у слов'янських, литовській і латиській мовах він замінював другі узгоджувані (так звані предикативні) відмінки. Саме ця функція орудного відмінка або цей окремих відмінок з-поміж багатьох інших цікавить ученого.

Як відомо, О. О. Потебня вважав, що поняття будь-якого відмінка охоплює кілька окремих відмінків. Кожен функціональний прояв відмінка — новий відмінок. Такий підхід до справи не дозволяв замикатися в рамках шкільної граматики. Доцільність вказаного методу учений продемонстрував своїм дослідженням орудного відмінка, у завдання якого входило: «На місце абстракції, що називається одним відмінком, поставити більш конкретні формальні значення, по можливості розмежувати їх між собою і показати їх генетичний зв'язок або його відсутність»². Так об'єктом тонких спостережень стають складні семантико-синтаксичні відношення, що виражаються орудним соціативним (спільністю), місця, часу, знаряддя і засобу, орудним, що зумовлений пасивним присудком, іменем і прислівником, орудним причини, способу дії. Такі відношення досліджуються в сфері, не тільки охоплюваній межами оруд-

¹ Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 342.

² Там же, с. 431.

ного відмінка, а й за ними — у зв'язках з іншими відмінками. Порівняльний аналіз численних значень орудного відмінка розкриває складні шляхи їх творення, наростання функціональної багатоманітності, здатності до виразу найтонших відтінків думки. Але все це функціонально-смысловое багатство орудного відмінка, цей продукт напруженої роботи думки людей не одного покоління об'єднується спільністю походження, генетичною єдністю — все це у давнині (принаймні, у ті часи, куди може проникнути допитливий розум дослідника) зводилось до існування лише двох відмінків: орудного соціативного і місця, або, як його ще називає учений, орудного просторового. А коли говорити про ще давніші часи, то там існував лише орудний просторовий.

Процес заміни других (узгоджуваних) відмінків орудним, на думку О. О. Потебні, належить до найсвоєрідніших явищ слов'янських мов. Він продовжується і в сучасності, хоч прогрес його відноситься до більш віддалених часів. Учений намагається з'ясувати причину цього явища.

Справді, чому на місце називного відмінка у присудку стає так званий орудний предикативний? Щоб відповісти на це питання, треба, як гадає дослідник, «вивести відмінність між називним у присудку і іншими спорідненими явищами і так званим орудним предикативним, з одного боку, із зміни граматичної функції дієслова при переході узгоджуваного відмінка в неузгоджуваний, з другого,— з відмінності між... орудним, який передбачається так званим орудним предикативним, і цим останнім»¹.

Саме в такому напрямку аналізується орудний відмінок, що замінив другі узгоджувані відмінки у складеному присудку.

Першим іде орудний ознаки і стану або орудний предикативний. Останній термін, як зазначає учений, не точний, бо ніякий неузгоджуваний відмінок не може бути предикативним. Тут більше підходила б назва орудний, що замінює другі, узгоджувані відмінки, але для зручності викладу О. О. Потебня цей термін зберігає. За походженням

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 483.

орудний предикативний має безпосереднє відношення тільки з орудним способом дії. У слов'янських мовах в орудному предикативному вживаються як іменники, так і прикметники, але тому що цей відмінок за своєю неузгоджуваністю є об'єктним і за походженням пізнішим, ніж час нерозрізнення іменника і прикметника, за вихідну точку вживання його О. О. Потебня бере постановку в ньому іменника. Іменник в орудному відмінку — це граматична субстанція. Стосунки її з підметом або іншим об'єктом різні. Так, у прикладах «N иде войною», «чоловік їде бовкуном», «езда цугом», «полет стаями» і т. д. субстанції перебувають на певному віддаленні від інших субстанцій, зв'язаних з ними. Інша картина у прикладах «игумень иде съльмь», «N иде воеводою», «конь летит стрелою», де намічається злиття субстанцій. «У цих випадках, — говорить учений, — можна бачити вже перший ступінь орудного предикативного, де взагалі такий збіг субстанцій є постійною ознакою»¹.

Надзвичайно цікаві міркування О. О. Потебні про так званий орудний уподібнення, який виникає на основі порівняння, явища переходу одного предмета в інший. Отже, орудний предикативний має тісні зв'язки з орудним способом дії і виводиться з останнього в разі збігу субстанцій. Велику роль у творенні орудного предикативного відіграє дієслово з погляду втілення в ньому більшої чи меншої енергії: чим слабкіша енергія дієслова, тим слабкіший зв'язок між предикативним атрибутом і підметом або об'єктом, і тим слабкішим повинен бути опір слова, яке залучається до атрибутивності, для того щоб предикативно-атрибутивний зв'язок його з підметом або об'єктом міг відбутися. Прикметник наділений меншим ступенем опору, ніж іменник, а тому він довше тримається при дієсловах меншої енергії. Його зв'язок з такими дієсловами може бути розірваний легше, ніж з дієсловами більшої енергійності. Для цього досить зміни роду в середній, і предикативний атрибут стає обставиною. Є деякий паралелізм між тим, що при дієслові меншої енергії російська літературна мова ставить членну форму прикмет-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1 — 2, с. 484.

ника, і тим, що при цих дієсловах найраніше з'явився орудний предикативний¹.

Близько до розглянутого відмінка стоїть орудний а п п о з и т и в н и й, бо замінює просту аппозицію. Аппозиція займає середину між присудком і атрибутом, або означенням у тісному розумінні. Іменник у ній, як пояснює учений, за слабкістю опору процесові диференціації і за часом заміни орудним, мало не переважає іменник, що стоїть як предикативний атрибут при дієслові меншої енергійності, бо енергії дієслова при аппозиції зовсім немає. Внутрішня схожість орудного аппозитивного з орудним предикативним, що стоїть при дієсловах меншої енергійності, в тому, що обидва вони означають не щось, що йде слідом за дією (як це буде в наступних орудних відмінках). Але перший на відміну від другого означає не строго одночасне з дією, а скоріше суб'єктивно минуле, що продовженням своїм визначає час дії. Цей відмінок іменника стоїть при називному відмінку («Ты помнишь, сколько слез ребенком пролил я». — Батюшк.), знахідному — родовому («Любив тебе дівчиною, тепер люблю молодичею»), давальному («Еще юнкером случилось мне быть, по казенной надобности...»). Орудний предикативний на місці других непрямих відмінків іменників (знахідного, родового, давального) виник пізніше розглянутого орудного збігу і почав з'являтися у давньоруських пам'ятках — спочатку поруч із непрямыми відмінками, а потім поступово витіснити останні — раніше XV ст. Літературна мова без нього просто не може обійтися («Называю вас друзьями»; «Что за комиссия, создатель, быть взрослою дочери отцом!» — Гриб.; «Знаю, что человеку нельзя быть ангелом» — Фонв.). «Легкість переходу 2-го відмінка іменників в орудний відповідна ступеневі його граматичної об'єктності, що більший у непрямої відмінках, які входять до складеного додатка, ніж у називному предикативному, узгоджуваному з підметом»².

Орудний відмінок іменника на місці предикативного називного при дієсловах

¹ Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 487, 488.

² Там же, с. 493.

більшої енергійності з'являвся у різний час: спочатку в одній частині цих дієслів (де останні поєднувалися з називним відмінком, що не чинив опору своєю предикативністю), потім у другій і, нарешті, навіть досі він не зачепив деяких сполучень. Орудний відмінок прикметників замість називного входив у літературну мову повільно і не скрізь. Прикметник, на відміну від іменника, чинив опір орудному відмінку. Причина такого відходу від загального правила, на думку ученого, крилася, так би мовити, у небажанні прикметника втрачати свої ознаки узгоджуваності: «Вживання іменника в орудному відмінку на місці відмінка узгоджуваного цілком руйнує його граматичну узгоджуваність (атрибутивність), бо узгодження в роді і числі в «он был солдатом» зумовлене речовим значенням, а не граматичною властивістю звороту. Як тільки речове значення дозволяє у граматичному відношенні виявляється правильним неузгодження орудного предикативного іменника і в роді, і числі. Наприклад, про мужчину можна сказати у тому розумінні, як у шекспірівському «Сні в Іванову ніч»: «он будет стеною», «он будет стенами». На відміну від цього прикметник в орудному предикативному втрачає тільки узгодження у відмінку, але необхідно узгоджується в роді і числі; у протилежному разі це буде вказівкою або на його перетворення в іменник, або на опущення при ньому іменника»¹.

Історія складеного присудка у слов'янських і східнослов'янських мовах свідчить про його руйнування і запад — він розкладається на два речення, пов'язані сполучником, переходить у дієприслівник, прислівник, інфінітив; другі предикативні непрямі відмінки, що колись входили до складу складеного присудка своїм відмиранням давали життя новим членам речення — обставинам, додаткам. Колишній громіздкий і вже незручний для думки присудок ніби стягається і конденсується, скоряючись дієслову. Внаслідок такого стягнення із складеного присудка, що власне був дієслівно-іменним гібридом, ніби видавлюється ім'я і відпадає як непотрібне. Залишається чисте дієслово, яке, маючи у своє-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 507.

му розпорядженні розвинені дієслівні граматичні категорії особи, часу, виду, стану, способу, здатне передавати найтонші відтінки дії і стану. Енергія дієслова, ніби сконцентрувавшись в одному слові і зробивши присудок тим, чим він є зараз у слов'янських і східнослов'янських мовах, не може, проте, залишатися в рамках тільки присудка. Вона настільки сильна, що здатна навіть витіснити ім'я із його звичного місця в реченні — підмета, переймаючи функції останнього на себе. Наслідок — виникнення безособових речень. Ці речення, які обходились без підмета, де структурний центр зосереджується на одному головному члені — безособовому дієслові, були об'єктом пильної уваги ученого. У III томі своєї праці він визначає основні структурні типи безособових речень, ґрунтуючись на даних давньоруської книжної мови та народнопоетичної творчості. Це так звані безсуб'єктні звороти, серед яких — випадки з неузгоджуваним присудком при підметі в називному відмінку. Виникнення у мові безособових речень — подія не раптова. Вона відзначалася винятковою поступовістю, зароджуючись у надрах давньоруської мови (перший випадок вживання особового дієслова у безособовому значенні, у поєднанні з інфінітивом, що має значення зменшення, спаду, і родовим замість називного підмета, що теж характеризується спадом, О. О. Потебня фіксує з XIII ст.: «Въ лѣто 6632... передъ вечекою почя *убывати с(ъ)лн(ь)ця* и погыбе всѣ (= все)» — I Новг. літ.¹), розвиваючись далі вже на ґрунті мов трьох східнослов'янських народностей і продовжуючись в національних мовах. Безпосередньою причиною народження безособових речень, переходу від особової структури речень до безособової, на думку вченого, була втрата суб'єкта в особових реченнях або його перетворення в орудний відмінок дійової особи, а останнє давало можливість на певному етапі мислити за об'єктом невідомий суб'єкт.

Зазначимо, що безособові речення, як і посилення дієслівного начала в реченні нового часу, О. О. Потебня не вважав вершиною досконалості в мові. Він ніколи категорично не настоював на цій своїй тезі, як може

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3, с. 344.

декому здатися. Вона склалася у нього на основі спостережень над тим динамічним процесом, який можна було побачити на поверхні мови від давнини до нашого часу, а уламки його, що проливали світло на етапи цього процесу,— відшукати в сучасній мові. Коли форма стає непридатною для думки, її треба зламати — ось принцип, яким, за глибоким переконанням ученого, керується мова на шляху невинного прогресу і вдосконалення, принцип, який лежить і в основі зростання ролі дієслова. Можливо, пізніше у мові будуть розкриті і досліджені більш важливі, глибинні процеси, які дадуть переконливішу відповідь на питання, як і куди ми йдемо у своїй мові,— ради цього, в ім'я наукової істини О. О. Потебня готовий був відмовитися від будь-якого свого теоретичного твердження. А поки що процес зосередження предикативності в дієслові за рахунок предикативності імені і дієприкметника — істина, яку вчений переконливо довів і розвінчати яку ще нікому не вдалося, незважаючи на окремі спроби зробити це.

Лінія перебудови структури давнього речення проходила не тільки через перегрупування його членів, а й у напрямку зміни синтаксичних зв'язків між ними. У колишніх паратактичних реченнях, побудованих на началах узгодження, уподібнення, однорідності, нанизування його елементів, які багатьом його сучасникам здавалися надто простими і примітивними, О. О. Потебня бачив гармонію і стрункість. Адже вони протягом тривалого часу з успіхом обслуговували не одне покоління людей. В їх рамки могло вкладатися стилістичне багатство давньоруської мови. Адже ця структура, крім усього іншого, дозволяла могутнє висхідне, пафосне розгортання, дедалі більше посилення як почуття, так і глибини, розгалуженості думки, що зрештою у синтаксичній структурі висловлення — ораторського і писемного — давало високі зразки синтаксичної фігури — періоду, широко відомого в історії давньоруської мови. Ці періоди зміцнювалися у своїй будові пафосним єдиночаттям, єдиними фігурами закінчення (окличними чи запитальними), а також і міцною єдністю приєднання самих речень — частин періоду. Проте в надрах старого паратаксису визрівала нова структура. Спочатку думка могла задовольнитися простим паратаксом, дедалі розбудовуючи його в одній площині,— виникали

складні речення, поєднані сурядним зв'язком. Але такий односторонній рух синтаксичних одиниць в одному напрямку знову ж таки з часом не міг задовольнити потреб думки. Такий аналіз паратактичних будов, здійснений О. О. Потебнею, показав, що на певному етапі в рамках паратаксису можна було побачити майбутній гіпотаксис — це існування у давньоруській мові паратактичних підрядних речень. Отже, це був етап, за яким стояло народження нової форми думки — не прямолінійної, одноманітної, позбавленої перспективної глибини, як картини стародавніх художників, а глибоко розгалуженої, розбудованої у різних напрямках, так би мовити, стереоскопічної, наділеної перспективою, подібно до тієї перспективи, яка вперше постала з картин художників епохи Ренесансу.

В історії вітчизняного мовознавства 50—70-х років минулого століття можна назвати періодом шукань і зародження нових синтаксичних теорій. Основи логіко-семантичної граматики підточувалися. Погляди учених були спрямовані на національно-мовну специфіку російського синтаксису, на дослідження синтаксичних конструкцій живого народного мовлення. Для створення граматики національної мови логіка була непридатна. Про відхід від логіко-граматизму свідчила нова постановка основних синтаксичних проблем, таких, як слово, речення і його члени, структура простого і складного речення, співвідношення (а не тотожність) логічних і граматичних категорій і т. д.

«Разом з тим,— писав В. В. Виноградов,— саме в цю епоху починають широко розроблятися методи історичного і порівняльно-історичного вивчення синтаксичних явищ. При всій подвійності і малооригінальності загальної синтаксичної концепції «Историческая грамматика» Ф. І. Буслаєва вражала і захоплювала багатством нового цінного матеріалу з давньої російської мови, народного мовлення, з мови художніх творів — аж до середини XIX ст. О. О. Потебня незмірно розширив синтаксичне вивчення фактів давньоруської писемності і сучасної художньої літератури, висунувши нові принципи граматичної інтерпретації цих фактів»¹.

¹ Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса, с. 380.

Конкретизуючи наведену думку В. В. Виногорова, а також підбиваючи підсумки розгляду вчення О. О. Потебні про речення, зазначимо, що до найвидатніших досягнень цього учення, які переросли рамки граматичної науки XIX ст. і сміливо рушили у XX ст. і сучасність, стали такі його синтаксичні ідеї:

— граматичне речення за своєю лінгвістичною природою не тотожне і не паралельне з логічним судженням, а грамати́ка і мовознавство ніскільки не ближчі до логіки, ніж будь-яка інша наука;

— у генетичному плані первісне, ще безформне слово-речення є акт апперцепції, тобто психологічне, а не логічне судження за допомогою слова; первісне речення за своїм лінгвістичним складом одночленне і завжди предикативне (словесно тут виражається тільки присудок); за своєю психологічною природою — воно двочленне; первісне словесно-дwochленне речення — двочленне в лінгвістичному плані і чотиричленне — в психологічному як вираження двох апперцепцій, причому тут словесне вираження присудка апперцепції первинне, а підмета — вторинне;

— в історичному плані речення розвинутих у формальному відношенні мов, до яких належать східнослов'янські, не може визначатися як словесне вираження психологічного судження;

— найпростіше речення індоєвропейських мов вже має граматичну форму; граматичні форми і граматичні категорії складають граматичний зміст речення, а утворення і зміна їх по суті і є зміна самого речення, бо рух граматичних форм і категорій неминуче змінює речення — те найближче граматичне ціле, де відбувається життя цих форм, їх народження і вмирання;

— мова — це діяльність, мінливий орган думки, а тому наука про мову має своїм завданням дати ряд визначень речення, відповідних певним історичним періодам розвитку синтаксичної системи;

— граматичний мінімум індоєвропейського речення — *verbum finitum*, але останнє не є явищем первісним, бо, очевидно, допитливий розум дослідника зможе в майбутньому відшукати сліди давнішого порядку речей — недієслівного, а, скажімо, іменного типу речення і не обов'язково з двочленною структурою;

— граматичний максимум речення мусить бути синтезом усього відомого нам синтаксису певної мови;

— граматичні властивості і диференціальні ознаки членів речення повинні бути тільки формальними, а тому мусять виражатися не позамовним їх змістом, а граматичними, формально-функціональними способами його представлення;

— члени речення і частини мови — історично рухливі категорії, що органічно взаємопов'язані із змінами структури речення в цілому; це продемонстровано на історії складеного присудка і прикладки, граматичних замінах других присудкових відмінків і деяких перетвореннях в інфінітиві — процесах, що значно перебудували східнослов'янську синтаксичну систему, зробили її досконалішою;

— загальна тенденція формування синтаксичної будови індоєвропейських мов — диференціація членів речення і частин мови в структурі речення, розмежування раніше однорідних функцій його членів і одночасне посилення його граматичної єдності; на східнослов'янському мовному ґрунті ця тенденція проявилася у збільшенні граматичної протилежності імені і дієслова, стремлінні зосередити в дієслові предикативність усього речення за рахунок обмеження предикативності імені і дієприкметника; підтвердженням цього процесу була історія змін відношень предиката у власному розумінні і предикативної зв'язки, в зусиллях мови у створенні категорії чисто формальних дієслів, у замінах дієслівним присудком більш давнього дієприкметникового присудка підрядних речень, а до того — у перетворенні давнього доінфінітивного слова у дієслівну форму; процес зростання протилежності і взаємозв'язку членів речення, посилення граматичної напруженості останнього як єдності його структури зокрема знайшов вихід в обмеженні граматичних сфер однорідності узгодження, атрибутивності;

— процеси атрибуції і предикації у формуванні синтаксичної будови східнослов'янських мов відбуваються не ізольовано один від одного, а в діалектичній взаємодії в історичний час; проте в генетичному плані предикація — це атрибуція в широкому розумінні, її одне з перших лінгвістичних виявлень у граматичному, формально-функціональному розчленуванні давнього синк-

ретизму членів речення і їх синтаксичної рівноваги, однорідності в реченні;

— атрибуція і предикація найтіснішим чином пов'язані з грандіозними процесами перебудови структури східнослов'янського речення, насамперед з розвитком гіпотаксису і занепадом давнього паратаксису.

На жаль, не всі ідеї синтаксичної теорії О. О. Потебні дістали дальший розвиток в історії вітчизняного мовознавства. Найбільший вплив на наступні граматичні дослідження справило його учення про співвідношення членів речення і частин мови, про що йтиметься в наступному розділі, найменший — його нарис еволюційно-історичного розвитку синтаксичної структури східнослов'янського речення, хоч він і зараз не має собі рівного.

Решта положень учення О. О. Потебні про речення по-різному реалізувалася, тією чи іншою мірою впливала або оцінювалася у працях наших мовознавців.

Якщо у О. О. Потебні частини мови виростають із структури речення і його членів, то у А. В. Добіаша¹ все відбувається навпаки: семасіологічно-синтаксичні властивості слів формують речення. Члени речення як синтаксичні категорії він пропонує зняти. З цих позицій А. В. Добіаш критикує О. О. Потебню, а свою власну теорію речення будує на основі семасіології частин мови і їх форм. Проте, його погляди наближаються до поглядів О. О. Потебні у питанні про первісний дієслівно-іменний синкретизм.

Палким прихильником і популяризатором учення О. О. Потебні про речення був Д. М. Кудрявський².

У висновках до «Синтаксиса русского языка» Д. М. Овсяннико-Куликовський прямо повторив основні положення синтаксичного учення О. О. Потебні:

«Підбиваючи підсумки всьому, викладеному в цій книзі, ми одержуємо такі положення, відкриття і наукове обґрунтування яких є великою заслугою Потебні.

1) Синтаксичні форми — рухливі: вони змінюються протягом віків.

2) Ці зміни відбуваються у певному напрямку, а саме, в бік *найбільшого розвитку дієслівних форм і спаду*

¹ Див.: Добіаш А. В. Опыт семасиологии частей речи и их форм на почве греческого языка. Прага, 1897.

² Див.: Кудрявский Д. Н. Введение в языкознание.

іменних, і разом з тим будова речення перетворюється у тому розумінні, що роль дієслова — присудка і взагалі дієслівність кожного речення дедалі збільшуються за рахунок ролі підмета й інших іменних частин. Це виражається у розвитку безсуб'єктності, у перевазі керування над приляганням, зникненні складених присудків з іменами і дієприкметниками, поширенні складених присудків з інфінітивом, розвитку таких зворотів, як «орудний предикативний» і багатьох інших.

Спостереження в галузі інших мов (особливо — нових, германських і романських) приводять до тих самих висновків. Порівняльно-історичне вивчення синтаксису різних мов мусить привести до розкриття картини еволюції граматичного мислення у вказаному напрямі, тобто в напрямі *до переваги граматичної категорії дії над граматичною категорією субстанції*.

Першорядне значення цього роду пошуків для вивчення психології і еволюції людського мислення *взагалі стоїть поза всяким сумнівом*¹.

Синтаксичне учення О. О. Потебні надто повільно входило у російську граматичну науку. З одного боку, це пояснювалося його складністю і незвичністю, а з другого — тим, що поряд входило в силу і набувало дедалі більшої популярності граматичне учення П. Ф. Фортунатова. Коливання між О. О. Потебнею і П. Ф. Фортунатовим у виборі шляхів дослідження синтаксичних явищ, якщо не характерна, то принаймні відчутна риса того часу.

Коли порівнювати цих двох велетнів вітчизняної мовознавчої думки, кожен з яких створив свою власну лінгвістичну школу, то таке порівняння, на нашу думку, буде на користь О. О. Потебні. О. О. Потебня починав свої дослідження з проблеми співвідношення між думкою і мовою і підпорядкував їй свої граматичні студії, П. Ф. Фортунатов починав з мовно-психологічних етюдів і прийшов до форми слова, яку він поставив у центр свого граматичного вчення. Проте, це зрозуміли не відразу. О. М. Пешковський зробив спробу синтезувати синтаксичне учення цих двох мовознавців, незважаючи на їх позиційно-методологічний антагонізм. Така спроба

¹ Овсяннико-Куликовский Д. Н. Синтаксис русского языка, с. 311.

від самого початку була приречена на невдачу і мусила зайти у безвихідь, якби не з'явився шахматовський «Синтаксис русского языка» з його виразним зближенням із синтаксичною теорією О. О. Потебні. Це був поворот до вчення О. О. Потебні, що зумовив істотний перегляд і перевидання О. М. Пешковським свого «Русского синтаксиса в научном освещении», де потебнянські синтаксичні ідеї бралися на озброєння.

О. О. Шахматов підхопив твердження О. О. Потебні, що без частин мови немає нашого речення і створив своє знамените вчення про синтаксис частин мови.

Досягнення О. О. Потебні в галузі вивчення важливих проблем вітчизняної синтаксичної науки були високо оцінені і висвітлені в радянському мовознавстві у працях В. В. Виноградова, Л. А. Булаховського, Ф. П. Філіна, В. І. Борковського, І. К. Білодіда, Е. Ф. Карського, Ф. М. Березіна і багатьох інших наших граматистів, переважно славістів і індоевропеїстів. Так, підбиваючи підсумки вивчення синтаксичної будови слов'янських мов у дослідженнях О. О. Потебні і в післяпотебнянську епоху, О. С. Мельничук справедливо відзначав, що синтаксична теорія ученого «поєднала в собі три основні аспекти, які вже на той час намічались у розробці порівняльно-історичного синтаксису індоевропейських мов: висвітлення історичного розвитку синтаксису окремої групи індоевропейських мов (у даному разі групи слов'янських мов), дослідження синтаксичної структури індоевропейської прамови і розробку питання про доіндоевропейський (і, можливо, ранньоіндоевропейський) період формування структури індоевропейського речення. Дальший розвиток порівняльно-історичних досліджень у галузі синтаксису індоевропейських мов продовжувався в усіх трьох намічених напрямках»¹.

Висока наукова цінність і авторитет загальнолінгвістичних ідей О. О. Потебні давно вже стали незаперечним фактом. Сюди, насамперед, належить його знаменита теза про граматичний синкретизм первісного імені, про зростаючу при заглибленні в старовину його предикативність і атрибутивність, про іменний характер давнього речення і конкретність елементів давньої мо-

¹ Мельничук О. С. Развитие структуры слов'янського речення. К., 1966, с. 9.

ви. «Найновіші дослідники (за кордоном: Uhlenbek, H. Schuchardt та ін., у нас — М. Я. Марр і І. І. Мещанинов) доповнюють історичну схему Потебні гіпотезою про існування давнього типу речення, що передував появі номінативної, іменної будови (речення так званої ергативної будови)»¹, — писав В. В. Виноградов. Сюди слід віднести також синтаксичні роботи С. Д. Кацнельсона, Л. С. Биховської, А. В. Десницької, Т. А. Дегтярьової та ін. У зв'язку з розробкою ідей про універсальні тенденції мовної еволюції Г. А. Климов, наприклад, вивчає різні аспекти загальної теорії ергативності. Зокрема, в рамках проблематики синтаксичної типології він намагається чітко диференціювати такі граматичні поняття, як ергативна конструкція речення, ергативна типологія речення і ергативна будова мови². На існування певного взаємного паралелізму номінативної і ергативної будови, їх стадіальну невизначеність у чисто лінгвістичному плані і у зв'язку з розвитком людської думки звертав увагу Є. Курилович³. Вивчаючи проблеми типології мови і мовного мислення, С. Д. Кацнельсон досліджує такі загальні питання граматичної теорії, як мисленні і комунікативні (універсально-мовні) основи граматичної будови, філософсько-граматичні аспекти функціонування так званої «явної» і «прихованої» граматики. Характеризуючи специфіку останньої, він підкреслює, що її провідні ідеї, розвинуті Л. В. Щербою, Б. Л. Уорфом, Е. Кошмідером та ін., ще раніше можна було знайти в ученні О. О. Потебні, який стверджував існування в системі мови своєрідної внутрішньої формальності, що має виразний функціонально-граматичний характер⁴.

Розробка проблем еволюції структури індоевропейського речення на різних етапах його розвитку до і після розпаду індоевропейської прамовної єдності різною мірою подана в дослідженнях Б. Дельбрюка, Й. Зуба-

¹ Виноградов В. В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. М., 1975, с. 323.

² Див.: Климов Г. А. Очерк общей теории эргативности. М., 1973.

³ Див.: Kurylowicz J. Esquisses linguistiques, Wrocław — Krakow, 1960.

⁴ Див.: Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972.

того, А. Мейє, К. Бругмана, П. Гартмана, Е. Бенвеніста, В. Г. Адмоні, Е. А. Макаєва, В. В. Іванова, М. М. Гухман, А. В. Десницької та ін. Поряд із загальними проблемами теорії синтаксису індоєвропейських мов тут досліджуються питання формування складнопідрядних речень і розвитку складових частин структури простого речення. Ще ширше коло питань, пов'язаних з вивченням у синхронічному і діахронічному планах структури слов'янського речення, постає у працях Г. В. Ягича, В. Вондрака, А. Мейє, К. Горалка, Б. Гавранка, І. Курца, Ф. Травнічка, Я. Бауера, В. Шмілауера, Ф. Данеша, В. І. Барковського, Т. П. Ломтева, Л. А. Булаховського, Л. І. Ройзензона, А. П. Груцо та ін. Так, наприклад, синтаксис східнослов'янських мов (члени речення, типи простого і складнопідрядного речень) у пам'ятках XI—XVII ст. досліджується в академічній серії колективних монографій під редакцією В. І. Борковського — «Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков» (М., 1968—1973). Одна з найбільш значних і концептуально-завершених систем описання еволюції структури слов'янського речення — від її праслов'янського етапу аж до нашого часу — висунута у відомій синтаксичній праці О. С. Мельничука¹. Її автор, характеризуючи зміни в структурі речення слов'янських мов, визначає дві лінії розвитку цих змін: зовнішньосинтаксичну (види модальності, лексико-граматичне оформлення часової перспективи) і внутрішньосинтаксичну (структурні типи речень, синтагматичне членування речень, порядок слів).

Говорячи про вивчення східнослов'янського синтаксису у вітчизняному мовознавстві XIX — початку XX ст., оцінюючи нові шляхи порівняльно-історичного і порівняльно-типологічного дослідження синтаксичної будови у працях О. О. Потебні, О. В. Попова, Ф. Е. Корша та ін., визначаючи вплив останніх (особливо О. О. Потебні) на наступний розвиток синтаксичних досліджень, В. В. Виноградов писав, що цей неоціненний досвід нашого мовознавства переконливо свідчить: «...Центральною частиною синтаксису повинен бути розділ, де 1) граматично визначається поняття про речення і його місце

¹ Див.: Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення.

в загальній системі мови; 2) розкриваються основні типи речення в сучасній мові — або історія різних типів речення; 3) з'ясовуються конструктивні елементи різних типів речень; 4) викладається учення про складові частини речення і види їх зв'язків, про функції слів і словосполучень в структурі речення; 5) встановлюється роль логіко-психологічних категорій (напр., підмета, присудка) в осмисленні різних типів речень, роз'яснюється поняття присудковості і ширше: різних форм присудковості і — ще ширше — різних способів вираження предикативності; докладно розкривається вся багатоманітність форм граматичного вираження предикативності; 6) намічаються основні принципи перетворення або переосмислення речень шляхом змін у порядку слів та інтонаційно-смысловому членуванні на слова або групи слів; 7) висвітлюються форми висловлювань, близькі до речень або еквівалентні з ними; 8) визначаються функції різних типів речень і висловлювань і коло їх стилістичного вживання; 9) описуються пануючі тенденції у формах поширення і ускладнення речень; 10) диференціюються прийоми еліптичного стиснення речення або аналогічних заміни всередині речення»¹. Ці проблеми загальної синтаксичної теорії, що склалися у нашому мовознавстві в основному у дореволюційну епоху і відображали безумовно прогресивне прагнення вітчизняних учених до всебічного вивчення речення, є актуальними і для радянської граматичної науки, де синтаксичні ідеї О. О. Потебні, їх творча реалізація у сучасних синтаксичних дослідженнях є найкращим визнанням його заслуг перед вітчизняною наукою.

¹ Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса, с. 391.

ЧАСТИНИ МОВИ

кільки існує наукова грамати́ка, стільки ж і проблема морфологічної структури слова і зв'язана з нею класифікація словникового складу за частинами мови були і є центральними проблемами мовознавства, що мають велике теоретичне і практичне значення, проблемами, на яких стикалися погляди багатьох мовознавців і які можна уявити собі як поле битви, де ніколи немає переможених і переможців, де часом установлювалося перемир'я і противники поверталися на свої бази, щоб набратися сил в умовах мирного часу і підготуватися до нової битви.

Такою базою, спільною для протидіючих сил, завжди була і залишається з деякими змінами традиційна, класична грамати́ка, а в ній — традиційне вчення про частини мови, яке веде свій початок від античної старовини і має глибоке коріння у вітчизняному мовознавстві.

Наставали нові часи, змінювалося озброєння, змінювалася тактика, змінювалися методи ведення війни, але бійці, як легендарний Антей, не могли обійтися без матері-землі, яка їх вигодувала і з надр якої вони черпали нові сили. Це не означає, що така боротьба марна — в майбутньому, очевидно, будуть переможці і їх вінчатимуть лаврами, але до цього ще далеко, а сучасне мовознавство — і практичне і теоретичне — не може обійтися без традиційного погляду на частини мови, звичайно, поглиблюючи і розширюючи його.

Звернемося до історії того питання, що нас цікавить, у вітчизняній науці про мову для того, щоб виразніше уявити собі те нове, що було внесено у розробку теорії частин мови О. О. Потебнею.

Учення про частини мови, або частини слова стояло в центрі граматичної системи М. В. Ломоносова (1711—

1765). У своїй знаменитій «Российской грамматике» (1757) частини мови на логіко-семантичній основі він поділяє на два розряди — повнозначні і службові (допоміжні).

Повнозначні частини мови відображають буття, службові скорочують повторення речень («речень») згідно з принципом економії мовних засобів. Через те що є два види буття і ідеї (речі і дії), то імена і дієслова, що означають речі і дії, є основними, «повнозначними частинами слова». Імена охоплюють іменники (означають речі), прикметники (означають якості) і числівники.

Допоміжні частини мови виконують службову роль, «з'єднуючи або скорочуючи «повнозначні частини слова». Прийменники служать «для повнозначності обставин, до речей або до змін належних, пропонуються іменам і дієсловом окремо... Сполучники самих понять відповідність між собою показують». Скорочуючі частини слова, що містять «кілька ідей різних», — займенник, прислівник, вигук: «Займенник кладеться замість імені; прислівник зображує єдиним словом (у М. В. Ломоносова — «речением». — О. Б.) обставини; вигук являє собою рух духу людського коротко». Дієслово має дієприкметник і дієприслівник, які теж «повідомляють ідеї речей».

Отже, М. В. Ломоносов виділяє вісім частин мови. «Слово людське, — писав він, — має вісім частин знаменних: 1) ім'я для назви речей; 2) займенник для скорочення найменувань; 3) дієслово для називання діянь; 4) дієприкметник для скорочення поєднанням імені і дієслова в один вислів; 5) прислівник для короткого зображення обставин; 6) прийменник для показу належності обставин до речей або діянь; 7) сполучник для зображення взаємності наших понять; 8) вигук для короткого виявлення рухів духу»¹.

Його класифікація частин мови ґрунтується, як видно, на семантико-морфологічному принципі: визначаючи граматичне значення частини мови, автор ураховує особливості словозміни, словотворення і синтаксичного вживання. Синтаксис розкладається на синтаксис

¹ Ломоносов М. В. Полн. собр. соч., т. 7. М.—Л., с. 405.

частин мови («сочинение частей слова») і синтаксис речення; перший відноситься до граматики (описання узгодження і керування різних частин мови — імені, дієслова, «допоміжних частин слова» і сполучення частин слова за різними обставинами), речення і період М. В. Ломоносов розглядає в риторичі.

Після М. В. Ломоносова настає період докладного опрацювання, дослідження, поглиблення і розширення змісту поняття частин мови, а також ускладнюється основа виділення їх.

Так, І. Орнатовський у своїх «Новейших начертаниях правил российской грамматики, на началах всеобщей основанных» (1810) усі слова російської мови ділить на дев'ять частин мови, оскільки кожний предмет може мати різні ознаки або якості і одержувати своє вираження в різних поняттях: 1) ім'я, 2) прикметник, 3) числівник, 4) займенник, 5) дієслово, 6) прислівник, 7) прийменник, 8) сполучник, 9) вигук.

У працях О. Х. Востокова намічається деяке посилення морфологічного аналізу слова, оцінки його структурних особливостей. Однак реальне значення залишається переваляючим. Так, поняття ознака він ставить нарівні з поняттями предмет, дія і на цій підставі виділяє з загальної групи імен прикметник з досить докладною його диференціацією: якісні, присвійні, відносні. До них зараховуються також прикметники числові (кількісні і порядкові), прикметники дійові (дієприкметники).

Г. П. Павський серед усіх слів людської мови віддає перевагу дієслову. Оскільки в дієслові виражається судження особи і її присуд різним предметам та їх належностям, як ось: про діяння, пасивність, явище, що уявляються особі в різні часи на більшому чи меншому просторі, то з дієсловом він поєднував поняття про час і простір. Російське дієслово, говорив він, взяло на себе обов'язок, крім минулого, теперішнього і майбутнього часу, зображувати і протяжність дії і явища.

Згідно з «розвитком людських понять» частини мови, на думку Г. П. Павського, повинні стояти в граматиці у такому порядку:

І. Назви почуттєвих вражень і відчуттів — вигуки.

ІІ. Зображення понять: а) займенник або головне ім'я; б) іменник; в) прикметник; г) числівник.

ІІІ. Зображення думок: а) дієслово у повному вигляді; б) дієслово у вигляді іменника — неозначений спосіб; в) дієслово у вигляді прикметника — дієприкметник; г) дієслово у вигляді прислівника — дієприслівник.

ІV. Частки, що походять від імен і дієслів і служать скороченням мови: а) прийменники; б) сполучник.

Частини мови у І. І. Давидова («Опыт общесравнительной грамматики русского языка», 1852) виділяються на основі функцій слів у «спокопвічній» і логічно нормованій структурі думки — судженні-реченні.

«Як у світі реальному, — писав він, — ми бачимо дію і буття; так і в мові, що являє собою духовне відтворення цього світу завдяки слову, знаходимо дві стихії: дієслово і ім'я; перше означає діяльність, друге — буття, тобто предмет видимий, або розумово уявний. З цих двох понять — дії і предмета, що об'єднуються, утворюється думка»¹.

Думка реалізується в реченні, яке складається з підмета (subjectum) і присудка (praedicatum), а з цих двох членів речення розвивається решта частин мови. Як підмет, так і присудок розрізняються якостями: звідси впливає потреба в окремих частинах мови; якість підмета означають прикметники, а якість присудка — прислівники.

Крім позначення якості, підмет і присудок мають потребу у визначенні кількості та в уособленні: речення досягає цього завдяки числівнику і займеннику.

Крім цих частин мови, потрібні ще особливі слова для означення взаємних відношень предметів у просторі і послідовності дій у часі. Відношення виражаються прийменниками, а послідовність — сполучниками.

Зазначені частини мови поділяються на повнозначні і службові, причому до останніх, що виражають відношення, зараховуються, крім прийменників, сполучників, допоміжних дієслів, і займенники і числівники. Прислівник кваліфікується як частина мови, що стоїть на межі, займає серединне положення. Це — повнозначно-службова частина мови.

¹ Давыдов И. И. Опыт общесравнительной грамматики русского языка, изд. 2-е. Спб., 1853, с. 61—63.

Форми різних частин мови і зв'язані з ними граматичні категорії (наприклад, перехідність і неперехідність дієслів, їх способи, стани) характеризуються з точки зору функцій в реченні або відношення до речення. Так, «коли займенником *ся* означається безособовість і взаємність дійових осіб, тоді він додається до дійсного, середнього, пасивного. Наприклад: *ему не спится, не можеся, не сидится, не стоїтсья; ему не хочеться, слышится; сговоренось, соглашенось*»¹.

«Треба відзначити,— зазначав В. В. Виноградов,— що коли в загальнопорівняльній граматиці Давидова частини мови і їх форми розглядаються з точки зору їх ролі в реченні, тобто морфологічні факти усвідомлюються в плані синтаксичному, то і, навпаки, застосування порівняльного принципу, при цьому з виразним порушенням історичної перспективи розвитку самої російської мови, при аналізі форм слів — веде до викривленого розуміння їх сучасної структури і синтаксичних функцій»².

У граматиці І. І. Давидова порушені принципи синхронного і історичного описання граматичних форм і процесів. Його уявний, часом непослідовний історизм усуває нормативність граматичного описання. Про це можуть свідчити такі твердження: «Російське дієслово, сполучаючись з особами та іменниковим дієсловом, набуває двох видів: або 1) особові займенники і дієслово іменникове *есмь* стоять окремо при минулому часі, пасивному дієприкметнику і при неозначеному, наприклад, *я писал, он образован, я буду писать*; або 2) особові займенники сполучаються з коренями первісних і похідних дієслів, і іменникове дієслово не допускається, наприклад *пишу, куплю*. Перший спосіб сполучати або дієвідмінювати можна назвати нестягненим, другий — стягненим». «Перший спосіб легкий: до минулого часу, пасивного дієприкметника приєднується особовий займенник, а до неозначеного майбутній час іменникового дієслова. Другий спосіб зустрічається в дієсловах однократних і неозначенократних: коли знаки

¹ Давидов І. І. Знач. праця, с. 80.

² Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса, с. 208.

осіб зливаються з однократним дієсловом, тоді утворюється майбутній час, напр. *двину, дуну*; коли ж вони зливаються з неозначенократним дієсловом, тоді утворюється теперішній час: *стою, лежу*»¹.

Зазначимо, що синтаксичний аспект у сфері морфології, зокрема, при розгляді частин мови, у І. І. Давидова неоднаковий і непослідовний. Це виразно відчувається в неоднакових аспектах аналізу матеріалу, що входить у різні відділи граматики, розгляду граматичних категорій, форм і т. д. Скажімо, порівняльний (з іншими індоевропейськими мовами) аналіз словотворення позбавлений синтаксичного проникнення. Категорії і форми іменників описуються у порівняльному, іноді абстрактно-генетичному, а переважно у морфологічному планах.

Взагалі ж, розділ «Общесравнительной грамматики» І. І. Давидова, присвячений частинам мови та їх змінам, як справедливо підкреслював М. К. Грунський², багато в чому відображає і повторює погляди Г. П. Павського (наприклад, в аналізі форм і функцій ступенів порівняння прикметників, частково видових варіацій дієслова), О. Х. Востокова (щодо характеристики загальних значень прийменників), М. І. Греча (у розгляді іменників *pluralia tantum*) та ін.

Ф. І. Буслаєв, як і його попередники, основною ознакою частин мови вважав особливості в реальних значеннях слів: «Розглядаючи окремі слова, що складають мову, помічаємо між ними таку відмінність: одними мовець виражає весь різноманітний зміст мови; іншими ж цей розрізнений матеріал зв'язує в злагожене ціле для передачі своєї думки особі — слухачеві; першими означає предмети, їх властивості, дії; другими — логічні прийоми, вживані у складі речення, і відношення до себе, як особи, що говорить,— до особи, що слухає, і до предмета мови. Слова першого розряду іменуються частинами мови знаменними (тобто повнозначними.— О. Б.), якими є: іменник, прикметник і дієслово (за винятком допоміжного); другого — службовими, а саме: займенник, числівник, прийменник, сполуч-

¹ Давидов І. І. Знач. праця, с. 80—81.

² Див.: Грунський Н. К. Очерки по истории разработки синтаксиса славянских языков, т. 1, с. 153—156.

ник; дієслово допоміжне»¹. Серед прислівників він виділяє повнозначні — *знову, навскоси* і под. та службові — *тут, там, двічі*. Вигуки — своєрідні слова, що «виражають не логічні відношення і не різноманітність предметів мови, а почуття того, хто говорить»² — теж диференціюються на повнозначні (*о горе, спасибі*) і службові (*і, а, ну* і под.).

Велику увагу вчений приділяв морфемам, які він називав «утворюючими закінченнями», що, на його думку, приєднуючись до кореня слова, надають йому певного значення — предмета (*люб-им-ець*), дії (*люб-л-ю*), властивості (*люб-ий*) і цим самим розподіляють їх за частинами мови, роблячи їх іменниками, дієсловами чи прикметниками³.

Службові слова, за Ф. І. Буслаєвим, не становлять окремих угруповань (окремих частин мови), вони — частини частин мови, відзначаються лише більш абстрактним значенням⁴. Навіть сполучник не має абсолютних ознак окремоти. Наприклад, слово *хотя*, втрапивши конкретне дієслівне значення і набувши значення абстрактного поняття про допуск, умову, стало сполучником. Службові слова виділяються серед частин мови: допоміжні дієслова — серед дієслів, займенникові прислівники — серед прислівників і т. д.

У вченні Ф. І. Буслаєва досить чітко намічається також і синтаксичний аспект, який у визначенні частин мови відіграє певну роль, але не головну: «Усі частини мови і зміни їх одержують свій зміст за місцем, яке займають вони в реченні. Крім того, одночасно вони мають і своє власне незмінне значення як окремі форми. Визначення цих форм і становить учення про категорії частин мови»⁵.

Номенклатура частин мови у Ф. І. Буслаєва подавалася не як класифікація, а тому тут відсутня будь-яка строгість і послідовність. Так, в одному місці він виді-

¹ Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка, с. 287.

² Там же.

³ Там же, с. 317.

⁴ Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка, с. 288, 311.

⁵ Буслаев Ф. И. О преподавании отечественного языка. М., 1844, ч. II, с. 6.

ляє прислівник як повнозначну частину мови, а в іншому зовсім її не визнає; числівники і займенники розглядаються то окремо, то в складі інших частин мови і т. д.¹.

Багато цінного в розробку питання частин мови вніс видатний вітчизняний граматикист К. С. Аксаков. Він рішуче виступав проти намагань В. Г. Белінського апріорно скріпити частини мови із строго визначеними членами речення, як це робилося в загальній «філософській» граматиці. Визнаючи працю В. Г. Белінського «Основания русской грамматики для первоначального обучения» (1837) вартою уваги, оригінальною і цінною, К. С. Аксаков, однак, заперечує абстрактно-логічне прирівнювання в ній частин мови до членів речення: «Він (В. Г. Белінський.— О. Б.) поділяє частини мови, ґрунтуючись на логічному реченні, говорячи, що підметові відповідає ім'я, присудку — прикметник і, так ним звані, означальні частини мови, а зв'язці — дієслово. Цей поділ, як нам здається, досить довільний і має тільки вигляд правди... Невже підмет є завжди ім'я? Підметом може бути дієслово, прислівник і т. д. Чим же після цього буде ім'я? — Це буде загальна назва підмета, а зовсім не частина мови, бо іменем (тобто підметом) можуть бути й інші частини мови. Що ж таке власне ім'я як окрема частина мови? Питання залишається не розв'язаним. Цілком те ж саме можна сказати про визначення дієслова і означальних частин мови. Точно так само це будуть загальні назви частин логічного речення, якими можуть бути всі частини мови.— Отже, основа, що приймається автором, здається нам зовсім помилковою, якщо ми тільки так її зрозуміли. Автор помилився від того, що він не звернув уваги на форму слова, а це головне. Одна й та ж сама частина мови може бути вживана і підметом, і присудком, а тому обґрунтовувати на цьому свій поділ було б помилкою»².

Виступаючи проти отождолення граматичних категорій з логічними або універсальними семантичними, він

¹ Вчення Ф. І. Буслаєва про частини мови викладене в кн.: Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови, ч. 1. К., 1961, с. 61—63.

² Аксаков К. С. О грамматике вообще.— Полн. собр. соч., т. 2. ч. 1. М., 1875, с. 5.

настійно твердив, що зміст слова може бути який завгодно, але вся справа у формі, яка надається цьому змістові, і вказує йому місце у мові, від чого воно відмінюється або дієвідмінюється, є іменем або дієсловом. «Дієслово, ім'я, всі частини мови — не в змісті, не в значенні слова, а в формі, і значить, перше питання граматики полягає в тому, внаслідок яких законів слово людське, виражаючи думку, набуло ось таких і таких форм»¹.

Учення про частини мови, їх форми і категорії, за К. С. Аксаковим, входить у першу частину граматики під назвою аналітика, яка відповідає сучасній морфології. Його власні наукові положення про частини мови можна охарактеризувати так.

Все, що існує, відзначав учений, існує де-небудь і коли-небудь, іншими словами, у просторі і часі. У цих двох формах постала природа в розумі людини — у формі простору як предмет, у формі часу як дія. У людському слові як відображенні людського поняття з необхідністю повторилося те ж саме, і тому воно поділилося на дві основні частини мови — на ім'я (предмет) і на дієслово (дія). Кожна з цих частин мови, будучи сама по собі надто загальною, має свої дальші визначення, що природно виникають у її сфері. Людина відділяє від предмета і від дії якість, внаслідок цього у слові якість (означення) імені виразилася прикметником, якість дієслова — прислівником. Предмети впливають один на одного, відносяться один до одного так само, як і дії, отже, в слові відношення між предметами, іменами, виражається прийменником, відношення між діями — сполучником. Таке визначення, як говорить сам К. С. Аксаков, «ґрунтується на загальних законах розуму», тому «аналітична граMATика поділяється, очевидно, на дві частини: I — ім'я і означаючі його прикметник і прийменник; II — дієслово і потім визначаючі його прислівник і сполучник»².

Займенник, як гадає К. С. Аксаков, ніяк не може бути окремою частиною мови. Особовий займенник учений відносить до імені — він теж означає предмет у широкому розумінні цього слова. Решта видів займен-

¹ Аксаков К. С. Знач. праця, с. 6.

² Там же, с. 7.

ника відноситься до прикметника. Дієприкметник теж не частина мови — це віддієслівний прикметник, а дієприслівник — віддієслівний прислівник. Від простого прикметника і прислівника їх відрізняє тільки те, що вони зберігають дієслівне керування. Проте іноді дієприкметник, змінюючись, втрачає цю властивість: наприклад, *могучий* — тут ще видно дієслово; але *щ* вимовляється, як *ч*, і *могучий* вже тільки простий прикметник.

Вигук К. С. Аксаков зовсім не вважає словом. Він, на його думку, показує невизначений стан болю, жаху, радості, для якого часто не можна знайти навіть букви. Навіть коли в ролі вигуку виступають слова, вони в такому разі втрачають свій зміст. Тут немає слова, тут говорить не людина. Це крик, який виривається з уражених грудей її, крик, яким вона ще не відрізняється від тварини. І тільки тоді повертається її благородна людська природа, коли вона виходить з меж цього простого вигуку і починає усвідомлювати свій внутрішній світ у словах¹.

Таким чином, К. С. Аксаков виділяє шість частин мови: іменник, прикметник, прийменник, дієслово, прислівник, сполучник.

«К. С. Аксаков був дуже далекий від того, щоб, аналізуючи граматичну будову мови, розуміти її як систему граматичних форм, форм слова, форм словосполучення і форм речення.

Виступаючи проти зміщення граматичної форми і її семантичних функцій, проти ототожнення граматичних категорій з логічними, проти штучної семасіологізації граматичних явищ, К. С. Аксаков намагався побудувати граматику російської мови на основі властивих їй форм і категорій, але розуміє він ці форми і категорії не в плані системи або структури російської мови як цілого, а в окремих виявленнях або часткових зв'язках»², — писав В. В. Виноградов, оцінюючи граматичні погляди ученого.

Проте, незважаючи на це, його намагання покласти в основу граматики форми мови з властивими їм зна-

¹ Див.: Аксаков К. С. Знач. праця, с. 6—8.

² Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса, с. 199.

ченнями та синтаксичними функціями відкривало нові перспективи вивчення граматичної будови російської мови. «Пізніше,— відзначав В. В. Виноградов,— до близьких поглядів прийшли, хоч і різними шляхами, О. О. Потебня з одного боку, А. В. Добіаш, з другого, і П. Ф. Фортунатов, з третього»¹.

Спеціального визначення частин мови в О. О. Потебні немає, як немає і окремого розділу морфології в його праці «Из записок по русской грамматике», де б вони за встановленою традицією могли бути розглянуті. Частини мови в його граматичному вченні є завершальним етапом всебічної характеристики слова: його реального змісту, граматичного значення і граматичної форми, граматичних категорій, його функціонування в реченні і, нарешті, його належності до найскладніших і найзагальніших граматичних категорій, які ніби підносяться над іншими,— до частин мови.

Отже, частини мови для О. О. Потебні — це граматичні категорії, але категорії особливі. З одного боку, вони спрямовані в семантику, бо мають реальний зміст, з другого,— у синтаксис, бо є членами речення, тобто мають виразний семантико-синтаксичний характер.

Залишаючи осторонь (наскільки це можливо в ученні О. О. Потебні) синтаксичні характеристики частин мови, які були предметом розгляду у попередньому розділі, зазначимо, що основною ознакою частин мови О. О. Потебня вважав значення їх, точніше — специфіку їх реального значення. Він дотримувався погляду, що, оскільки в основі реального значення слова лежить якась ознака названого ним предмета чи явища, то, зрештою, кожне слово є виразником ознаки,— часто виразно зрозумілої і з точки зору сучасного мислення, наприклад, *доброта, білизна, зелень; добрий, білий, зелений; добріти, біліти, зеленіти; добре, біло, зелено*, або вже втрачену, наприклад, слова *дуб, трава, вода*. Проте наведені приклади свідчать, що слова по-різному виражають ці ознаки. Саме ця особливість, як гадав учений, і лягла в основу визначення частин мови. Відмінність між частинами мови, писав він, полягає «не в

¹ Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса, с. 200.

змісті, а в способі його представляти»¹. З цієї точки зору трактування окремих частин мови у нього має незвичайний і своєрідний характер.

Пристаючи до розгляду частин мови у граматичному вченні О. О. Потебні, зазначимо, що нам доведеться іноді нагадати, а то й повторити деякі з тих дефініцій, які фігурують у розділі «Речення». На нашу думку, зробити це необхідно з двох причин. По-перше, у розділі «Речення» вони аналізуються, як уже відзначалося, з синтаксичної точки зору, тут — з позицій частин мови як лексико-граматичних розрядів. По-друге, такий виклад буде зручнішим для сприйняття.

ІМЕННИК

О. О. Потебня подає три визначення іменника як частини мови: для ранніх етапів розвитку мови, точніше — на стадії його виникнення і для пізніших часів: а) «Іменник первісно є ознака, яка міститься (дана вже, готова) в чомусь визначеному для думки і без допомоги іншого слова»². Так, *белок* — це біла частина яйця, біла, покрита снігом гора; *бель* — біла пряжа, білі колоски (без зерен), біла дрібна риба, білий порошок (сулема); *старик* — стара людина або старе русло ріки, що носить чоловіче ім'я, наприклад, Дніпро; *старуха* — стара жінка або старе русло ріки з жіночим іменем; *старка* — стара вівця, стара горілка і т. д. Хоч, вимовляючи подібний іменник, говорить учений, ми не мислимо *in extenso* того, в чому подана етимологічна ознака, і хоч виходить, що це щось залишається за межами свідомості, але в іменнику це щось і в решті свого складу, крім етимологічної ознаки, вже не є сирим матеріалом думки: воно було вже раніше в цих неназваних ознаках доведено до свідомості. Порівняно з первісним іменем іменник — це наслідок складнішої роботи думки. Дальший розвиток абстрагуючої діяльності людського мислення викликав процеси узагальнення і абстрагування в іменнику. Виникає нова характеристика іменника.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. I—2, с. 88.

² Там же, с. 96—97.

б) «Іменник стає абстрактним, тобто назвою ознаки, що мислиться самостійно, незалежно від будь-якого комплексу ознак»¹. Цим визначенням абстрактний іменник не змішується з прикметником, бо останній є дана ознака, що мислиться не самостійно, а в чомусь іншому. Для наведеного визначення О. О. Потебні стали в пригоді такі міркування К. Гейзе: «Грамматична відмінність між іменниками конкретними і абстрактними ґрунтується не на протилежності почуттєвого і того, що не підлягає почуттям, а на тому, чи визнається субстанціальність реальною, тобто об'єктивно існуючою в дійсності, або тільки ідеальною, тобто формою, яка надана думкою чому-небудь, що само по собі не самостійне. Конкретним іменником буде і назва того, що не підлягає почуттям, або понадпочуттєвого, якщо останнє мислиться як самостійна індивідуальна субстанція, наприклад, *бог, дух, душа, час*. Навпаки, змістом абстрактного іменника може бути те, що сприймається чуттями, наприклад, *краса, величина*, бо суть такого іменника в тому, що він підводить під форму субстанціальності поняття атрибутивне, все одно чуттєве чи нечуттєве, тобто властивість чи дію, що містяться у субстанції»².

Наведені вище визначення іменника як ознаки передбачають, що ця ознака зрозуміла, що вона вносить свій зміст у думку. Але з часом у багатьох конкретних іменниках ознака втрачається. Так, наприклад, у слові *дуб*, хоч і була колись своя ознака, така ж виразна, як і в слові *білок* і тому под., але тепер це слово відносить думку лише до певного самостійного кола ознак, не протиставляючи цьому колу ніякої окремої ознаки. Для цього ступеня розвитку можливе ще одне визначення іменника.

в) «Іменник конкретний є такою назвою певного вмістителя або вмістилища ознак, яке не дає можливості визначити, яка з цих ознак ближча до свідомості»³.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 98.

² Heuse K. W. L. System der Sprachwissenschaft. Berlin, 1856, S. 187.

³ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 98.

Забуття цієї ознаки в іменнику відбувається переважно тому, що ця ознака виявляється неістотною серед інших ознак або суперечить останнім. Якщо, наприклад, правда те, що слово *дочь* колись означало *дійницю* для доїння корів, то яке б значення мала ця ознака, коли за інших умов побуту від вживання цього слова у мовленні склалося теперішнє його значення? — запитує учений. Такі зміни в слові не перебувають у безпосередній залежності від граматичної форми, але вони самі можуть змінювати її. Так, іменник із забутою ознакою тим самим різкіше відокремлений від прикметника, дієприкметника і дієслова, ніж іменник з виразною ознакою.

Зводячи ці три визначення іменника до одного загального, О. О. Потебня говорить, що воно за своїм спрямуванням повернене до старого визначення:

«Загальна ознака іменника та, що він є назвою граматичної субстанції, або речі»¹. Під граматичною субстанцією або річчю О. О. Потебня розумів сукупність ознак, цілком однорідних з тією, яка може бути етимологічно дана в іменнику.

Ще одне визначення іменника: «Іменник, тобто слово, здатне бути означуваним (через прикметник), підметом і додатком, є граматична назва *речі — субстанції, суб'єкта і об'єкта*»². Річ тут виступає як сукупність явищ (якостей, сил), яка розглядається окремо від інших сукупностей. Єдність такої сукупності полягає в тому, що ми змушені (тимчасово, в даному разі, або постійно) відносити явища, що її складають, до одного основного центра, *субстанції*, чогось, що уявляється носієм і джерелом (причиною) цих явищ. Отже, в думці про субстанції дана думка про причиновість. Це щось пізнається тільки у своїх замінах, тобто явищах, а саме по собі перебуває за порогами пізнання. Як метонімічно ми говоримо *читати Гомера*, тобто твори, що йому приписуються, так само метонімічно ми говоримо *пізнавати себе*, тобто у наших виявленнях; *пізнавати речовину* (сукупність атомів, до якої, як субстанції, відносяться фізичні явища), тобто певне поєднання сил, її форму, *пізнавати природу* (уособлення *Natura*), *світ*, тобто їх явища.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3, с. 99.

² Там же, с. 6.

«Суб'єктом називаємо річ як таку, що пізнає і діє, тобто насамперед себе, наше я, потім кожну річ, уподібнену до цього нашому я».

«Об'єктом, предметом називаємо річ протилежну суб'єктові, пізнавану, таку, що підлягає дії, посередньо змінює його»¹.

Грунтуючись на своїй теорії семантичної структури слова, на тому, що у називанні предметів і явищ навколишньої дійсності відбувається акт пізнання насамперед шляхом виділення найістотнішої ознаки або порівняння, О. О. Потебня підкреслював, що назва речі (іменник) може повідомляти лише один атрибут. Згодом така назва почала поширюватися на інші предмети, що мали такий же самий атрибут, тобто стала позначати розряд речей — виникали іменники з узагальненим значенням.

Річ і якість у розумінні вченого найтіснішим чином (і органічно і за походженням) пов'язані між собою, це, за його образним висловом, «пара особей», і якщо дія речі залежить від якості, то, значить, діє не сама річ, а її якість. Таке усвідомлення існує і в народній творчості: якщо я сумний і співаю, то не я співаю, а горе співає. Писемні пам'ятки дають переконливі свідчення про розуміння якості як субстанції, що знаходило свій вияв в атрибутивності іменника, яка повинна збільшуватися в напрямку до давнини. Якщо приклади цього явища звичайні у недавно записаних пам'ятках народної словесності і живої мови простого народу і не часто зустрічаються у давніх пам'ятках, то це пояснюється запозиченням змісту цих пам'яток, невиразністю і блідістю їх наслідувальної мови². Вказівка Ф. Міклошича про те, що у слов'янських нарідчях іменник, незважаючи на своє значення і на те, що він формально відрізняється від прикметника, часто замінює прикметник (таке явище часом зустрічається і в латинській мові), підтверджує думки О. О. Потебні.

Збіг субстанціальності й атрибутивності закріплюється в атрибутивному сполученні, де різні ступені узгодження — а) в роді, числі й відмінку; б) в числі й від-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3, с. 7.

² Див. там же, с. 103.

мінку, але не в роді; в) у відмінку, причому збіг у роді і числі тільки випадковий — демонструють різні ступені цього збігу¹.

Окрему увагу в семантичній характеристиці іменника О. О. Потебня приділяє категорії збірності, яку історія мови знає дуже давно, і про яку можна судити з тих випадків, коли вона виникає, так би мовити, на наших очах. Такі, наприклад, звичайні у слов'янських та інших мовах випадки, коли одна конкретна іменника (тобто з субстанцією, яка не стала удаваною і для сучасної нам думки) є образом суцільної множини: «Привалила птица к круту берегу». Сюди ж відносяться випадки, коли одна означає предмет, що знаходиться в кожній з одиниць, що складають чисельність (про яку йдеться), і розглядається незалежно від індивідуальних відмінностей: «Повелено брить им бороду» (О. С. Пушкін)².

«Між лист («лист сухой валится» восени), листы і листье, у множині листья відмінність в образі, тобто у вихідній точці і способі, з допомогою якого одержується значення множинності: в одному випадку одиниця, що служить символом множини, в другому роздільна множина, в третьому суцільна множина, усвідомлена як одиниця або як множина»³.

На думку О. О. Потебні, яка підкріплюється великою кількістю прикладів із слов'янських та інших мов, збірність походить від якінності. У різних, навіть близько споріднених мовах, цей перехід відбувається в різний час і різною мірою, що надає мовам різного характеру.

«Так, для сучасної російської літературної мови,— пише він,— характерне те, що в ній подвійному (якісному і збірному) значенню фр. jeunesse, нім. jugend відповідає, з одного боку, юношество, молодежь (збірне), з другого — юность, молодость (якісне); що в нім. хозяйство тільки як wirtschaft, тим часом як в українській мові хазяйство і якісне, і збірне (ще в розумінні — хазяї.— О. Б.)»⁴.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3, с. 102.

² Там же, с. 25.

³ Там же, с. 25—26.

⁴ Там же, с. 35.

Щодо способу переходу від якisності до збірності, то за вихідну точку або зразок учений бере випадки, коли якisть, яка розумiється як особа, що належить iншiй особi, служить символом багатьох осiб, що мають цю якisть. Для прикладу вiн наводить вiршi О. С. Пушкiна:

И внемля им (его стихам),
Вздохнет о славе *младость*,
Утешится безмолвная *печаль*,
И резвая задумается *радость*,

де уособлення, так би мовити, перебувають на перевалi до зiбрності¹.

ПРИКМЕТНИК

Процес виникнення i формування прикметника як частини мови — це процес видiлення ознаки. Вiн був прекрасно змальований ученим у працi «Мысль и язык» i пiдкрiплений у III томi «Из записок по русской грамматике». Спробуємо його вiдтворити.

Як показують пам'ятки давньої писемности, вiдмiннiсть мiж iменником i прикметником у старовинi була заглажена. Крiм того, iменник сам по собi у той час вiдзначався сильною атрибутивнiстю, такою, що вiд нього навiть можна було творити ступенi порiвняння: *бережѣ* (ближче до берега), *звѣрѣ* (бiльше звiр). Такi утворення, на думку вченого, — це не ступенi порiвняння вiд присвiйних прикметникiв, що показують посилення належностi, — вони свiдчать про те, що «пiд час таких утворень iменник, будучи назвою певної субстанцiї, був одночасно якisнiшим, нiж зараз»². Словотворчi закiнчення, особливо займенникове вiдмiнювання прикметникiв — справа пiзнiшого часу, а перед цим прикметник, як звичайно, вживався без членного закiнчення i його важко було вiдрiзнити вiд iменника. Докази iснування такого стану у давнiй мовi в О. О. Потебнi досить численнi i не викликають заперечень. Кiлька прикладiв. Церковнослов'янськiй i, очевидно, спiльнослов'янськiй формам *добра-яго* передувала форма

¹ Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3, с. 35—36.

² Там же, с. 37.

безчленна *добра*; такий прикметник, крiм лексичного значення, нiчим не вiдрiзнявся вiд iменника *дѣбра*. дуба. Такий стан у мовi зберiг чимало слiдiв — випадкiв, коли iменник можна вiдрiзнити вiд прикметника хiба що за синтаксичним вживанням, але навiть i останнього для цього буде замало. *Сѣсѣдѣ* — i сусiд i сусiднiй. *Друг* — iменник «друг» i прикметник у значеннi «iншiй». *Просторѣ* — iменник i прикметник у значеннi просторний i т. д.

Отже, давня мова мала у своєму складi щось середнє мiж iменником i прикметником. Пiзнiше наступила роз'єднанiсть. Цей процес О. О. Потебня уявляв собi так.

iснують два типи суджень — аналітичнi i синтетичнi. У перших предикат є тiльки виразним повторенням моменту, захованого в суб'єкті, i все судження уявляється розкладом однiєї одиницi думки. Наприклад, *вода бiжить, золото жовте*, тобто вода + течiя, золото + жовтизна поданi вже у нерозв'язаному судженнi, чуттєвому образi води, золота. У других предикат щодо суб'єкта є чимось новим, не мислимим безпосередньо в цьому останньому, але зв'язаним з ним через посереднiсть ряду думок. Наприклад, «сума кутiв у трикутнику дорiвнює двом прямим» або «годинник схожий на людей» (де мiж членами, що сполучаються, годинник + схожiсть з людьми є середнє, наприклад, i годинник i люди влiтку ходять повiльнiше, нiж узимку). Не маючи на мiру згладжувати вiдмiннiсть мiж цими судженнями, можна помітити, що навiть у строго синтетичних судженнях, де поєднання членiв є наслідком умовиводу, можна бачити розклад одного кола думок, бо повинна ж у самому суб'єкті мiститися причина того, чому вiн вимагає саме такого предиката, i, навпаки, предикат повинен указувати на необхiднiсть сполучення з тим, а не iншим суб'єктом. Коли додамо до цього, що синтетичне судження, як таке, що передбачає бiльше зусиль розуму, мусить з'явитися пiзнiше, що має бути час виключного панування аналітичних суджень iз безпосередньо чуттєвого сприйняття, то погодимося з думкою Г. Штейнталя, що взагалi «речення i судження не складенi з двох уявлень або понять, але чуттєвий образ, значить єднiсть, є перше, а судження є вже розклад цiєї

едності»¹. Проте з точки зору мови треба додати, що такий розклад чуттєвого образу може здійснитися тільки через сполучення його з іншою подібною одиницею, так що в судженні, наскільки воно виражене сполученням не менше двох слів, можна бачити не тільки розклад одиниці, а й появу єдності з подвійності. Відношення цього до питання про первісне значення речення О. О. Потєбня пояснює на таких прикладах. Допустимо, що слово вода є звичний присудок для чуттєвого сприйняття води, яке входить у свідомість і вимагає апперцепції,— присудок, який ще не означає предмета, але подає свідомості весь чуттєвий образ води завдяки ознаці текти. Ми будемо послідовними, коли визнаємо, що і слова світити, світлий, очищені від формальних часток і піднесені до первісної форми, означали певний образ, як нерозрізнувану сукупність субстанції і атрибутів, завдяки ознаці світити. У першообразі речення «вод(а) світ(ла)» складові частини ще не втрачають властивостей, що належали їм, коли вони вживалися тільки нарізно. Коли в новому сприйнятті води око вражене її прозорістю або відбиттям у ній сонячного світла, то це сприйняття спочатку все ж таки апперципується словом вода (до того ж виникає судження, відповідне нашому: (це) вода!), але слідом за цим введе у свідомість зовсім інший образ і вдруге апперципується зв'язаним з цим останнім словом світ(ла).

Позначивши нове сприйняття через x , перше слово, що входить у свідомість,— через a , друге — v , можемо виразити весь процес так: $x = a = v$; але x не виражається словом і не усвідомлюється, а тому для свідомості залишається тільки $a = v$. Зміст речення буде такий: те, що я уявляю в слові вода, діє на мене так або є для мене те, що я уявляю у слові світ(ла). Так само слово зелений у старовину не тільки мало менш виразне значення, ніж те, якого ми надаємо йому тепер, не тільки означало світлий колір взагалі, але й, поза всяким сумнівом, виявляло зв'язок з певним чуттєвим образом світлого предмета, хоч не можна сказати, з яким саме. Чуттєвий образ звука, кольору містить у собі суперечність, бо ми бачимо не один колір, а кольо-

¹ Steinthal H. Grammatik, Logik und Psychologie, S. 330.

ровий предмет, і навіть звук, справжнє джерело якого може від нас ховатися, ми пов'язуємо з тим предметом, з боку якого його чути. Назви деяких кольорів ще й зараз вказують на почуттєві образи, з яких вони виділені: як голубий є колір голуба (тобто первісно-сизий, польськ. *niebieski* — колір неба), так і зелений спочатку мислилося не окремо, як якість, а в чуттєвому образі, який охоплював предмет, дію і якість і означався, наприклад, словом гар або гр (пор. укр. *грянний*, зелений і звичайний перехід $г > з$, $р > л$). Коли це слово сполучилося зі словом трава (внутрішню форму якого видно в корені *тру-*(ти), їсти, жерти, звідки *о-тру-та* і *о-трав-а*), то цим самим усвідомилося і відношення двох до того роздільних почуттєвих образів, і речення: «трава зелена» означало — «те, що я уявляю їжею, значить для мене те, що я уявляю світлим». «Ми не можемо уявити собі,— пише учений,— первісного речення інакше, як у вигляді виразного для того, хто говорить, порівняння двох чуттєвих образів, що самостійно склалися, і з цього приводу нагадаємо зроблене вище визначення слова взагалі, як засобу апперцепції або, що те ж саме, засобу порівняння»¹. Але яке б не було прекрасне порівняння, воно все-таки недостатне для цілісної думки. Воно може нас розважати, але в ньому відсутня та зосередженість, яка характерна для строгого мислення. Приклади «вода світла», «трава зелена» своїм первісним значенням нагадували випадкову асоціацію сприйнятів, хоча вже не були нею насправді. Якими ж засобами думка досягає того ступеня абстрактності, яка дає нам можливість приймати порівняння за власні вираження і безпосередньо, не думаючи про стороннє, знаходити в суб'єкті певні ознаки?

Учений на це відповідає так: присудок у реченні «трава зелена», що розглядається окремо від підмета, є для нас не колір певного предмета, а зелений колір взагалі, бо ми з абули і внутрішню форму цього слова, і те певне коло ознак (образ), яке доводилося нею до свідомості. Так само і підмет трава дає нам можливість без будь-яких фігур приєднати до нього певний присудок, бо для нас це слово означає не «те, що служить їжею», а траву взагалі, як субстанцію, готову

¹ Потєбня А. А. Мысль и язык, с. 119.

прийняти будь-який атрибут. Отже, вся справа у з а б у в а н н і внутрішньої форми. В міру дедалі ширшого сполучення присудка зелений з великою кількістю різноманітних підметів, поступово втрачалися серед маси інших ознак ознаки образу, первісно з ним пов'язаного — виникала нова самостійна частина мови: прикметник. «Піднести первісний прикметник до первісного іменника,— на думку О. О. Потебні,— значить показати коло ознак, з якого взята, первісно як основа порівняння, ознака, що залишилася, як значення, у прикметнику. Для багатьох найдавніших, особливо загальноіндоєвропейських, прикметників це вже неможливо; але про походження їх можна судити з тих, що їх походження цілком певне або приблизно відоме»¹.

Відмінність між іменником і прикметником подібна до відмінності між реченням, що складається з підмета і присудка, і реченням без присудка, з одним підметом. В останньому випадку в присудковій позначене відношення до підмета, але сам підмет не мислиться. Так і в прикметнику *бел*, *белый* мислиться і те, що ознака міститься в чому-небудь, але саме це що-небудь з боку свого змісту не мислиться. Воно визначене лише граматичною формою прикметника; воно є при слові *белый* (наз. відм. одн. чол. роду), а в цьому останньому може бути назвою будь-якої сукупності ознак.

Виходячи з цього, О. О. Потебня дає таке визначення прикметника: «Прикметник є ознака, дана в чомусь, що без допомоги іншого слова залишається з боку змісту невизначеним»²; «граматичному терміну *прикметник* (назва ознаки, що міститься в речі, означення іменника, атрибут) відповідає категорія *якості* або *властивості* речі, тобто сила в спокійному стані»³.

В індоєвропейських мовах, де граматична категорія роду належить до найбільш розвинених, а також у слов'янських, де ця категорія збереглася майже непорушною, прикметник є частина мови найбільш узгоджувана. Узгодження, тобто вираження мислимості ознаки в речі,

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3, с. 65.

² Там же, с. 94.

³ Там же, с. 7.

позначеній іншим словом, щодо прикметника відбувається у відмінку, числі і роді. Відмінність між іменником атрибутивним і прикметником зокрема полягає в тому, що прикметник свого роду не має, а підпорядковується родові свого означуваного.

«Якщо взяти до уваги,— писав Ф. Міклошич,— що граматичний рід, який вийшов із статі, переноситься на назви речей, а не на їх властивості, то видасться дивним, що прикметники узгоджуються і в роді.

Скоріше можна було б чекати тільки таких прикметників, де, як, наприклад, у цсл. *исплънь*, рід не розрізняється»¹. Таке «чекання», зауважує О. О. Потебня, передбачає, що звичайним, відповідним з потребами думки взагалі є той стан, який спостерігається у мові німецькій, де предикативний прикметник незмінний, або в англійській, де прикметник взагалі незмінний. Незмінність прикметника як за родом, так і за відмінком і числом є підтвердженням погляду, якого мало хто дотримується,— властивість речі сама неречова, розрізнення понять речі і її властивостей доведено до крайньої межі. На це вказував Штейнталь, думку якого поділяв і О. О. Потебня.

Як же в такому разі розуміти узгодження, як уявити собі той стан у мові, який передував згаданим вище і наявний зараз у слов'янських мовах? — запитує учений. Як зазначає Ф. Міклошич, до розуміння цього йшли двома шляхами: А.-Ф. Потт гадає, що через посередництво однорідних закінчень атрибутива і субстантива мова намагалася, образно кажучи, римувати, і думки, зобразити єдність (прикметника та іменника) при полярній протилежності в інших відношеннях. Штейнталь шукає джерело узгодження в тому, що відмінність у роді спочатку була позначена у вказівному займеннику, який потім вживався для позначення атрибутивного відношення і приєднувався до імені (як іменника, так і прикметника).

Ці думки, говорить О. О. Потебня, не виключають одна одну і не відповідають на поставлене питання. Перша стверджує, що, незважаючи на відмінність в усьому іншому, прикметник «римується» за родом, тобто

¹ Miklosich F. Vergleichende Grammatik des slavischen Sprachen, IV Band. Syntax, Wien, 1883, S. 20.

узгоджується з іменником, від чого б це явище не походило. Друга, крім того, не дає відповіді, чому ж означення роду (нехай воно й виникло спочатку у вказівному займеннику) однаково почало застосовуватись як до іменників, так і до прикметників?

У даному разі, підкреслює вчений, «треба розрізняти два питання: а) яке значення має узгодження прикметників (де воно збереглося), притому не в одному роді, а й у числі і відмінку, і б) чому, тобто як це сталося»¹. Відповідає він на них так: а) узгодження прикметника є уявлення його чимось подібним до іменника, уявлення властивості речі подобою (хоч і неповною) самої речі; б) замість того, щоб питати, як виникла ця схожість при відмінності іменників і прикметників, слід запитати, чи споконвічна ця відмінність і, коли ні, як вона виникла. Відмінність між іменником і прикметником не одвічна. Прикметники виникли з іменників, тобто був час, який залишив у різних індоєвропейських мовах більш або менш виразні сліди і до нашого часу, коли властивість мислилася тільки конкретно, тільки як річ. «Звідки б не взялося розрізнення і позначення граматичного роду, воно з'явилося в індоєвропейських мовах тільки в іменнику: прикметника тоді ще не було»².

Коли виник прикметник, він тривалий час зберігав, а частково зберігає і зараз сліди свого походження. «На час до виникнення прикметника припадає за походженням і узгодженням прикметника у відмінку і числі, або те і друге, як відношення просторові,— належність речі, а не її якості»³.

Рід у прикметнику зберігся від того часу, коли прикметник був іменником або на його місці стояв первісний іменник. У таких мовах, як слов'янські, латиська, литовська, прикметник не відрізняється від іменника узгодженням у роді, бо в ньому узгоджуються між собою, хоч і не завжди і не так закономірно, і іменники: рос. *сивец жеребец*; білор. *жеребица сивица*; укр. *дівка-шинкарка* — *дівча-шинкарка*.

Узгодження в роді схоже з узгодженням в уявленні. Таке узгодження іменника з прикметником походить від

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3, с. 69.

² Там же, с. 70.

³ Там же.

узгодження іменника з іменником, як і зменшувальні суфікси прикметників первісно належали іменникам. «В узгодженні за «уявленням»,— пише О. О. Потебня,— що дійшло до нашого часу, можна бачити, що узгодження взагалі ніяк не може бути назване тільки засобом віднесення означального до означуваного; навпаки, воно ґрунтується на певному погляді на саме означальне, на якості останнього. Можна припустити, що і відносно роду атрибут до виникнення прикметника, а частково як іменник і після цього, є назва речі, яка міститься або мислиться в іншій речі, *подібній* до неї. На ґрунті міфічного мислення відношення подібності означального і означуваного могло уявлятися схожим до подібності *душі* і одухотвореного нею»¹.

Як уже зазначалося, О. О. Потебня причину близькості прикметника і іменника вбачав у спільності їх походження— вони виділилися з категорії імені, але більш вагомою причиною, на його думку, була інша— вони виражають ознаку, бо ознака міститься в предметі.

Проте прикметник виражає не тільки ознаку, але і якість як безвідносну (білий), так і відносну (*батьків, батьківський*).]

Надзвичайно цінним є виділення ученим прикметників атрибутивних (*белый снег*) і предикативних (*снег бел*). У російській мові, писав він, «прикметник предикативний, відрізняючись від атрибутивного, залишається все-таки ознакою, що мислиться в суб'єкті і змінюється разом з ним: «снег бел» і «бумага бела», але білизна в обох випадках нібито різна»².

ДІЄПРИКМЕТНИК

Одночасність виникнення імені і дієслова, їх протилежність передбачає також і взаємний зв'язок, і безпосередню близькість цих головних частин мови. У східнослов'янських і близьких до них мовах, зазначає О. О. Потебня, з усіх відділів імені один дієприкметник

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3, с. 80.

² Там же, т. 1—2, с. 113—114.

прямо дотикається до дієслова, займаючи за своїм значенням середину між ним, з одного боку, і іменником і прикметником у тісному розумінні, — з другого. «У дієприкметнику в и н и к а ю ч а ознака (риса дієслова) уявляється д а н о ю (риса імені); інакше: у ньому дана ознака уявляється залежною від енергії, що властива предмету, але сама ця енергія не мислиться, тимчасом як у власному прикметнику не мислиться і відношення до енергії»¹. *Зеленеющая* трава означає не тільки те, що тут є ознака зелені (пор. *зеленая*), а й те, що остання існує саме завдяки, так би мовити, діяльності трави, тобто трава сама виробляє цю ознаку. У сучасній мові можна помітити, що склад іменників і прикметників повнюється за рахунок дієприкметників, але ніколи не навпаки.

Коли б хто-небудь відстоював протилежну думку, наприклад, що дієприкметники на -н-, -т- (*дан, бит*) виникли з прикметників, він мусив би відіслати нас за доказами в доісторичну старовину, про яку навряд чи можна твердити, що тоді категорія прикметника (у сучасному розумінні) була цілком розвинутою².

Звідси О. О. Потебня робить висновок, що первісне ім'я, яке передувало виділенню категорій іменника і прикметника, за способом уявлення в ньому ознаки найбільше підходило до дієприкметника. Воно і могло б бути назване дієприкметником, коли б з останнього зняли пізніші нашарування. Насамперед не треба собі уявляти дієприкметник неодмінно віддієслівним словом, бо він не походить від дієслова, а з'являється разом з ним. Власне і про пізніші дієприкметники (у тісному їх розумінні), не можна впевнено сказати, що вони походять від дієслова. Безперечним фактом є тільки спільність теми дієслова і дієприкметника, спільність, яка в деяких випадках могла мати протилежне походження, внаслідок віддієприкметниковості деяких дієслівних рядів.

Щодо первісної індоєвропейської мови велике значення має таке припущення, що ґрунтується на існуван-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 94.

² Цю протилежну думку відстоював Г. Пауль (Paul H. Principien der Sprachgeschichte. Halle, 1880, S. 212).

ні у санскриті та інших мовах імен, що приєднують відмінкові закінчення безпосередньо до кореня. Після того, як утворилося особове дієслово шляхом приєднання до якісного кореня знаків 3-х осіб однини і злиття їх з цим коренем в одне слово, залишилося просте якісне слово, що не могло вже бути, як колись, безформним подібно до того, як круг після відсікання його частини перестає бути кругом. Це слово, наприклад, *да-* щодо 3-ї особи *да-та*, своєю присутністю відтінювало дієслово, саме було вже негативно схарактеризоване і виконувало функцію частини мови. Якої ж саме? О. О. Потебня говорить, що це було ім'я-дієприкметник без часів, станів, родів, чисел і відмінків, а значить ім'я, що стояло на ступені нерозрізнення граматичного суб'єкта і об'єкта, суб'єкта і атрибута.

«Сучасний дієприкметник є частина мови відокремлена, яка залишилася за виділенням категорій іменника і прикметника, звідки зрозуміло, що способи його утворення дуже обмежені порівняно з більш давнім дієприкметником»¹. Є підстави припустити, що у періоді найближчому до початку слов'янської писемності була більша кількість дієприкметників, ніж пізніше. Та й у сучасних слов'янських мовах, пильно придивившись, можна знайти значно більше дієприкметників, ніж здається.

Твердження Г. В. Ягича про те, що друга половина складених слів, як *скоро-ход, блюдо-лиз*, сербськ. *брзо-плет* (тин, сплетений нашвидку), *руко-сад* (виноград власної посадки), є дієприкметник, знаходить підтримку в О. О. Потебні. До нього він додає, що не слід вважати, що *лов* у *брзо-лов* передбачає активний дієприкметник теперішнього часу *ловА* і є його спотворенням або що *плет* в *брзо-плет* передбачає пасивний дієприкметник теперішнього часу *плетом*. Легкість, з якою такі форми, як *-плет*, набувають то активного, то пасивного значення, наводить на думку, що раніше стану в них зовсім не було. Так само, перекладаючи цю форму з допомогою сучасних російських дієприкметників теперішнього часу *плетущий* або *плетомый*, ми тільки (виходячи з крайніх потреб) беремо для пояснення форму, наділену значен-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 95.

ням часу, але аж ніяк не приписуємо часу первісному дієприкметникові. Та й серед дієприкметників є такі, які самі собою часу не мають і нагадують первісні дієприкметники.

«Отже,— підсумовує учений,— первісне ім'я-дієприкметник могло дорівнювати сучасному дієприкметнику, якщо виключити з останнього, між іншим, категорії часу і стану. Відмінність між ним і дієсловом могла полягати не у відсутності в ньому енергійності, а в тому, що в ньому ознака, яка виробляється діяльністю особи, уявлялася не виникаючою у свідомості в момент мовлення, а засвоєною свідомістю раніше, і в цьому розумінні даною. Тому в мові, що складалася, за припущенням, крім займенників, лише з дієприкметників і дієслів, обидва ці члени речення були диференційовані значно менше, ніж у сучасній мові ім'я і дієслово. Ім'я було, так би мовити, набагато предикативнішим; речення містило в собі менше єдності, заснованої на протилежності головних членів, ніж сучасне»¹.

Таким чином у О. О. Потебні дієприкметник стоїть посередині між іменем і дієсловом. Щоб зрозуміти, в чому полягає ця серединність, слід пам'ятати, що відмінність між дієсловом і іменем, як не раз підкреслював учений, зводиться до протилежності ознаки, яка уявляється такою ж, що виникає у певний час, і ознаки даної.

«Дієприкметник,— писав він,— зображує, як і ім'я, ознаку дану, але так, що під час відтворення її зберігається пам'ять про виникнення її від зусиль особи, внаслідок чого ця ознака в дієприкметнику уявляється даною у певний час»².

У стародавній мові вживання дієприкметника, цієї проміжної між іменем у тісному розумінні і дієсловом форми, було набагато ширшим, ніж у мові новій, і дієприкметник міг мати такий ступінь відносної самостійності і предикативності, який у сучасності можливий лише в особовому дієслові і частково в неозначеній формі дієслова³.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 96.

² Там же, с. 143—144.

³ Див. там же, с. 516.

Слов'янський дієприслівник походить з безчленної форми дієприкметника. Членний дієприкметник ніколи не стає дієприслівником. Він або зовсім виходить з ужитку, або залишається дієприкметником, або переходить у прикметник. Але член додає до дієприкметника і взагалі до прикметника вказівку на більш тісний зв'язок його з іншим іменем, ніж той, який проявляється в одному узгодженні прикметника і дієприкметника безчленного. Наприклад: *добрий*, тобто *добръји* означало приблизно *добр* *который* або *добр* *тот*, тобто *тот, который добр*. «Звідси можна зробити висновок, що, навпаки, спільність між безчленним дієприкметником і дієприслівником мусить полягати в їх більшій близькості до присудка»¹.

Розглядаючи головний випадок утворення слов'янського дієприслівника (О. О. Потебня зазначає, що з нього частково можна судити і про решту дієприслівників), коли останній передбачає дієприкметник у називному відмінку, що входить до складу присудка або прямо приєднується до підмета, учений ставить питання: що відбувається в реченні, коли такий дієприкметник перетворюється в дієприслівник?

Поступово дієприкметник втрачає категорії узгодження з підметом (рід, число, відмінок), і його зв'язок з останнім руйнується. Слово, яке було дієприкметником, або починає тяжіти виключно до присудка (якщо і раніше входило до складу останнього), або ж уперше починає входити у сферу притягання присудка, якщо раніше не мало безпосереднього відношення до нього. Звичайно, не можна допустити, що таке переміщення центру притягання в останньому із згаданих випадків відбулося раптово: перш ніж це сталося, у мові повинна була відчуватися відмінність означальних дієприкметників, тісно пов'язаних зі своїми означуваними, від інших, ближчих до дієслова. Перші, як свідчить учений, були атрибутивні у тісному значенні слова, другі — аппозитивні; усі прикметники віддієприкметникові (*горячий*,

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 185.

горючий і тому под.) утворилися з перших, а всі дієприслівники — з других.

«Російські обласні говори втратили активні дієприкметники, замінивши їх, з одного боку, прикметниками, з другого — розвинутими підрядними реченнями і дієприслівниками. Російська літературна мова зберегла ці дієприкметники під впливом церковнослов'янської мови, до того ж один з них, теперішнього часу, навіть у неросійській звуковій формі; але й у цій мові такі дієприкметники, поставлені аппозитивно, щоб не стати дієприслівниками, повинні були знайти нову силу опору в своїй членності»¹, — зазначав О. О. Потебня. Точно визначити часові кордони процесу утворення дієприслівників — завдання досить складне, але, на думку вченого, в кінці XIV ст. активні дієприкметники аппозитивні були вже тільки у книжній мові, і дієприслівник, як частина мови, що цілком визначилася, вже існував, хоч і відрізнявся чимось від сучасного².

ЗАЙМЕННИК

На відміну від Ф. І. Буслаєва, який займенники відносив до службових слів, через їх надмірну узагальненість і формальність, О. О. Потебня вважав їх повнозначною частиною мови, що містить вказівку на свій власний, хоч і специфічний зміст, і граматичну форму (рід, число і т. д.).

«Займенники, — писав він, — крім деяких випадків, означають не відношення і зв'язки, а явища і сприйняття, але означають їх не з допомогою ознаки, взятої з кола самих сприймань, а з допомогою відношень до того, хто говорить, тобто не якісно, а вказівно»³ тому «під поняття іменника, прикметника підходять не тільки імена якісні, але й займенники, за винятком прислівникових (где та ін.) і тих, які, ставши прийменниками і сполучниками, зовсім не називаються займенниками. У цих межах займенник є або іменник, або прикметник; я, ты, он, мы, вы, они, незалежно від своєї вка-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 186.

² Див. там же.

³ Там же, с. 36.

зівності, суть імена субстанції; тот, этот, мой, твой суть прикметники, імена ознак, віднесених до субстанції, позначеної іншим словом»¹.

Семантична характеристика займенника у О. О. Потебні ґрунтується на вказівці Г. Штейнталя та на його власному ученні про те, що колись усі слова поділялися на два лексико-семантичні типи: 1) слова якісні, що відображали дійсність в її конкретних ознаках і 2) слова вказівні, що означали явища і сприйняття вказівкою на їх відношення до того, хто говорить. Вказівні слова являли собою особливий граматичний клас займенників. Але згодом у процесі еволюції граматичної будови займенники злилися з такими частинами мови, як дієслово, іменник, прикметник, прислівник і розчинилися в них. Утративши свою граматичну визначеність, займенники зберегли своєрідність своєї семантичної природи як слова відносні, вказівні і суб'єктні. Вони не називають предметів, якостей, обставин та інших явищ дійсності, а вказують або натякають на них. Незважаючи на це, як уже зазначалося, О. О. Потебня був категорично проти включення займенників до розряду формальних слів, бо серед займенників є слова і речові, конкретні, і речово-формальні (наприклад, вказівні *тот, этот*), і чистоформальні (наприклад, *я, ты* і т. д. при минулому часі дієслова). Учений також допускав можливість пізнішого утворення займенників від імен з якісними коренями.

Отже, на думку О. О. Потебні, займенники не становлять особливу частину мови. Вони є особливим і своєрідним лексико-семантичним типом слів, де при пильному аналізі можна виділити окремі, дрібніші лексичні класи і групи.

В. В. Виноградов з жalem відзначав: «Семантична характеристика займенників у сучасній російській граматичній літературі одностороння. Вона відводить, якщо не назад, то в бік, від плодотворних ідей Потебні»².

Ці ідеї, на нашу думку, послужили надійним фундаментом теорії займенника у граматичному ученні про слово В. В. Виноградова.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 100.

² Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове, с. 322.

О. О. Потебня вважав, що «число є одна з найвищих абстракцій, але числівник не є слово формальне: у мовах найпростішої будови він не має ніяких граматичних визначень, як дитяче «цяця, вава»; у мовах індоєвропейських він містить у собі, а не припускає тільки в минулому як лексичні, так і формальні стихії, тобто має і свій спеціальний зміст, і відношення до граматичної категорії іменника, прикметника, прислівника, роду, відмінка, числа та ін.»¹

Виникнення і розвиток числівника у слов'янських, зокрема східнослов'янських, мовах тісно пов'язані з еволюцією ідеї числа в європейських мовах. Вона є окремим проявом загального процесу вироблення здатності до абстрактного мислення, тобто мислення відношень окремо від речей, як у математиці, або разом з речами і явищами. Але «така здатність набувається народами поступово і, значить, колись була відсутня»²; «загальні мови, як математична, по-перше, тільки *намагаються* стати загальнолюдськими, а насправді є європейські і тому под., по-друге, вивідні щодо звукових»³.

Більшість східнослов'янських кількісних числівників колись були іменниками, тобто назвами речей, а не ознак і відношень. За значенням вони близько стояли до таких слів, як *тьма, копа*, які самі стають числівниками (10 000, 60), як ідеальні вмістилища (*куча, стіг, стадо, табун, полк, багато, мало*, як іменники) і навіть вмістилища реальні, тобто такі, що їх можна відділити від того, що вміщується: *віз, міх, відро, куль*; старовинні: «пуз ржи», «зобнича овса».

Про те, що у ті часи кількісний числівник уявлявся назвою вмістилища, а по відношенню до більшого — і того, що вміщається (вмістимого), на думку ученого, свідчить вживання при них прийменників *в, о (об)*.

Для вираження числа як речі, що оточує (подібно до того, як дружина, військо — воєводу), вживався прийменник *в* з місцевим відмінком («И одолѣ Свято-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 36.

² Там же, т. 3, с. 9.

³ Там же, с. 8.

славъ въ трехъ тысячахъ, а Половецъ бѣ 12 тысячѣ»). Число, що охоплюється більшим цілим, уявляється у виразі «конь о четырех ногах»; значення приблизності числа — «паде головъ о стѣ [близько сотні] къметьства»¹.

У давніх слов'янських пам'ятках слова на означення кількості розпадаються на два відділи — прикметники і іменники. Та від століття до століття, як це показує учений на досить широких прикладах з давньоруських пам'яток, система числівників трансформується, втрачаючи виразні форми імені, відриваючись від структури іменників і прикметників. Цей процес зумовився вторгненням абстрактного математичного мислення у мову. Числівники уніфікують свої форми. У цій сфері починає панувати синтаксис, переважаючи морфологію. «Ступенем від означено-суб'єктного «[та] пять ш ла» до безсуб'єктного «ш ло [их] [скільки?] пять» служив перехід кількісного числівника жіночого роду (пять та ін.) у середній, найменш особовий, рід згідно з утворенням іменників збірних (двое, трое та ін.) з прикметника розподільного дво и, -ю, -ю, і доприслівникових (існування яких перед собою припускає прислівник) іменників церковнослов'янських; давньоруське: коли ко, юли ко (скільки, стільки), много, мало та ін.»², — писав О. О. Потебня.

У зв'язку з еволюцією числівника у східнослов'янських мовах доречно нагадати думки ученого про усунення в мисленні субстанцій, що стали уявними (такими, що не відповідають дійсності), про боротьбу міфічного мислення з відносно науковим у галузі граматичних категорій. «Наприклад, математика, — говорив він, — що оперує з абстрактним числом, абстрактною величиною, можлива лише тоді, коли мова припиняє щохвилини нав'язувати думку про субстанціональність, речовинність числа, а в протилежному разі великий математик і філософ, як Піфагор, повинен буде залишитись на цій субстанціональності»³.

¹ Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 4, с. 243—244.

² Там же, с. 244—245.

³ Пыпин А. Н. История русской этнографии, т. 3, 1891, с. 423—424 (з автобіографії О. О. Потебні).

ПРИСЛІВНИК

Цю частину мови О. О. Потебня визначав так: «Під обставиною, або прислівником, розуміємо ознаку (а значить, повнозначну частину мови), яка зв'язується з іншою ознакою, даною чи виникаючою і яка лише через її посередництво відноситься до предмета (суб'єкта, об'єкта), а сама по собі не має з ним ніякого зв'язку»¹.

Це визначення, зазначає учений, стверджує, по-перше, що ні іменник, ні прикметник, ні дієслово не можуть бути обставиною, бо в іменнику ознака мислиться у певній субстанції, а в прикметнику і дієслові, коли їх розглядати незалежно від підмета і означуваного, — у невідомій, що і виражається їх узгодженням. «Прислівник при прикметнику не є тільки атрибут атрибута, тому що таку роль у давній мові може відігравати й інший прикметник, узгоджуваний зі своїм найближчим означуваним, і разом з ним узгоджуваний з суб'єктом, напр. «пишу грамоту душевную въ своемъ смыслѣ, добръ здоровъ» (1406 р., Собр. Г. Гр. и Дог., 1, № 39), тобто не добрий і здоровий, а цілком здоровий; «взвратишася в-своя-си добри здорови» (Лавр., 192); «бъ же Ростислав мужъ добль ратенъ» (Ип. та ін.—добр на рать), «възрастомъ же лъпъ» (Лавр., 72)»². Згідно з цим прислівник при прикметнику можна назвати лише не узгоджуваним атрибутом атрибута.

По-друге, іменник не може мати при собі обставини, тобто такі вирази, як *бело снег*, у сучасній мові граматично неможливі. Зрештою, говорить учений, це цілком можна застосувати тільки до мови, в якій усталилася строга відмінність між іменником і прикметником. Чим ближчий іменник до прикметника, тим можливість прикладання до нього прислівника. Зрідка такі явища трапляються у давньоруській мові («Мефодий же посади 2 попа скрописца з ѣло»), зрідка — пізніше, наприклад, в українській мові («То на ліки пішло, то брали добрі люде за якусь колисьто пѣзичку» — Г. Квітка).

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 124.

² Там же, с. 124—125.

Крім того, прислівник може вживатися з дієсловом (*мыть бело*), куди входить інфінітив як особлива частина мови. За своїми граматичними функціями прислівник наближається до порівняльного ступеня прикметника (*белее*) і дієприслівника.

За своїм походженням прислівники можна розподілити на два розряди: 1) відіменні, куди включаються і відзайменникові (їх можна пояснити, виходячи з простого речення) і 2) утворені з присудків (вони передбачають сполучення речень)¹. Наприклад: *чуть жив, почти здоров* і тому под. «Як прислівник, утворений від узгоджуваних слів, разом з відмінком втрачає і узгодження, так і в прислівнику від додаткових [слів] істотна риса — втрата субстанціальності»². Це створює ґрунт для різноманітних перехідних форм від додатка до обставини, зумовлених різним ступенем адвербіалізації форм (прийменникових і безприйменникових) іменника (*на ходу — на всем ходу* і т. д.). Іноді це породжує складні синтаксичні відношення. Наприклад, у вислові *ходить край води* (де *край* набуває ознаки прислівника-прийменника). «У таких випадках відмінок об'єкта (води) є додаток не одного слова *край*, як було б, коли б це слово було іменником, а додаток сполучення дієслова з прислівником «ходить край»³. Тоді прислівник поступово перетворюється на зв'язку об'єкта — прийменник. «На наших очах, — пише учений, — деякі прислівники втрачають здатність вживатися без відмінка, що йде за ними, напр. *межь, между*. Це завжди служить ознакою внутрішньої зміни, що відбулася в них, саме втрати речового (лексичного. — О. Б.) значення, того, що вони стали чистими зв'язками об'єкта, прийменниками»⁴.

Значимо, що строкатість морфологічних ознак східнослов'янського прислівника змушувала вітчизняну граматичну думку шукати в ньому семантичної і синтаксичної єдності. Проте під впливом античних граматик досить довго трималося абстрактно-логічне визначення

¹ Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 125.

² Там же, с. 127.

³ Там же.

⁴ Там же, с. 128.

цієї частини мови. Воно не могло задовольняти озброєних порівняльно-історичним методом вітчизняних граматикув першої половини XIX ст. Посилюється інтерес до синтаксичного вивчення прислівника (К. С. Аксаков, Ф. І. Буслаєв та ін.), яке часто веде до виключення його з частин мови.

О. О. Потебня, поглибивши синтаксичний погляд на прислівник як на неузгоджену ознаку ознаки і побачивши в ньому особливу форму, присвоєну обставинним словам, як справедливо підкреслював В. В. Виноградов, «повернув прислівник у систему основних повнозначних частин мови. Концепція Потебні знайшла далі, хоч і не однорідне, обґрунтування і розвиток у граматичних системах акад. О. О. Шахматова і проф. О. М. Пешковського»¹.

ДІЄСЛОВО

У граматичній концепції О. О. Потебні дієслово займає особливе місце. «Дієслово створює речення»², — говорив він. Спираючись на погляди В. Гумбольдта і Г. Штейнтала, учений створив своєрідну філософсько-лінгвістичну теорію дієслівності, яка стала важливою підпорою його вчення про історичний розвиток основних категорій мови і мислення. У лінгвістичній концепції О. О. Потебні дієслово виступає як найвища, найбільш абстрактна, найбільш гнучка, конструктивна і вічно прогресуюча категорія людської мови. Процес виникнення і формування дієслова, що відображав важливий етап в інтелектуальному розвитку людини, відбувався одночасно з переходом від давньої іменної структури речення до дієслівної. Набираючи сили та міцно вкорінюючись у семантичну і синтаксичну системи мови, дієслово поступово і невідворотно розвиває в собі енергію абстрактності. Означаючи дію, процес, воно виділяється із синкретизму первісного слова вже після іменника і прикметника і, пройшовши через стадію дієприкметника і інфінітива — цих, як вважав дослідник, проміжних

¹ Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове, с. 338.

² Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 60.

ланок між іменем і дієсловом, — виробляє в собі категорії особи, виду, часу, способу, стану. Воно починає витісняти імена із своїх основних граматичних позицій, підкоряючи собі інші категорії, втягуючи їх у свою сферу, і цим сприяючи зростанню дієслівних типів речення за рахунок номінативних, іменних. Дія, процес, сила, енергія, втілені у дієслові, поступово руйнують сферу субстанціональності імені, дедалі звужуючи її кордони. Мова набуває більшої конденсованості, яка стає на місце колишньої роздрібненості, невпорядкованості структурних елементів, відсутності належних зв'язків між ними, що було характерним в епоху панування імені та його категорій. Внаслідок процесу посилення дієслова, зростання його граматичного впливу дієслівна енергія поширюється на ті групи слів, які колись були зв'язані з іменником — антитезою дієслова.

Учення О. О. Потебні, яке стверджувало пріоритет дієслова в системі частин мови, у вітчизняному мовознавстві було сприйняте Д. М. Овсянником-Куликовським і О. М. Пешковським і тією чи іншою мірою справило величезний вплив не тільки на минулу, а й на сучасну граматичну традицію, на стилістичні оцінки і методи синтаксичного й лексико-морфологічного аналізу¹.

Як ми вже говорили, аналізовану частину мови учений уявляв так: «Дієслово зображує ознаку в час її виникнення від діючої особи»². Для цього визначення, говорив О. О. Потебня, байдуже, чи буде момент виникнення ознаки одночасний з моментом мовлення, чи ні; чи буде час уявлятися тривалим, або миттєвим; чи буде саме виникнення ознаки фактом, чи спонуканням, бажанням, умовою. Формальних ознак у дієслові безліч, але постійним і незмінним є те, на що вказували Гумбольдт і Штейнталь, — у ньому ознака уявляється «енергетичним виявленням сили, яка безпосередньо впливає з діючої особи»³. У поняття про дієслово неодмінно

¹ Див.: Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове, с. 424.

² Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 91.

³ Humboldt W. Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. Berlin, 1876, S. 256, 259; Steinthal H. Charakteristik der hauptsächlichsten Typen der Sprachbaues. Berlin, 1860, S. 278.

входить відношення до особи, якою б вона не була: відомою чи ні, дійсною чи фіктивною. Так у виразах типу *люблю* і подібних їм, хоч вони і наділені знаком особи попереду (j'aime), є тільки відношення до особи, а сама особа (підмет) не позначена ніяк, ні якісно, ні вказівно. Такі вирази не містять у собі нічого, крім присудка, тобто безсуб'єктні. Тому реченням типу *світає*, які справді відрізняються від наведених вище, на думку О. О. Потебні, так само незручно давати їх стару назву («безособові», хоч і мають особу, тобто *lucus a pop lucendo*), як і назву, яку пропонує Ф. Міклошич, — безсуб'єктні. Справді, вони безсуб'єктні, але цим не досягається їх відмінність від *люблю* і под. В останніх є вказівка на певний суб'єкт («люблю» — хто? — я), а в перших — на неозначений: «світає» що? — невідомо, щось таке, що у слов'янських і інших мовах відноситься до середнього роду (*розвидніло*). «Зрештою, — пише О. О. Потебня, — у прагненні до точності виразу легко дійти до абсурду, якщо не брати до уваги, що взагалі слово цінується не за своїм етимологічним значенням, а за тим, на яке вказує значення етимологічне. Під безособовістю дієслова давно звикли розуміти не відсутність граматичної особи, а певні його властивості. Цим виключена небезпека змішування понять і необхідність шукати нового терміна»¹.

Особові закінчення, які учений розглядав як знаки зв'язку присудка з підметом, він виводив із вказівних слів, що мали лексичне значення. До цього ще не було дієслова-присудка у наведеному вище розумінні, але виникнення його могло бути певним чином підготовлене. Як відомо, Г. Штейнталь гадав, що до появи особових закінчень відмінність між назвою дійової особи і її енергією була намічена в індоєвропейських мовах тим способом, який у семітських мовах є головним засобом творення форм, а в індоєвропейських вже від давнини має лише другорядне значення, а саме внутрішньою зміною кореня; дія виражалася подвоєним коренем, дійова особа — коренем простим з посиленим голосним².

З приводу цього О. О. Потебня висловлює таке припущення. Можливо, був час уже після утворення закін-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 91—92.

² Див.: Штейнталь Г. Знач. праця, с. 258.

чень дієслова, коли ім'я через простоту своєї будови ще збігалось з коренем, у розумінні безформного слова. Свідченням цього можуть послужити назви дійової особи або предмета і дії, як санскритське *द्रष्ट* (око як таке, що дивиться), які *ще* (це «ще» у О. О. Потебні стоїть під знаком запитання — воно вимагає ґрунтовнішої перевірки) не мали відмінкового закінчення. У всякому разі, зазначає учений, те дієслово без особових закінчень і ім'я без відмінкового закінчення були зовсім не тим, чим вони стали після утворення особових і відмінкових закінчень¹.

Надзвичайно цікаві зауваження ученого про безособове вживання форм 3-ї особи і встановлення різноманітних типів безособовості. Цей матеріал ґрунтовно викладений ним у III томі праці «Из записок по русской грамматике» у розділі «Устранение подлежащего». Перехід від особового вживання до безособового намічається у формах 3-ї особи з мислимим, але невідомим суб'єктом: «Заперечення конкретності прояву дійової особи веде до зміни представлення його самого і до його заперечення»². Наприклад: «*Меня так и тянет*, так и *подталкивает*, так и *подбивает*»; з української народної творчості:

Ой не видно його дому, тільки видно грушу,
Туди мою *пориває* рано й пізно душу.

Зникнення вказівки на дійову особу породжувало безособові зображувальні форми з орудним відмінком типу *громом убило*, про які О. О. Потебня писав: «Зворот «громом убило» логічно послідовний, поки розуміється так, що підмет присудка *убито* уявляється невідомим, але існуючим, причому *орудний* означає знаряддя невідомої особи. Коли ж особа цілком заперечується на пізніших ступенях розуміння, то виходить суперечність: знаряддя без дійової особи. Подібна суперечність міститься у зворотах, де наявний підмет, а присудок представлений неозначено-суб'єктним (= безсуб'єктним).

Такі звороти кількох типів являють собою, очевидно, перехід від суб'єктності до безсуб'єктності (= безособовості) речень»³.

¹ Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 92.

² Там же, т. 3, с. 325.

³ Там же, с. 346.

Категорія особи органічно пов'язана з категорією числа, але засоби позначення числа в дієслові не реалізуються у формах узгодження, у всякому разі щодо 1-ї і 2-ї особи. Навіть тоді, коли форми теперішнього — майбутнього часу вживаються у сполученні з особовими займенниками 1-ї і 2-ї особи, важко говорити про узгодження дієслівної форми в числі з особовими займенниками, про повну залежність її від них. Роль займенників, особливо при відсутності наголосу на них, тут формальна. Форми *я бачу, ти бачиш* і под. цілком синонімічні з формами, що не мають особових префіксів: *бачу, бачиш* і под. Учений доводив, що форми типу *я пишу, ти пишеш* також граматично нерозкладні. При такому розумінні префікс *я* і форма *пишу* в *я пишу* поставлені у відношення сумісності, а не узгодження. Тут показники особи і числа подвійні, бо вказівка на останні міститься і в займеннику, і в дієслівному закінченні.

Теорія видів дієслова у часи О. О. Потебні та й в наші дні — одна з найбільш важких, складних, суперечливих і до кінця не розроблених розділів граматики. З-поміж інших дієслівних категорій вид виділяється своїм набагато складнішим і різноманітнішим внутрішнім механізмом і широтою зв'язків з іншими граматичними категоріями у дієслівній сфері і за її межами.

Ця теорія традиційно перебувала в колі уваги вітчизняної граматичної думки і приваблювала багатьох дослідників.

Пристаючи до критичного огляду літератури про вид дієслова, О. О. Потебня писав: «Граматичні категорії, що означаються словом вид, давно помічені і перелічені. Щодо цього додавати нічого. Плутанина в поняттях про вид, на яку здавна і до цього часу жаліються, виникає не тільки від неповноти спостережень над сучасною мовою, а через відсутність звичайної або, що те ж саме, історичної точки зору, з якої можна було б побачити поступовість і порядок у нашаруванні значень, що називаються видами. Більшість з тих, хто писав про види, навіть знав взагалі, що єдино вірний напрямок мовознавства є історичний і, зокрема, що був час, коли в дієслові не було видів, дивилися на види, як на явища одночасні за походженням, і поділяли їх,

не питаючи, що було раніше, що пізніше, не турбуючись навіть про єдину основу поділу»¹.

Справді, з самого свого зародження теорія видів дієслова, за словами В. В. Виноградова, «сплелася в складний клубок питань»², куди відносили і вчення про форми часу, і вчення про правила творення дієслівних форм і слів, і питання про семантичні межі дієслова.

Не вдаючись до докладного розгляду глибокої і продуманої критики О. О. Потебнею сучасних йому поглядів на вид, викладених у працях О. Х. Востокова, Юрія Крижанича, М. В. Ломоносова, С. Шафранова, А. В. Болдирева, І. І. Давидова, Г. П. Павського, що може бути предметом окремої розмови про еволюцію поглядів на вид дієслова у вітчизняному мовознавстві, відзначимо, що усім названим авторам О. О. Потебня дорікав за відсутність історизму.

Як відомо, багато цінного й нового в розробку питання про види вніс Г. П. Павський³. Його теорія трьох ступенів як кількісних або якісних видозмін однієї дієслівної основи була новим етапом у вітчизняній історії учення про види. Вона синтезувала і вбирала в себе кращі досягнення вітчизняної граматичної думки у розробці цього надзвичайно складного питання.

Ми зупинимося лише на критичних зауваженнях О. О. Потебні на адресу теорії Г. П. Павського, які будуть своєрідним приступом до викладу власних поглядів самого О. О. Потебні.

Вважаючи види граматичним центром східнослов'янського дієслова, Г. П. Павський називав їх ступенями за аналогією до ступенів порівняння прикметників. Видові відмінності дієслів він насамперед ґрунтував на кількісному моменті, тобто на здатності дієслова зображати кількість часу, потрібну для дії, більшу чи меншу величину простору. «У дієсловах, — писав він, — ступенями позначається міра тривалості і обсяг дії. Коли у дієслові позначається найвизначеніший і найтісніший

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 4, с. 13.

² Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове, с. 477.

³ Див.: Павский Г. П. Филологические наблюдения над составом русского языка. Третье рассуждение. О глаголе, Спб., изд. 2-е, 1850.

простір або щонайменше продовження дії і миттєве явище, тоді я називаю це першим ступенем дієслова. Коли ж позначається невизначене, проте широке коло дії і явища, тоді я називаю це середнім ступенем дієслова (наприклад: *мелькати, почитувати, поглядувати, лежати, скакати*), і, нарешті, більш широке і більш невизначене коло дії, де вона за своєю невизначеністю ніби випускається з уваги, я називаю останнім ступенем дієслова (наприклад: *читувати, видувати, хаживати, скакивати*). Дієслова першого ступеня інакше у нас називаються однократними, дієслова другого ступеня — многократними, дієслова третього ступеня я називаю многократними дальніми (а не давноминулими)»¹. Кількісні відмінності між видами досягаються прийомами суфіксації і префіксації. Співвідносні дієслова різних ступенів він вважав різними словами. У нього часові форми повністю залежали від видових відмінностей. Так, з дієслів середнього ступеня (недоконаного виду) виводились три часові форми: теперішній, минулий і майбутній описовий, з дієслів першого ступеня (однократних і доконаних) — дві: майбутній і минулий, і з дієслів третього ступеня (многократних дальніх) — одна: минулий².

Схема видових відмінностей Г. П. Павського набагато спрощувала і уніфікувала складну теорію часів, розроблену в працях М. В. Ломоносова і О. Х. Востокова, і яка досить довго побутувала у вітчизняному мовознавстві, звичайно, час від часу зазнаючи критики як така, що вже не задовольняла зростлі вимоги теоретичної і практичної розробки цієї проблеми.

Зазначимо, що критика О. О. Потебнею основних положень теорії трьох ступенів Г. П. Павського (на відміну, наприклад, від критики на адресу Ф. І. Буслаєва, як це було видно з попереднього викладу) носить тактовний і доброзичливий характер. О. О. Потебня віддавав належне науковій сумлінності видатного граматиста, але разом з тим, висловлював ряд серйозних критичних зауважень, які зводились ось до чого.

Теорія трьох ступенів не може охопити і схарактеризувати всієї різноманітності видових відмінностей діє-

слова, а тому неповна. У межах одного й того самого ступеня стикаються різні типи дієслів. Так, до першого ступеня відносяться дієслова невідінні (*дати, пасти*) і миттєві, однократні з суфіксом -ну (*мелькнуть*) і утворені шляхом префіксації (*уйти, прочитати*). А тим часом дієслова одного гатунку (моторно-визначені), як *лететь, брести, нести* і т. д., по суті, не можна підвести ні під один з трьох ступенів Г. П. Павського. *Лететь* — *лечу* не може бути дієсловом однократним, як і миттєве *мелькнуть*, і не може входити у перший ступінь. Але це ж саме дієслово не може належати ні до жодного іншого ступеня, бо його, мабуть, не можна назвати многократним. У такому разі Г. П. Павський змушений усі моторно-визначені дієслова відносити до другого ступеня. Це привело до того, що другий ступінь (залишаючи осторонь дієслова на означення повторюваності дії: *почитувати*) почав об'єднувати два реальні, а не ідеальні ступені: з одного боку — *плывть, лететь, садить*, з другого — виведені з них: *плавать, летать, сажать*. За Г. П. Павським виходить, що багато дієслів має по два перших і по два, по три других ступеня, цілком різних за утворенням і значенням, тимчасом, як інші зовсім не мають третього ступеня, хоч мають форму, яка могла б мати його значення (наприклад, *двинуть, сдвинуть, сдвигать* відносяться до першого ступеня).

Розкриті суперечності теорії Г. П. Павського дають змогу О. О. Потебні зробити висновок — вона позбавлена стрункості, єдності і послідовності. Вона страждає також від втрати історичної перспективи, бо не відповідає ні історичній, ні етимологічній послідовності явищ. Вона не відображає, а коли й відображає, то надто односторонньо і неповно, живих морфологічних процесів, що відбувалися і відбуваються у дієслівній структурі.

Нарешті, зі схеми Г. П. Павського випадають дві найголовніші категорії — доконаність і недоконаність. Доконаність і недоконаність у нього уживаються поряд з поняттям ступенів тривалості. Дієслово кожного з трьох ступенів може бути недоконаним (*идти, ходить, хаживать*). Але ж, як зазначає О. О. Потебня, дієслово кожного з трьох ступенів може бути також доконаним (*пойти, заходить* — почати ходити, *запохаживать* — почати походжати; пор. *понавыталкивать, повытолкать* і *вытолкнуть*).

¹ Павський Г. П. Знач. праця, с. 205—206.

² Див. там же, с. 175—176.

«Теорія трьох ступенів,— писав В. В. Виноградов,— являє собою оригінальну спробу осмислити види російського дієслова як різні форми вираження ступенів якості. Поняття ступеня розкривалося або як сполучення кількісно-часових і просторових ознак дії (Павський), або як сполучення кількісно-часових і якісно-часових ознак (Аксаков), або як сполучення якісно-часових ознак з ознаками сили, енергії дії (Некрасов). Незважаючи на ряд окремих глибоких спостережень, теорії Павського, Аксакова, Некрасова не охоплювали всіх явищ видового співвідношення і явно змішували кратні значення і відтінки з якісно-видовими.

Критика О. О. Потебні була спрямована однаковою мірою проти всіх цих теорій¹.

На жаль, ми не можемо дати чіткого й послідовного викладу учення О. О. Потебні про категорію виду дієслова. Матеріали, що відносяться до цього питання і входять у IV том праці «Из записок по русской грамматике», виданій у 1941 р., крім того, що вони носять фрагментарний характер чорнових записок ученого, важко піддаються часовому впорядкуванню, що могло б відтворити еволюцію поглядів дослідника на цю граматичну категорію.

Картина більш-менш прояснилася після того, як В. В. Виноградов уважно прочитав текст розділу «Деление глаголов на виды» («Из записок по русской грамматике», т. 4. Глагол, с. 13—93) і спробував відновити порядок розташування в ньому матеріалу, як це могло бути в автора².

Завдяки В. В. Виноградову, а також Ф. П. Філіну, авторові передмови і редакторові IV тому, стало доступним для широкої наукової громадськості вчення О. О. Потебні про категорію виду, яке було видатним явищем в історії вітчизняного мовознавства, але, на жаль, дуже довго лежало похованим в архівах ученого.

¹ Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове, с. 486.

² Див.: Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове, с. 486—489; Його ж. О IV томе «Из записок по русской грамматике» А. А. Потебни. Труды Института русского языка, т. 1, М.—Л., 1949, с. 244—245.

У книзі В. В. Виноградова «Русский язык» є розділ під назвою «Категория вида и ее история в изображении Потебни», де блискуче викладена теорія видів ученого, її поступове становлення, до якого ми будемо звертатися, як і до статті того ж автора «О IV томе «Из записок по русской грамматике» А. А. Потебни», де дається оцінка поглядів ученого, розкривається їх роль в історії вітчизняної і світової славістики.

Можливо, під впливом теорії трьох ступенів Г. П. Павського О. О. Потебня спочатку схилявся до думки, що «сам по собі дієслівний характер, у відношенні до видів або ступенів, може означати тільки більшу або меншу широту часу, що займає дія»¹; «вид є ступінь тривалості часу, який займає дія або стан»². Ознака тривалості зв'язується з уявленням про доконаність і недоконаність, проте може існувати незалежно від останніх. Слов'янське дієслово, на думку ученого, виражає чотири ступені тривалості: 1) повне здійснення дії (*плывет*), інакше — конкретну тривалість дії; 2) абстраговану тривалість, що продовжується без перерв (*плавает*); 3) продовження дії з проміжками; 4) дію миттєву³. Розрізнення усіх чотирьох ступенів властиве не всім дієсловам, а лише дієсловам на означення матеріального (речового) руху, пов'язаного із зміною місця (*катить, катать, катывать, катнуть*). Поступовий розвиток і формування чотирьох ступенів тривалості дії О. О. Потебня вважає першим етапом у розвитку категорії східнослов'янського дієслова, етапом існування первісних довідних відношень, сліди яких збереглися і в сучасній мові.

Наступний етап характеризувався переродженням давніх відмінностей за ступенем тривалості в граматичне протиставлення двох співвідносних категорій — доконаності і недоконаності дії.

Граматичними засобами формування доконаності і недоконаності послужили насамперед прийменники, які спочатку означали напрямок руху, а потім розвивали у собі вивідні значення кінця, наслідку, межі, інтенсив-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 4, с. 22—23.

² Там же, с. 75.

³ Там же, с. 64.

ності. В міру того, як виникають оці вивідні значення прийменників, виникають і дієслова доконаного виду шляхом поєднання перших з дієслівними основами. Сполучення прийменників (просторових і вивідних значень їх) з дієслівними основами не довільне, воно підпорядковане певним правилам і закономірностям. Деякі з цих закономірностей установлюються самим О. О. Потебнею. «Появі доконаності і недоконаності,—говорив він,—безпосередньо передував такий стан мови, коли прийменник не надавав йому значення доконаності і коли безприйменникове дієслово було цілком байдуже щодо доконаності і недоконаності. Ступеням дії передував такий стан, коли певний характер дієслова виражав щось інше, а не ступінь тривалості»¹. Розмежування дієслів конкретної і тривалої дії, менш тривалої і більш тривалої, многократної має різну силу у різних слов'янських і навіть у східнослов'янських наріччях. Щодо цього східнослов'янські мови, які можуть тримати в одній і тій самій формі значення і конкретне, і абстрактне, зберігають більш давній ступінь розвитку, ніж, наприклад, мова чеська.

«Отже,— підсумовує учений,— доконаність і недоконаність, з одного боку, і ступені тривалості,—з другого, не складають одного ряду (continuum), але відносяться один до одного, як два різні порядки нашарувань у мові»².

В історії вітчизняного мовознавства О. О. Потебня був першим, хто спробував намалювати правдиву картину генезису і розвитку категорії виду. Керуючись своєю ж вимогою про те, що система видів мусить бути не описом, а історією їх виникнення, формування і розвитку, О. О. Потебня висунув гіпотезу, яка не втратила свого значення і в наші дні. «Точка зору Потебні на еволюцію категорії виду в слов'янських мовах багато в чому передбачає і випереджає нові теорії походження і розвитку видів слов'янського дієслова»³,— зазначав В. В. Виноградов. Набагато пізніше до приблизно та-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 4, с. 35.

² Там же, с. 62.

³ Виноградов В. В. О IV томе «Из записок по русской грамматике» А. А. Потебни, Труды Института русского языка, т. 1, с. 248.

ких же висновків прийшов видатний голландський славіст Ніколаас Ван-Вейк. Спостереження О. О. Потебні над нейтральним, індиферентним щодо виду вживанням дієслівних форм у давньоруській і старослов'янській мовах були підтверджені і закріплені у працях Ф. Травнічка, В. Дорошевського, А. Мейє та інших славістів.

З причин, викладених раніше, в О. О. Потебні немає стрункої і довшеної системи дієслівних часів—він не встиг її створити. Певні спостереження і замітки у цій галузі, які збереглися в рукописній спадщині ученого і опубліковані в IV томі його «Записок», навіть позбавлені історичної послідовності. Проте вони містять надзвичайно цінний науковий матеріал.

Грамматичну категорію часу О. О. Потебня визначає як відношення дії і стану до моменту мовлення: «Грамматичний час є відношення дії і стану до моменту («мгновению») мовлення і (бо думка усвідомлюється тими, хто думає, первісно тільки у формі мовлення) свідомої думки про них»¹.

Сучасні форми часу в східнослов'янських мовах є результатом тривалого історичного розвитку давніх часових форм у їх безперервній боротьбі і взаємодії насамперед з категорією виду. Так, наприклад, основним граматичним значенням форми теперішнього часу у дієслів доконаного виду стає значення майбутнього часу. «Дія, що займає одну неподільну мить або більш тривала, але закінчена, не може бути сучасною актом усвідомлення цієї дії. Удар грому вразив мій слух, увійшов у мою думку, але, коли я усвідомлюю це, цього удару вже не чути, і мені залишається сказати: грім у д а р и в або, коли чекають ще удару,— у д а р и т ь. Я можу вжити теперішній час лише в тих випадках, коли дія уявляється настільки тривалою, що, почавшись до хвилини усвідомлення, не припиняється і протягом самого акту мовлення і усвідомлення: дощ іде (тобто тепер, коли я думаю про це). Сказаним пояснюється, чому поява видів і, зокрема, дієслів найкоротшої дії, потягла за собою втрату значення теперішнього у цих дієсловах; що ж до причини, чому теперішній одержав значення майбутнього, то вона полягає в усвідомленні

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 4, с. 137.

спорідненості цих часів, більш давньої, ніж виділення слов'янської мови»¹, — писав О. О. Потебня.

Учений малює живі і динамічні етюди до широкої картини функціонування часових форм у східнослов'янських і слов'янських мовах, їх взаємопроникнення, взаємопереходи, подає тонкі стилістичні характеристики часового вживання в російській і українській народнопоетичній творчості, — картини, якої йому, на жаль, не довелося намалювати, а створити окремі зарисовки до неї, які вражають уяву читача усвідомленням того, який могутній граматико-стилістичний виразовий засіб тримає в своєму розпорядженні наша мова.

Серед таких зарисовок можна назвати цікаві спостереження за способами уявлення звичайної дії у східнослов'янських мовах (у порівнянні з сербською) за допомогою форм минулого і майбутнього часів дієслів dokonаного виду, за формами вираження минулої дії в стилістичних системах російської і української народної поезії, за значеннями форми теперішнього часу у давньоруській мові, за утворенням слов'янських форм імперфекта і аориста і под.

Історію вживання форм часу у східнослов'янських мовах О. О. Потебня будує на зіставленні зовнішньої форми з її значенням і внутрішньої форми думки, або представлення, що безпосередньо впливає з його учення про семантичну структуру слова і вносить ясність в сучасне вживання часових форм.

У східнослов'янських мовах він допускає існування чотирьох способів дієслова — дійсного, спонукального, умовно-бажального та умовного, формування яких має свою історію. Насамперед існував дійсний спосіб, або нульовий чи нейтральний, який має безпосереднє відношення до реальності, представленої в трьох часових формах. У міру ускладнення і абстрагування людської думки виникали так звані ідеальні способи (тобто ті, що зображають події не в дійсності, а в думці). Ґрунтом для їх утворення послужив минулий час дієслова, оскільки він найбільше підходив для цього. «Цілком ймовірно, — писав О. О. Потебня, — що

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 4, с. 137.

підстава для переходу минулого часу дійсного способу до значення умовності, або *tertium comparationis* між минулими часами дійсного способу і умовністю, і навіть взагалі ідеальними способами, як умовний, бажальний, полягає в тому, що як ідеальні способи зображають події існуючими тільки в думці, так і минулий час можна розглядати «зі свого негативного боку, як заперечення дійсної присутності (наявності) явища» (Ворр, Vergl. Gr., § 520), у тому розумінні, що коли явище було, то, значить, його вже немає»¹. Одночасно відбувався процес формалізації аориста бы хъ, втрати ним колишнього значення і набуття нового — перетворення його в граматичний показник умовного способу в сполученні з формою минулого часу дієслова: пішов би (< быхъ). Цей процес зароджувався в надрах спільнослов'янської мови, а продовжувався і завершувався в окремих слов'янських наріччях.

На основі того ж самого минулого часу дійсного способу формується спосіб б а ж а л ь н и й, який близько стоїть до умовного: вислів «ты бы сходил к нему» (в значенні «а тебе бы сходить») досить виразно передбачає умови — «ты бы сходил, если хочешь» і тому под. Можна гадати, що бажальність форми «быхъ-ль» виникла з умовного способу, а саме, що бажальне «быхъ-ль» спочатку уявлялося дією умовною, при якій замовчано те, що зумовлює. Однак, ймовірніше, що саме «ты бы сходил!» (якщо твоя воля) є первісно бажальне допустове, що переходить до умовності так само, як спонукальне у випадках «кинь хлеб на лес, пойдешь, найдешь». «Здається правильним те, — пояснює учений, — що, коли не в цьому випадку, то в інших, думка може прямо переходити від дійсного минулого до бажального способу. У бажанні, що розглядається незалежно від словесного вираження, здійснення, тобто злиття виникаючих у думці образів бажаного, що склалися із давніх сприйнятих, з новими сприйняттями, є подія майбутня. Згідно з цим, у мові представлення бажального минулим можна розглядати як окремі випадок представлення об'єктивно-майбутнього минулим. Такий прийом думки в загальних рисах — один і той

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 268.

самий як там, де він користується наявними засобами мови, не перетворюючи їх надовго і відчутно, так і там, де він утворює нові граматичні форми»¹. І взагалі майбутня подія, яка ось-ось має статися, може зображатися минулим часом дієслів доконаних, що знаходить підтвердження в слов'янській народнопоетичній творчості, переконливих прикладів з якої О. О. Потебня наводить досить багато².

Спорідненість між способами умовним і наказовим О. О. Потебня вбачає в тому, що обидва вони, на противагу дійсному, виражають не дійсну подію, а ідеальну, тобто те, що виражається, існує тільки в думці того, хто говорить. Розглядаючи історію таких форм наказового способу, як *веди, ведьмъ, ведьте* і відповідних, ми повинні, зазначає учений, взяти за вихідну точку *наказове значення* цих форм, хоч відомо, що слов'яно-литовська мова припускає час існування особливого наказового способу, причому функція форм, з яких вийшов слов'яно-литовський наказовий, була умовно-бажальною.

Вже сама методика розгляду історії значень способів дієслова, накреслена О. О. Потебнею і підсилена пізніше шахматовським функціонально-синтаксичним аналізом, відкривала нові шляхи для дальших досліджень цієї дієслівної категорії у східнослов'янських мовах.

В останній чверті ХІХ ст. учення про граматичну категорію стану здавалося б себе вичерпало. Виділились два стани дієслова — зворотний і незворотний — за його зовнішньою формою і частково за відношенням дії до суб'єкта (В. І. Даль, М. П. Некрасов), закріпився принцип перехідності і неперехідності як основа розрізнення незворотних дієслів, а зворотність визначалася або за відношенням дії до об'єкта як засіб замикання дії в ньому самому, вилучення або обмеження перехідних, об'єктних значень дієслова, або — за відношенням до суб'єкта як засіб вираження відмінностей зв'язку між дією і суб'єктом (К. С. Аксаков). Стаття П. Ф. Фортунатова «О залогах русского глагола» (1899), в якій її автор дав блискучий аналіз основних

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 270—271.

² Див. там же, с. 272 і наступні.

ліній станових співвідношень у системі східнослов'янського дієслова, синтезувала і об'єднувала в собі кращі досягнення попередньої граматичної думки, вінчала собою морфологічний напрямок дослідження цієї граматичної категорії. Але цього було мало.

Фортунатовська морфологічна концепція станів (що полягала у визначенні останніх як відмінностей у відношенні ознаки, яка виражається дієслівною основою, до суб'єкта і потім узагальнення цього відношення до поняття неперехідності), якою б вона не була глибокою і досконалою, залишала осторонь синтаксичний аспект цієї проблеми, відривала категорію стану дієслова від структури речення і його типів.

Усунути істотну прогалину для створення об'єктивної і всебічної характеристики граматичної категорії стану випало на долю О. О. Потебні.

У висвітленні цього питання своїми попередниками він бачив неповноту, логічну непослідовність і навіть безпорадність. Особливе роздратування у нього викликала скептично-нігілістична позиція В. І. Даля у питанні про стан. «Так звані стани для нього (дієслова.— О. Б.) справа зовсім стороння, випадкова, мінлива; вони можуть, хоч і без будь-якої користі, застосовуватися тільки до кожного окремого випадку... Розподіл дієслів на стани одне школярство, одне з тих пут, які служать тільки для притуплення пам'яті і розуміння учнів; на кожне питання про стан ученя повинен відповідати: в якому стані ви бажаєте, щоб я його вжив, у такому він зараз і буде»¹,— писав В. І. Даль.

На це йому О. О. Потебня відповідав: «Якщо учитель не знає своєї справи і дає можливість учням збивати себе з пантелику, то він за це і відповідає. Він повинен би знати, що граматичний аналіз і полягає у піднесенні окремих випадків до загальних понять. Конкретне явище є вихідна точка кожного спостереження; але слово, вирване зі свого природного зв'язку і наділене багатьма значеннями, є не конкретне явище, не одне слово, а абстракція, лексикографічна фікція»²; «найдешев-

¹ Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка, ч. 1. М., 1863, с. XX.

² Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 4, с. 199.

ший спосіб відкараскатися від граматичних труднощів полягає в тому, щоб ігнорувати їх»¹.

Щоб уникнути непорозумінь, говорить учений, ми повинні з'ясувати для себе деякі елементарні граматичні поняття. Слово для нас є сукупність членороздільних звуків, що складають одне ціле, і одного значення, а не багатьох. Де два значення, там два слова, а не одне. У мовах, що мають граматичні форми, як східнослов'янські, єдність значення слова полягає у тій сукупності певного відносно-реального значення з одним або кількома значеннями формальними, які неодмінно поєднуються в одному акті думки. Єдність значення слова «читаю» не порушується тим, що зміст цього слова ми відносимо до категорій дієслова певного часу, певного числа, особи, стану. Неможливо тільки поєднання в одному акті думки двох взаємовиключних категорій, наприклад, двох різних осіб. Згідно з цим, коли ми маємо про стан логічно правильне поняття, то двох станів одному дієслову приписати не можемо. «Вислів «дієслово ось таке переходить в ось такий стан» ми повинні розуміти так, що перед нами два різні, але однозвучні дієслова, що належать до двох різних станів, і що ці дієслова перебувають між собою у відношенні історичної наступності»².

З таких позицій розуміння слова як індивідуального акту думки-мовлення О. О. Потебня і викладає свої погляди на дієслівну категорію стану³.

Насамперед учений характеризує її як лексико-граматичну категорію: «Стан є те ж саме значення слова, тільки формальне. Таке формальне значення перебуває у зв'язку з лексичним значенням слова»⁴.

Наступне визначення О. О. Потебні носить виразне синтаксичне спрямування, оскільки категорію стану

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 4, с. 198.

² Там же.

³ Учення О. О. Потебні про стан докладно висвітлено В. В. Виноградовим у розділі «Некоторые мысли о залогах русского глагола» його книги «Русский язык. Грамматическое учение о слове» (с. 616—621), частково — у статті М. Д. Мальцева «Из учения А. А. Потебни о залоге» (Учен зап. Ленинград. пед. ин-та им. А. И. Герцена, т. 20, 1939, с. 285, 299).

⁴ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 4, с. 200.

можна зрозуміти тільки розглядаючи її в структурі речення, точніше в його суб'єктно-об'єктних відношеннях: «Стан є необхідне у певній мові відношення дієслова (у широкому розумінні, тобто з включенням дієприкметникових форм), прикметника і іменника до об'єкта»¹. «Стан = відношення суб'єкта до об'єкта. Сюди і відсутність об'єкта. Воно можливе тільки через виявлення суб'єкта. Таке виявлення може міститися у самій назві суб'єкта або його атрибута (стан імені) або у предикативності об'єкта (стан дієслова)»².

За необхідною наявністю чи відсутністю об'єкта учений поділяє дієслова на об'єктні (або перехідні) і суб'єктні (або неперехідні), в яких дія визначена тільки своїм вихідним пунктом, тобто суб'єктом.

Об'єктом може бути: а) предмет пасивний відносно дії, виражений в усіх індоєвропейських мовах знахідним відмінком (прямий додаток); б) предмет менш пасивний або зовсім не пасивний, що позначається іншими непрямыми відмінками з прийменниками або без них (непрямий додаток). Ті з об'єктних дієслів, що вимагають прямого додатка (знахідного відмінка), називаються дійсними; решта (ті, що вимагають непрямого додатка) об'єднуються в одну групу з суб'єктними і носить ім'я середніх.

Цей перехресний поділ, що схематично зображається так:

об'єктні — суб'єктні
—————
дійсні   середні

як гадає О. О. Потебня, усуває логічну помилку Ф. І. Буслаєва. Тут члени, не переплутуючись, виключають один одного. У цьому поділі не знайшлося місця пасивному станові. Чому — про це йтиметься далі. «За основу взяте тут тільки значення, тому дієслова зворотні за формою підходять під цей поділ об'єктних або суб'єктних, в іншому (поділі на дійсні і середні.— О. Б.) — як середні»³.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 4, с. 200.

² Там же, с. 201.

³ Там же, с. 200—201.

Пасивний стан у О. О. Потебні формується на ґрунті розрізнення об'єктних і суб'єктних дієслів. За своїм значенням він в усіх індоєвропейських мовах передбачає існування дієслів перехідних у широкому розумінні цього слова, тобто об'єктних активних, що керують знахідним відмінком і об'єктних середніх, що вимагають додатка в інших відмінках. «Пасивний стан,— зазначає він,— є спосіб представлення транзитивності (тобто перехідності.— О. Б.) дієслова. Тому і значення дієслова пасивного визначається його відношенням до дієслова неперехідного, яке при пасивному звороті залишається в думці на задньому плані, як тло. У пасивному дієслові об'єкт транзитивного дієслова подається як суб'єкт, тобто пасивний об'єкт є такий, який позбавляє свій суб'єкт тієї повноти енергії, яка властива суб'єктові звороту активного. Це визначення є загальним для всіх індоєвропейських мов. Підмет перехідного дієслова може бути означений додатком пасивного, може зовсім не мислитись («в эту ночь было чудо дивное и страха исполнено» — Пск. I лет., 251) і не виражатись (лист написаний) і від того пасивний зворот не перестає бути пасивним. З того, що підмет пасивного дієслова є додаток дієслова перехідного, впливає, що пасивним дієсловом дія представляється як така, що не самодіяльно впливає з суб'єкта, а відбувається в ньому внаслідок дії іншого»¹.

З наведених міркувань О. О. Потебні впливає, що, по суті, східнослов'янські, а також інші слов'янські і неслов'янські мови пасивного стану не мають, а те граматичне явище, яке ним називається, має цілком синтаксичну характеристику, отже, це — пасивний зворот. У складі речення він реалізується у двох своїх видах чи типах: предикативному і атрибутивному. Предикативний пасивний зворот має зворотну форму дієслова, атрибутивний — дієприкметник. Синтаксичне значення їх у О. О. Потебні розкривається так.

У строгому розумінні пасивність предикативного звороту немислима, бо містить у собі суперечність: суб'єкт є назвою субстанції, від якої іде дія; предикат — сама дія під час здійснення її суб'єктом. Значить, під пасив-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 4, с. 201—202.

ністю предикативного звороту можна розуміти тільки те, що його суб'єктові приписаний через посередність присудка ступінь енергії менший, ніж у звороті активному. Пасивність такого типу виражається зворотністю дії, як в українській народній творчості:

Не плач, мамко, не журися:
Не дуже я порубався:
Лем ручечки на стучечки,
Головицю на четверо.

Атрибутивні пасивні звороти мають у своєму складі пасивні дієприкметники теперішнього і минулого часу. Не має істотного значення те, що ці дієприкметники можуть бути не тільки безпосередніми атрибутами (означеннями, прикладками, а субстантивуючись, і підметами і додатками: «ранен — двоемыслен, а убит — уже спит»), а й входить до складу присудків. В останньому випадку предикативність виражається тільки активністю допоміжного дієслова, а пасивність залежить тільки від дієприкметника як атрибута: «дело сделано», значить «дело делается теперь так, что оно окончено», тобто ознака, що міститься в суб'єкті, який складає його стан, представляється справою суб'єкта, яка здійснюється через посередність об'єкта¹.

Пасивний дієприкметник може зовсім не мати пасивного значення, наприклад, неугасаемый замість неугасающий. «Подібні дієприкметники, якщо вони належать виключно книжній мові і не мають за собою освячення давнини, могли ніколи й не бути пасивними»².

Дієприкметник пасивний можна утворити від дієслова не тільки активного, але й середнього (об'єктного). Наприклад: *услужен, угрожаем, вспомоществуем, внушаем* і т. д. «Об'єкт такого дієслова, яким би відмінком він не був виражений, може бути представлений суб'єктно»³.

Походження і розвиток пасивних конструкцій у східнослов'янських мовах безпосередньо зв'язані з еволюцією структури речення. Ламаючи кордони звичних уявлень про граматичні суб'єктно-об'єктні відношення як ґрунту, на якому виросла дієслівна категорія стану,

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 4, с. 205—206.

² Там же, с. 202.

³ Там же.

О. О. Потебня спрямовує останню у сферу синтаксису, зв'язавши пасивні конструкції з історією безособових речень. Речення такого типу, згідно з переконанням ученого про первісність двочленного дієслівного речення, виникли пізніше, вони вторинного походження. У цих реченнях, де в ролі присудка виступав пасивний дієприкметник, поступово згасала, а то й втрачалася пасивність, на місці якої визрівала ідея стану. «С по сі б утворення безособовості—середній рід»¹,— писав О. О. Потебня.

Як тільки здійснився перехід до безособовості у реченні з займенниковим підметом середнього роду, тобто як тільки підмет пасивного звороту набув неозначеного значення підмета активного звороту, пасивний дієприкметник одержує можливість доповнюватися додатком активного (пор. вирази: *взято його у некрути, повезено його у город*).

Як тільки займенниковий (той, що міститься у дієслові, або наявний) підмет середнього роду при дієслові пасивному одержав безособове значення, водночас втративши значення об'єкта, що прозирило в ньому, то склалися прагнення до безособовості. Однак пасивність дієприкметника помітна у значенні цих зворотів. Дійова особа інакше уявляється у безособовому *бито, граблено*, ніж у безособовому *били, грабили*. Крім відмінності у числі і роді, у перших словах дійова особа зображена підметом пасивного стану, тобто у вигляді суб'єкта, що був колись об'єктом активного дієслова; по-друге, дійова особа зображена такою, що не має, так би мовити, ніякої об'єктної підкладки.

«Безособове значення підмета при пасивному дієслові, народившись у зворотах із займенниковим підметом середнього роду, що міститься у дієслові, або є наявним, почало застосовуватись і до зворотів, де підметом (колишнім об'єктом) було ім'я»². У наведених виразах *взято його в некрути, повезено його в город* знахідний відмінок об'єкта стоїть при безособовій формі пасивного дієприкметника.

«У тих випадках, де в безособовому реченні з пасивним дієприкметником треба було позначити і вираз-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 4, с. 205.

² Там же, с. 203—204.

ну дійову особу активного дієслова, ця особа, очевидно, може бути виражена тільки додатком: у молодца было послужено = послужил»¹.

Таким чином, для утворення безособових речень з пасивним дієприкметником зовсім не потрібний іменний об'єкт відповідного активного дієслова, бо цей об'єкт не стає підметом безособового речення, а як додаток може бути опущений не змінюючи характеру речення. Щодо виразного об'єкта дієслова об'єктні дорівнюють тут суб'єктивним. Пасивні звороти від суб'єктивних дієслів стали можливими тільки після утворення відповідних зворотів від дієслів об'єктивних: *сижено, гуляно, идено, уехано за схотой*, «в девках сижено — *плакано, замуж выдано — выто*» — утворені за зразком *взято*, коли підмет цих останніх одержав значення неозначеної дійової особи. Пасивна форма тут не має цілком пасивного значення і можлива завдяки фікції, що у дієслова суб'єктивного є якийсь неозначений об'єкт. Цей діючий об'єкт потрібний тільки тому, щоб у його формі подати дійову особу².

Так само, насамперед з позицій синтаксичного зв'язку з суб'єктом і об'єктом, не залишаючи, проте, осторонь лексичного значення, учений розглядає зворотні дієслова на -ся та відмінності між ними.

Зазначимо, що ця частина його учення про стан (за винятком невеличкого розділу під назвою «Глаголы с -ся» у IV томі його «Записок») до нас повністю не дійшла. Спроба В. В. Виноградова реконструювати її з лекцій О. О. Потебні, записаних Б. Гвоздиковим (Опыт классификации залогов русского языка.— «Русский филологический вестник», 1904, с. LI, с. 185—200), свідчить, що і вона має синтаксичний характер.

Історія розвитку станових значень, накреслена О. О. Потебнею, була підтверджена, поглиблена і розбудована на ґрунті складного історичного матеріалу в праці його улюбленого учня О. В. Попова «Синтаксические исследования» (Воронеж, 1881), а також у працях Д. М. Овсяннико-Куликовського і О. О. Шахматова, а в радянському мовознавстві — у В. В. Виноградова.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 4, с. 204.

² Див. там же.

О. О. Потебня вважав інфінітив частиною мови: «Через те, що при неозначеному способі обставина може бути («мыть бело»), і через те, що... неозначений спосіб не може бути атрибутом, то зрозуміло, що ця форма не є ні іменем, ні, зокрема, іменником, а особливою частиною мови»¹.

Незважаючи на те, що серед захисників цілковитої номінальності цієї форми був навіть знаменитий Франц Бопп, учений рішуче стає на бік тих мовознавців, хто вважав, «що інфінітив тільки був колись іменем, але не залишився ним, або, як кажуть інакше, що він є ім'я в етимологічному і рід дієслова у синтаксичному відношеннях»². Втративши відмінкову форму і перетворившись у особливу граматичну категорію, інфінітив разом з тим позбувся й інших особливостей імені — роду і числа. Тому, щоб пояснити синтаксичні особливості інфінітива, ґрунтуючись на його відмінковому значенні, треба заглибитись в історичну давнину, у той час, коли інфінітив ще був іменем.

У таких мовах, як грецька, німецька, романські, де інфінітив може пояснюватись іншим членом речення і мати прийменник, О. О. Потебня визначає два періоди у розвитку цієї граматичної категорії: перший — період утворення інфінітива як особливої категорії руху в ньому у напрямку до дієслівності і другий — перетворення знову ч а с т и н и інфінітивів в іменники, але цей останній рух не є поверненням до вихідної точки, а чимось новим, згідно з новими потребам мови.

У сучасній російській літературній мові, на думку О. О. Потебні, виразно відчувається дієслівність інфінітива.

Спростовуючи погляди Гумбольдта, який бачив у інфінітиві дограматичний стан дієслова, і Ф. І. Буслаєва, який знаходив форми узгодження інфінітива у середньому роді з іншими частинами мови, учений рекомендує піти іншим шляхом: щоб з'ясувати справжні властивості інфінітива, треба вивчити його синтаксичні функції, зокрема дати відповідь на питання — чи буває

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 125.

² Там же, с. 338.

він, подібно до імен, підметом і додатком? «Якби неозначений спосіб,— пише він,— був абстрактним іменником віддієслівним, тобто виражав ознаку, взяту з дієслова (дію) і представлену даною у фіктивній субстанції, то тим самим він мав би можливість представлятися виконавцем інших дій і їх предметом. Але неозначений спосіб у різних споріднених мовах саме тим і відрізняється від іменника, що не містить у собі свого суб'єкта, але вимагає його, як прикметник і дієслово. До того ж він, очевидно, не є прикметником, не маючи навіть такої атрибутивності, яку мають прикметники, позбавлені флексій (ст. сл. «сугубь грѣси»). Тому він може належати лише дієслову у широкому розумінні. Відмінність неозначеного способу від особового дієслова (vb. finit.) полягає в тому, що останнє містить у собі означення своєї особи (1-ої, 2-ої, або 3-ої), тимчасом як у неозначеному способі, вирваному із зв'язку, особа залишається неозначеною. У живому мовленні особа неозначена завжди означається тим або іншим способом»¹. Таких способів учений називає два:

а) Особою дієслова, наприклад, *хочу есть*, тобто *хочу, чтобы я же ел*. У цих випадках інфінітив вважають додатком, тобто об'єктом. Але просте порівняння виразів, як *хочу знать* і *хочу знания* показує, що *знать* зовсім не предметне. У *знать* ідеться про діяльність тієї ж самої особи, яка означена в *хочу*; у *знания* — про предмет зовнішній щодо цієї особи і такий, від якого посередньо залежить діяльність цієї особи, або такий, який пасивно підлягає цій діяльності. Інфінітиви у наведених виразах О. О. Потебня називає с у б' е к т н и м и.

б) При інших дієсловах інфінітив може мати тільки свою окрему особу (*прошу в а с, их прийти — чтобы вы, они пришли*), яка хоч може збігатися з особою дієслова [*просит его (3-тя особа) прийти*], але відноситься до іншої субстанції. При цьому або особа, а разом з тим і підмет інфінітива, визначається непрямым відмінком, що стоїть у тому ж самому реченні, як у наведених прикладах, або особа інфінітива є третьою, і його підмет залишається неозначеним. Наприклад, *отдай спря-*

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 341.

татъ (йому? ім? невідомо кому?). Такі інфінітиви учений кваліфікує як об'єктні.

Таким чином, «неозначений спосіб,— резюмує О. О. Потебня,— є такий рід одієслівлювання імені, особливе призначення якого — служити другорядним, залежним присудком»¹. Саме таким призначенням можна пояснити неозначеність особи, яка прозирається в інфінітиві. Це наштовхнуло О. О. Потебню на думку розглядати інфінітив у розділі про складені члени речення. «Не перебираючи всього, що відноситься сюди,— говорить він,— ми бачимо у випадку «хочу есть», що неозначений спосіб вносить у мову особливий складений присудок, що складається не з дієслова і імені., а з двох видозмін дієслова»².

Повертаючись до питань, поставлених на початку розгляду цієї дієслівної категорії, дослідник сам дає на них відповідь: інфінітив, як дієслово, завжди відноситься до категорії присудка у широкому розумінні, тобто не може бути ні справжнім підметом, ні справжнім додатком. І там, де інфінітив, є підметом, він тільки висунутий на місце підмета (подібно до того, як висувається так само і речення з особовим дієсловом), але має все-таки дієслівне, а не іменне значення, бо відноситься до невідомої 3-ї особи і відповідає розвиненому реченню. Виконувати роль додатка інфінітив не може саме тому, що додаток передбачає непрямі відмінки, яких в інфінітива вже немає, як немає і називного відмінка³.

Погляд О. О. Потебні на інфінітив в деякій мірі поділяв О. О. Шахматов. Як і О. О. Потебня, він відстоював думку про те, що «уявлення про інфінітив викликає уявлення про виконавця відповідної дії-стану; це подібно до того, як прикметник викликає уявлення про носія відповідної якості-властивості: кожна ознака, пасивна чи активна, мислиться, звичайно у сполученні з виконавцем, носієм ознаки»⁴, але з якихось причин не посилався на О. О. Потебню, як він цього не робив і у своїх фонетичних дослідженнях.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 342.

² Там же.

³ Див. там же, с. 342—343.

⁴ Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Л., 1941, с. 461.

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

{ Службовим частинам мови О. О. Потебня приділяє мало уваги. І це цілком зрозуміло — вони не члени речення. Головні, повнозначні частини мови, «на змісті яких зосереджений увесь інтерес думки», в його граматичному ученні протиставляються службовим, які «не мають свого власного змісту і не бувають самостійними частинами мови»¹.

З указаних причин ми не можемо відшукати дефініцій службових частин мови у дослідженнях ученого за винятком прийменника, якому він дає історичну характеристику: «Прислівник, що у певних випадках є зв'язкою (ходить о коло чого), в інших випадках може обходитися без відмінка, що йде за ним, подібно до того, як дієслово, що буває предикативною зв'язкою, може бути і самостійним присудком. В обох випадках мова може прагнути до створення таких зв'язок, які б не мали ніяких інших функцій. На наших очах деякі прислівники втрачають здатність вживатись без відмінка, що йде за ними, наприклад, м е ж ь, м е ж д у. Це завжди служить ознакою внутрішньої зміни, яка сталася в них, саме втрати лексичного значення, того, що вони стали чистими зв'язками об'єкта, прийменниками»².

Отже, О. О. Потебня називає прийменник зв'язкою об'єкта; коли додаток, що має свій додаток, втрачає значення об'єкта і переходить у прислівник, то тим самим він стає зв'язкою, яка приєднує свій додаток до відповідного слова. Так накреслюється шлях утворення прийменників: ім'я > прислівник > прийменник. Безумовно, це процес тривалий: «Потрібна тривала робота думки, щоб звільнити слова з речовим значенням від усякого речового змісту і обернути їх у чисті вираження відношень»³.

Найбільш вживаним додатком іменника є родовий відмінок. Цим і пояснюється той факт, що більшість

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 36.

² Там же, с. 128.

³ Там же, с. 66.

східнослов'янських прийменників вимагають саме родового відмінка.

Виникнення прийменникових конструкцій мало велике значення в розумінні поповнення виразових засобів думки: «Утворення прийменника з іменника і сполучення цього прийменника з іменем, чи буде воно наділене відмінковим закінченням, чи ні, за значенням своїм для думки не є те саме, що колишній відмінок, а щось, цілком ймовірно, більш погоджене з новими потребами»¹.

Принагідно, у зв'язку з розглядом інших явищ, О. О. Потебня згадує сполучник, але його більше цікавить те, що він поєднує, ніж він сам.

До особливих слів, що мають свої специфічні риси, він відносить насамперед предикативну зв'язку, а також модальні слова і вигуки.

Ми виклали учення О. О. Потебні про частини мови. Тут все незвичайне і не схоже на те, що писали про них до О. О. Потебні і після нього. Власне кажучи, окремого учення про частини мови у нього і немає, бо це не входило у завдання вченого. Тому наша спроба виділити з його граматичного учення дефініції і характеристики окремих частин мови до деякої міри носить штучний характер, настільки злиті і взаємозв'язані елементи граматичної системи, яка постає з чотирьох томів його блискучої, але, на жаль, незавершеної праці «Из записок по русской грамматике». Проте такий аналітичний підхід до справи все-таки себе виправдовує — він дає можливість накреслити систему частин мови, як її уявляв О. О. Потебня, та подати насамперед їх окремі семантичні характеристики. Але останні розкривалися в реченні, бо слово, вирване з живого мовлення, для ученого — майже фікція. Отже, семантичні особливості частин мови набувають синтаксичного забарвлення.

Оцінюючи граматичну спадщину О. О. Потебні, В. В. Виноградов писав, що його «схема частин мови вражала своєю абстрактністю, метафізичною філософічністю»².

Так, вона справді вражала, але іншим — небаченим досі динамізмом у сфері частин мови, тонкими і глибо-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 66.

² Виноградов В. В. Современный русский язык. Введение в грамматическое учение о слове, с. 23.

кими їх семантичними характеристиками (опертами на дані писемних пам'яток та на живе народне мовлення), які виростили на ґрунті того найвищого творіння людської думки, яке зветься реченням.

Вона вражала своїм історизмом.

Історія частин мови для О. О. Потебні — це насамперед намагання наблизитись до еволюції елементів людської думки. З цього і випливає програма його досліджень, визначена у праці «Мысль и язык». «Слово на початку розвитку думки ще не має для думки значення якості і може бути тільки вказівкою на чуттєвий образ, у якому немає ні дії, ні якості, ні предмета, взятих окремо, але все це у неподільній єдності... Утворення дієслова, імені та ін. є вже такий розклад і видозміна чуттєвого образу, які передбачають інші, простіші явища, які йдуть за створенням слова. Так, наприклад, частини мови можливі тільки в реченні, у сполученні слів, якого ми не передбачаємо на початку мови; існування прикметника і дієслова можливе тільки після того, як свідомість відокремить від більш-менш випадкових атрибутів те незмінне зерно речі, ту суть, субстанцію, те щось, яке людина гадає побачити за сполученням ознак і яке не дається цим сполученням»¹.

На думку О. О. Потебні, диференціація чуттєвих образів почалася з утворення таких слів, де функції майбутніх головних частин мови, імені і дієслова, ще не розчленовані. Це так звані первісні дієприкметники. Первісний дієприкметник втілював у собі два протилежних начала — імені і дієслова, з яких ім'я було сильнішим і виразнішим, а дієслово слабкішим, позбавленим таких істотних дієслівних ознак, як час і стан. Отже, він нагадував скоріше іменник тим, що, як і сучасний дієприкметник, зображав ознаку — наслідок діяльності предмета, але так, що вона виключала думку про цю діяльність, — ознака поставала нібито готовою, даною. Приблизно те ж саме учений вбачав і в сучасному іменнику, але в останньому немає навіть щонайменшої згадки про діяльність, яка породила ознаку. І все-таки дієприкметнику не належить першість у творенні граматичних форм у людській мові — вона належала, як ми вже говорили у першому розділі цієї праці, вигукові. Але

¹ Потебня А. А. Мысль и язык, с. 112.

в дієприкметнику, який з'явився слідом за вигуком, у цій найдавнішій формі, як у краплині води, можна було побачити напрямок розвитку сучасних частин мови, указаний розвитком структури первісного дієприкметника. Скидаючись скоріше на ім'я, ніж на дієслово, він насамперед виділив з себе ім'я. Це був іменник або граматична категорія субстанції, і це був час, коли людській думці світ уявлявся сукупністю виготовлених за людським образом і подобою, одухотворених речей, внутрішньо статичних, але одночасно зв'язаних з реальним світом, впливаючих на нього.

Дальший розвиток думки вносить розклад у сферу цього первісного іменника. З нього виділяється нова граматична категорія — прикметник, яка, відійшовши від іменника, забирає з собою частину тих особливостей і функцій, які належали іменникові-субстанції, звужуючи, таким чином, сферу діяльності останнього. У цьому зміненому іменнику виникає процес формалізації як компенсація за втрачене, як заповнення вакууму, що утворився. Форма субстантивності накидається на речі, які в строгому розумінні не є субстанціями. Це фіктивні або чисто мовні субстанції, бо думка людська звикла в усьому бачити субстантивність. Це вже відхід від суті речей і бачення в них тільки форми, яка годиться для думки, — її можна вводити в речення, робити його членом (підметом або додатком).

З другого боку, спочатку непомітно, а потім дедалі відчутніше, в міру поступового занепаду субстанціальності, в надрах мови-мислення готувався вибух небаченої сили. Людина ніби подивилася на речі іншими очима і побачила скрізь рух, який пронизував увесь той світ, частиною якого була вона сама. Виникала нова категорія думки — дієслівність. З первісного дієприкметника вона вийшла, очевидно, не пізніше іменника, проте в часи панування останнього майже нічим не відрізняється від нього, аж поки не сформувався інфінітив. Це була найперша форма дієслова. Інфінітив, або неозначений спосіб, як його характеризував учений, спочатку був іменником, а потім набув ознак дієслова.

Процес поступового виділення частин мови відображав складні процеси абстрагування і ускладнення людської думки. Іменник, ця найбільш рання мовна категорія, стояв на початку цього процесу. Він найближчий до

первісної чуттєвості і наочності думки. Але для думки він був уже надто простим і надто наочним. Прикметник, виражаючи ознаки предметів, а не самі предмети, був абстрактнішим. Дієслово у цьому відношенні пішло ще далі. Енергія абстрагування посилюється. Але інфінітив, завдяки своїй генетичній близькості до іменника, нейтралізує цю енергію абстрагування, закладену у дієслові. Складалася суперечність, розв'язати яку могла лише нова форма. І тому дієслово змушене було залишити позаду стадію інфінітива і виробити в собі таку форму, яка б прив'язала дію до особи, до моменту мовлення, до її виконавця і об'єкта, іншими словами — зв'язувала її з дійсністю. Такою формою був індикатив, або дійсний спосіб, який мав прекрасну здатність виражати відтінки дії з допомогою своїх категорій особи, стану і часу. Інфінітив змушений був поступитися йому місцем.

Дальша історія дієслова — це історія витіснення ним іменника з тих місць, де його могло замінити дієслово.

Процес посилення дієслова, який характерний і для сучасної мови, не свідчить про те, що майбутнє для нас закрито тільки цим процесом. Світ невичерпний для пізнання, а раз так, то й мова не має меж у створенні нових довершених і гнучкіших категорій.

Історія виникнення і розвитку частин мови була простежена О. О. Потебнею на базі східнослов'янських і споріднених з ними слов'янських, литовської і деяких інших мов. Проте він був упевнений, що її можна спроектувати й на інші мови, зокрема нові.

Доля потєбнянського учення про частини мови в історії вітчизняного мовознавства складна.

Учні і послідовники великого мовознавця, що бралися продовжувати і розвивати справу свого вчителя, часто збивалися з шляхів, прокладених цим ученням. Частина мовознавців його зовсім не зрозуміли, а частина побачили в ньому ототожнення частин мови з членами речення. З приводу останнього В. В. Виноградов писав: «Немає нічого вульгарнішого і помилковішого, ніж твердження, нібито О. О. Потебня звів учення про члени речення до проблем частин мови. Справа в тому, що відправляючись від частин мови при вивченні структури речення і членів речення, О. О. Потебня по-новаторському перебудував саме розуміння взаємовідношень частин мови і вказав нові перспективи і нові завдання вивчен-

ня їх історичних змін у зв'язку із змінами будови речення»¹.

Та, на жаль, в одному мовознавці дореволюційної Росії були солідарні — в замовчуванні цього учення (не було навіть серйозної критики, бо гідного противника йому не знайшлося), незважаючи на те, що воно справило величезний вплив на наступні граматичні дослідження у цій галузі аж до наших днів.

Синтаксична спрямованість учення О. О. Потебні про частини мови, їх тісне наближення до членів речення викликали негативну реакцію з боку А. В. Добіаша у його книжці «Опыт семасиологии частей речи и их форм на почве греческого языка» (Прага, 1897). Синтаксичні праці професора А. В. Добіаша, ім'я якого незаслужено забуте в історії вітчизняних граматичних учень, за словами В. В. Виноградова, «з незвичайною гостротою і силою відображають уперту боротьбу з традиційними основами логічної і психологічної граматики, боротьбу, яка ще раніше була розпочата в російському мовознавстві революційними демократами 60-х років і О. О. Потебнею»².

Йдучи слідом за О. О. Потебнею, А. В. Добіаш вважав, що у синтаксисі головна увага мусить спрямовуватися на пристосованість словесних зв'язків, або, як він говорив, «спайок» до того, щоб матеріал, обліплений цими спайками, міг звести нову будову. За цими зв'язками (спайками), коли їх розглядати з боку семантики, дослідник повинен спочатку згрупувати слова, тобто з'ясувати семантику частин мови як розрядів слів та їх форм, і визначити їх конструктивні можливості у створенні речення. Як відомо, цю ідею вперше у вітчизняному мовознавстві висловив О. О. Потебня. Проте його групування частин мови, як гадає А. В. Добіаш, «дуже вже не докладне» і визначення їх ґрунтується переважно на граматичності. Застосування такого методу дало можливість О. О. Потебні досягти нових наслідків у визначенні частин мови, що не збігається з традицією. Але цей же метод, на думку А. В. Добіаша, знищив кордони

¹ Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса, с. 352.

² Виноградов В. В. Синтаксические взгляды профессора А. В. Добіаша. — В кн.: Виноградов В. В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. М., 1975, с. 329.

і відмінності між частинами мови і членами речення, що спричинилося до плутанини у з'ясуванні граматичних співвідношень у структурі мови, перешкодило О. О. Потебні докладно і глибоко розібратися в семасіології частин мови і їх форм, їх граматичному функціонуванні.

Відаючи належне синтаксичній системі автора «Из записок по русской грамматике», А. В. Добіаш говорить, що «все це прекрасно, і Потебня є у всьому цьому ученні гідним продовжувачем Гумбольдта і Штейнтала, яких він і ставить високо у своїх творах. Але... Пояснимо це але»¹. І далі А. В. Добіаш викладає свої критичні зауваження щодо синтаксичного учення О. О. Потебні, які зводяться ось до чого:

1. Викликає подив те, що О. О. Потебня дуже наполягає на особовому дієслові у реченні, що він вважає його *minimum* ом речення і що там, де його немає (наприклад, *не велика беда*), він його вважає опущеним і таким, що мається на думці. Адже всі граматики-філософи кваліфікували подібні речення як речення-еліпси. Звичайно, треба мати на думці (тримати в пам'яті) слово там, де воно у мові вже не раз зустрічалось, і повторювати його знову той, хто говорить, не хоче. Можна зрозуміти, що той, хто говорить, намалювавши злегка яким-небудь словом або складним виразом ту чи іншу картину, не поширюється особливими словами про її подробиці, сам їх маючи на увазі і передбачаючи, що і слухач приймає їх у думці (*Оставив своих друзей на палубе, сам отправился вниз*; треба розуміти — *в каюту*). Зрозуміла річ, той, хто говорить, і сам звук протиставляти одну думку іншій, передбачаючи таку ж саму звичку у слухача, часто, на основі цієї протилежності здогадується про що-небудь, не висловлюючи цього. Ми розуміємо, зазначає А. В. Добіаш, що той, хто говорить, в риторичному настрої бажаючи викликати ефект, зупиняється іноді, так би мовити, на напівслові (*я ж його!* і тому под.). Але ми не розуміємо, як можна опустити і одночасно мати на думці таке слово як особове дієслово, якщо без нього не може обійтися жодне речення!²

¹ Добіаш А. В. Знач. праця, с. 54.

² Див. там же, с. 54—55.

Отже, А. В. Добіаш не визнає дієслівності як головної ознаки сучасних речень, посилаючись на існування цілого ряду так званих іменних речень, заперечує принцип тримання у думці опущеного дієслова і, як наслідок, ставить під сумнів наукові положення О. О. Потебні про еволюцію типів речення, вважаючи їх односторонніми.

2. У вченні О. О. Потебні про частини мови виявляється непослідовність і навіть суперечність. Якщо члени речення він послідовно зв'язував з відповідними частинами мови, то, дійшовши до складеного присудка, він визначає останній за загальним змістом речення. Загальний зміст — дуже хиткий принцип визначення членів речення, зауважує А. В. Добіаш. За загальним змістом виходило б, що в реченні *Честные люди будут всегда видеть в его поступке величайшую низость* підмет — *в его поступке*, а присудок — *величайшую низость*. Мало того, тепер принцип загального змісту суперечить принципові строгої відповідності членів речення частинам мови або виключає останній. Те, що принцип загального змісту не можна примирити з граматичністю як частин мови, так і членів речення, на якій так наполягає О. О. Потебня, не викликає ніякого сумніву.

«Взагалі,— пише А. В. Добіаш,— нам здається, слід міркувати так, що у фразі *Мороз показался невелик* вираз *показался невелик* або є «членом речення», а тоді «члени речення» треба встановлювати на якій-небудь іншій підставі, ніж на ґрунті граматичних форм, або він — не член речення, а тоді ряд встановлених «членів речення» (підмет, присудок, додаток, означення і обставина) не повний і треба його збільшити, так щоб можна було підвести під його категорії окремо слово *показался* і окремо слово *невелик*, а чим його збільшити,— сказати навіть важко»¹.

3. З початкових міркувань О. О. Потебні важко також судити, чи він визначає члени речення з точки зору частин мови, чи, навпаки — частини мови з точки зору членів речення. «Якщо складені «члени речення» являють собою щось таке, що Потебню захопило — та й всякого захопить — зненацька, то прості «члени ре-

¹ Добіаш А. В. Знач. праця, с. 56.

чення», здавалося б, слід встановлювати з точки зору «частин мови», а не навпаки. Справді: чи тому атрибут — прикметник, що він — атрибут, чи, скоріше, прикметник є атрибут тому, що він — прикметник? Чи тому об'єкт, як його тлумачить Потебня (у виразі *дом отца* слово *отца* є, на думку Потебні об'єкт), — чи тому об'єкт — іменник, що він — об'єкт, чи іменник є об'єкт тому, що він — іменник? Чи тому обставина — прислівник, що він — обставина, чи, скоріше, прислівник є обставина тому, що вона — прислівник?»¹ — запитує А. В. Добіаш. У даному разі, як говорив В. В. Виноградов², виникає щось на зразок зачарованого кола, з якого важко вийти. На думку А. В. Добіаша, граматичність членів речення повинна спиратися тільки на форми слів як частин мови. А тим часом у О. О. Потебні спочатку незрозуміло, що він бере за вихідну точку своєї теорії речення — частини мови чи члени речення. Пізніше він цілком виразно віддає перевагу членам речення і цим, як вважає його опонент, доводить всю неправильність свого методу: «У прийменнику *к* ніхто не буде шукати «прислівник, що втратив значення об'єкта», і з'ясовувати прийменники з точки зору «членів речення» — марна справа»³.

4. Розглядаючи реалізацію об'єкта в неузгодженій і керованій формі непрямого відмінка іменника як виразника предмета зовнішнього, відмінного від суб'єкта, О. О. Потебня встановлював два типи зв'язків між додатком і тим словом, при якому він виступає: «більш тісний і більш віддалений зв'язок». Непрямий відмінок об'єкта-дodatка в обох випадках викликається формальним значенням керуючого слова («допoлняемого»). В одних випадках таке керування може бути сильним, тобто відмінок об'єкта чи додатка безпосередньо впливає з формального значення підпорядковуючого слова (наприклад, *люблю отца*, де *люблю* вимагає додатка), в інших — слабким (наприклад, у словосполученні *добродетель война* слово *добродетель* може вжи-

¹ Добіаш А. В. Знач. праця, с. 57.

² Див.: Виноградов В. В. Синтаксические взгляды профессора А. В. Добіаша.— В кн.: Виноградов В. В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике, с. 344.

³ Добіаш А. В. Знач. праця, с. 57.

ватись цілком самостійно, без натяку на *воина* чи на щось подібне»¹.

З наведеного трактування взаємовідношень між додатком і словом, до якого він належить, як здається А. В. Добіашу, не можна зрозуміти відмінності між словом *сын* і словом *отца* у фразі *Сын любит отца*. Якщо слово *отца* стає об'єктом завдяки тому, що він впливає з формального значення слова *любит*, то чи не викликає формальне значення цього ж слова і слово *сын*? Якщо йти далі цим шляхом, то чи не будуть «додатками» або словами, при яких стоять додатки («доповняєми»), і прикметник-атрибут і прислівник-обставина? Чи не складається в такому розумінні з «доповнюваного» і «додатка» фраза *оказался невелик*? — запитує А. В. Добіаш і додає, що природним наслідком таких міркувань могло б бути визначення речення як особового дієслова з його «додатками» і «доповнюваними». Адже дієслово, за О. О. Потебнею, є центром речення, а решта його членів концентрується навколо нього, становить його відгалуження, доповнює його.

З усього цього автор «Семасиологии частей речи» робить висновок, що «синтаксистові треба насамперед добре розібратися в семасіології (тобто зрозуміти значення і «доповнюваність», в і к л и к а н у значенням) частин мови і їх форм, а тільки потім буде видно, наскільки доцільні і якими виявляться, якщо вони доцільні, «члени речення»². Цього, на думку А. В. Добіаша, О. О. Потебня не зробив, та цього зрештою не уникає ніхто з граматистів, хто, визначаючи частини мови, ігнорує їх значення, форми, цих справді граматичних категорій, які ведуть до розуміння «внутрішньої форми мови» В. Гумбольдта, «граматичного мислення» Г. Штейнталя і «Denkform», хто зводить частини мови до членів речення.

Отже, А. В. Добіаш, виходячи з критики наукових положень О. О. Потебні про частини мови, приходять до висновку, що граматична структура речення визначається не членами речення та взаємовідношеннями між ними, а граматичними категоріями і зв'язаними з ними розвиненими частинами мови, існування яких зумовлене

¹ Добіаш А. В. Знач. праця, с. 58.

² Там же, с. 59.

їх семантикою, а існування «розрядів слів» — семасіологічним центром, звідки, як радіуси, розходяться всі відтинки; коли ж такого центру немає, то існує історичне переміщення від одного семасіологічного центру до іншого¹.

«Найбільш вірним Потебні виявився ідеологічно і методологічно далекий від Потебні лінгвіст, учений зовсім іншої школи — проф. Д. М. Кудрявський»², — писав В. В. Виноградов у книзі «Современный русский язык», один з розділів якої він назвав «Идеи Потебни в работах Д. Н. Кудрявского».

Поділяючи це виноградівське висловлювання тільки в його першій частині і не приймаючи беззастережно твердження про «далекість» О. О. Потебні і Д. М. Кудрявського, зазначимо, що останній все ж стояв на однакових позиціях з першим, і озброєні вони були одним методом — порівняльно-історичним. Що ж до синтаксичного учення О. О. Потебні, то Д. М. Кудрявський повністю поділяв його і розвивав далі, може не в усьому вдало, при розгляді і речення, і частин мови. «Частини мови,— писав він,— називають звичайно більш загальні граматичні категорії, що виходять за межі одного речення і складають матеріал, з якого утворюється речення. Ці категорії виробляються, звичайно, теж всередині речення, але набувають самостійного значення, бо можуть відігравати в реченні різні ролі; іменник може бути і підметом, і додатком, і присудком; прикметник — і означенням, і присудком і т. д.»³. Найголовніші частини мови, як він вважав слідом за О. О. Потебнею,— дієслово і ім'я, останнє з яких розпадається на іменник і прикметник.

Його не задовольняють ті дефініції згаданих граматичних категорій (частин мови), які усталилися у шкільних граматиках, а саме: іменник — це назва предмета, прикметник — назва якості, а дієслово означає дію або стан. «Легко переконатися,— веде далі учений,— що всі ці визначення неточні, неправильні. Справді, звернемо увагу на саму форму цих визначень. Прикметник означає «якість»; але ж слово «якість», яке означає якість,

¹ Див.: Добіаш А. В. Знач. праця, с. 62.

² Виноградов В. В. Современный русский язык. Введение в грамматическое учение о слове, с. 26.

³ Кудрявский Д. Н. Введение в языкознание, с. 101.

є іменник; значить якість може означатися й іменником. Дієслово означає дію або стан; але слово «дія» і «стан» — теж іменники; виходить і іменник може означати дію або стан. Зрозуміло, що наші визначення не охоплюють суті справи»¹.

Щоб зрозуміти відмінність між цими частинами мови, Д. М. Кудрявський порівнює їх між собою за таких умов, коли їх значення, саме як частин мови, виступають з найбільшою виразністю. Для цього він добирає іменники, прикметники і дієслова, в основі яких лежить одне й те ж саме головне уявлення. Наприклад, *камень — каменный — каменеть, белизна — белый — белеет, дело — дельный — делает, даль — дальний — удаляет, дерево — деревянный — деревенеет, движение — подвижной — двигает*. Кожна з цих наведених груп слів означає одне уявлення: каменя, білого кольору, діла, даліни, дерева, руху; але кожне з трьох слів по-різному представляє той же самий зміст. Звідси учений робить висновок, що відмінність між іменником, прикметником і дієсловом не змістова, а суто формальна.

«Справа не в тому, — пише він, — що означає іменник, прикметник і дієслово, а в тому, як означає»². І предмет, і якість, і дію, як він вважав, можна означити іменником: *камень, дерево* — предмети, *белизна* — якість, *дело, движение* — дії. Їх можна реалізувати також у прикметнику: *каменный, деревянный — белый — дельный, подвижной*; те ж саме у дієслові: *каменеть, деревенеет — белеет — делает, двигает*. Відмінність тут зводиться до того, що іменник називає щось то не було незалежно від будь-якого відношення до чого б то не було іншого (*камень, дерево, белизна, движение*); прикметник теж називає будь-що, але з вказівкою на те, що це уявлення повинно мислитись у чому-небудь іншому (*каменный, деревянный, белый, подвижной*); нарешті, дієслово зображає, описує у різних моментах існування того ж самого уявлення (*каменеет, деревенеет, белеет, двигает*).

Послідовно заперечуючи самостійне існування окремих слів (частин мови) поза реченням, як це було подано у шкільних граматиках, Д. М. Кудрявський у центр граматичної системи ставить структуру речен-

¹ Кудрявський Д. М. Знач. праця, с. 101—102.

² Там же.

ня, частини якого виражаються певними формами, тобто частинами мови. Тому й найголовнішою проблемою граматики для нього було питання «у якому відношенні перебувають частини мови до частин речення»¹.

Самі ж частини мови у Д. М. Кудрявського виконують підсобну роль, оскільки вони допомагають розкрити значення членів речення.

Сполучник, на його думку, є істотною ознакою підрядного речення. Його слід також залишити і серед частин мови, але в такому разі придумати для нього іншу назву. Числівники і займенники — це лише особливі семантичні групи іменника і прикметника. Вони «можуть мати і завжди мають або форму прикметника, або форму іменника, і зрештою саме ця форма і визначає роль числівника і іменника в реченні»².

У статті «Часті речі» (в «Энциклопедическом словаре» Брокгауза — Ефрона) Д. М. Кудрявський, поставивши питання, чи потрібна граматиці подвійна термінологія («етимологічна» і синтаксична): «прикметник» і «означення», «додаток» — «непрямої відмінки іменника» і т. д., прийшов до висновку, що вона може бути збережена тільки для підмета і присудка. Отже, питання про структуру речення, про співвідношення його членів і про вираження їх частинами мови, на думку вченого, — ядро граматики. Вчення ж про граматичні типи є лише оболонкою цього ядра³.

Д. М. Овсяннико-Куликовський був учнем і послідовником О. О. Потебні. В основу своєї граматичної системи, за його визнанням, він поклав систему О. О. Потебні, але намагався зблизити логіку і граматику, показати генетичний зв'язок між граматичним і логічним мисленням. Логічні категорії, на його думку, зароджуються в надрах граматичного мислення, довгий час тісно зв'язані з останнім, але потім відходять від нього, підносячись над мовою як вища інстанція думки.

Своєрідний логіцизм Д. М. Овсяннико-Куликовського виявляється і в трактуванні ним поняття окремого слова. Якщо О. О. Потебня розглядав слово насамперед у потоці живого мовлення, то Д. М. Овсяннико-Кули-

¹ Кудрявський Д. М. Знач. праця, с. 128.

² Там же, с. 129.

³ Див. про це: Виноградов В. В. Современный русский язык. Введение в грамматическое учение о слове, с. 27.

ковський намагався довести існування окремих слів як «самостійних одиниць мовлення-думки», що є наслідком розширення номінативної функції слів: «Слово, звільняючись від речення, де воно завжди зв'язане з конкретним значенням і, так би мовити, прикріплене до місця набуває рухливості, здатності означати і узагальнювати уявлення і стає само собою цінністю, перетворюючись у розмінну і ходову монету мовлення-думки»¹.

Проте вже система доказів буття окремих слів поза реченням, а ще більше спосіб визначення структури слова, за влучним висловом В. В. Виноградова, «виявляють глибоку прірву між Потебнею і Овсянико-Куликовським навіть у методі тлумачення граматичних явищ. Овсянико-Куликовський, змінюючи характерні для Потебні прийоми генетичного дослідження граматичного мислення, підмінює аналіз мовних форм аналізом психологічних процесів, «актів», що супроводжують розуміння мови»². Процес утворення окремих слів йому уявляється так: «Звільнення слів від тягара предиккування і емоційності, а потім відтіснення граматичних форм у підсвідому сферу — це були процеси збереження і звільнення енергії, яка і пішла на створення логічної думки»³.

Поступово дослідник втрачав під ногами реальний мовний ґрунт і переходив у сфери психологічних понять і явищ. У нього слово — це «асоціація змісту (уявлення, поняття і т. д.), даного у світлій точці свідомості, із звуковим комплексом, що відображається між двома порогами, і з граматичною формою, яка перебуваючи у сфері несвідомій, апперципує зміст певною граматичною категорією (іменником, дієсловом і т. д.)»⁴. Під «двома порогами» він розумів поріг свідомості і поріг уваги. Граматичні форми для Д. М. Овсянико-Куликовського — це одночасно і категорії граматичного мислення, і продукти «ро-

¹ Овсянико-Куликовский Д. Н. Синтаксис русского языка, с. XXX.

² Виноградов В. В. Современный русский язык. Введение в грамматическое учение о слове, с. 28.

³ Овсянико-Куликовский Д. М. Знач. праця, с. XXX.

⁴ Там же, с. 5—6.

зумової праці», інакше — акти мовної думки, що мають зовнішні виразники — суфікси, флексії і т. д. Граматичні форми в його уявленні, — це «особлива робота думки, що здійснюється автоматично у несвідомій сфері недалеко від порогу свідомості»¹ і полягає в апперципуванні лексичного змісту граматичною категорією.

Далі поняття граматичної форми майже зрівнюється з поняттям частин мови: «Нам треба з'ясувати собі значення частин мови. Йдеться про *формальне* значення слів, яке слід відрізнити від їх *матеріального* або *лексичного* значення... Формальне (граматичне) значення слів це — те, внаслідок якого вони розподіляються між частинами мови, так що одне є іменником, друге прикметником, третє дієсловом і т. д.»².

Так, у слові *человек*, говорить він, міститься не тільки поняття про певну істоту (це — лексичний зміст цього слова), але ще й те, що це поняття, цей зміст відлитий у форму іменника, а не, наприклад, прикметника чи дієслова. В даному разі, продовжує автор, форма і зміст перебувають у цілковитій гармонії між собою, внаслідок чого ми не відразу помічаємо межу, яка відділяє їх одне від одного. Словами *белизна*, *доброта*, *красота*, *высота*, *глубина* означаються не істоти і не речі, а якості або ознаки речей. Отже, за своїм матеріальним змістом, лексичним значенням ці слова швидко б підходили до формального значення прикметника, ніж іменника. А тим часом вони поза всяким сумнівом — іменники, а не прикметники. З другого боку, зазначає Д. М. Овсянико-Куликовський, *хождение*, *езда*, *борьба*, *посещение*, *чтение* і тому под. мають матеріальне значення, що узгоджується з формальним значенням дієслова, а не іменника; але ж вони — іменники, а не дієслова.

З наведених міркувань учений робить такий висновок: «Отже, *зміст* (матеріальний, лексичний) усіх слів цього роду («доброта», «быстрота», «глубина»... «хождение», «чтение», «искание»...) *не перебуває у згоді з їх граматичною формою*. Ось тому, розбираючи їх, ми виразніше бачимо, де, так би мовити, закінчується їх зміст

¹ Овсянико-Куликовский Д. М. Знач. праця, с. 7.

² Там же, с. 36.

і де починається їх форма, ми легше схоплюємо відмінність між змістом і формою і разом з тим засвоюємо собі поняття про *граматичне значення* як особливу... частину слова, яку треба строго відрізнити від змісту слова, від його лексичного значення»¹.

Визначення «формальних, граматичних значень слів, тобто *значень частин мови*», він починає з прикметника, яке ми тут наведемо, бо в такому ж дусі трактується і решта частин мови.

Ми розрізняємо, говорить дослідник, з одного боку предмети (речі та істоти), а з другого — властивості, якості цих предметів. Ці властивості або якості є не що інше, як ті враження, які ми одержуємо від предметів, завдяки нашим органам чуття — зору, слуху і т. д. Ці враження ми, так би мовити, повертаємо назад речам — ми їх знову приписуємо предметам, нібито вони (наші враження) належать не нам, а самим предметам. Насправді ж, предмети є тільки джерелами наших вражень, а самі враження належать нам, а не їм. Але така вже властивість нашого мислення, що ми нестримно намагаємося уявляти собі речі такими, якими вони нам здаються; а здаються вони нам такими чи іншими — через певну будову наших органів чуття і нашої нервово-мозкової системи, з одного боку, і завдяки формам і звичкам думки, що складалися століттями, — з другого. Істота, що має інші органи чуття й іншу будову нервово-мозкової системи, одержувала б зовсім інші враження від речей, не схожі з нашими. І тому самі предмети уявлялися б їй не такими, як вони уявляються нам. Наші враження від предметів лежать в основі всього нашого мислення про навколишній світ. Це мислення було б неможливим, коли б ми не мали здатності або схильності приписувати речам ті властивості, які служать вираженням наших вражень. Так, наприклад, коли б ми, одержавши враження білизни від снігу та інших речей, не могли б приписати їм відповідної якості, не могли б назвати їх «білими», то ми б і не знали, що нам робити з цим враженням білизни, як скористатися ним для пізнання навколишнього світу. Наша здатність приписувати речам властивості, відповідні

¹ Овсянико-Куликовський Д. М. Знач. праця, с. 37.

одержаним враженням, допомагає нам розрізнити речі, орієнтуватися у навколишньому середовищі, вивчати його. Це — початок і джерело кожного знання. Така здатність називається об'єктивуванням враження. Об'єкт значить зовнішній предмет; отже об'єктивувати враження — це перетворювати його у щось зовнішнє, те, що знаходиться поза нами. «Кожне об'єктивоване враження, тобто *приписане предмету, як його належність, його властивість, будемо називати ознакою предмета*»¹, — говорить Д. М. Овсянико-Куликовський.

На основі викладених вище попередніх пояснень, учений так розуміє частину мови, що називається прикметником.

Прикметник є саме такий рух нашої думки, завдяки якому ми приписуємо предметам ознаки і уявляємо собі, що ці ознаки знаходяться в предметах, належать їм. Предмет с нег викликає у нас враження білого кольору і холоду. Ми повертаємо ці наші враження снігові і уявляємо собі, що білий колір і холод містяться в ньому, належать йому, і виражаємо це в прикметниках *білий, холодний*, які і відносимо до снігу, говорячи *білий сніг, холодний сніг*.

Таким чином, прикметник є частина мови або інакше, форма думки, що зображує ознаки, які містяться в предметах, пасивно в них перебувають.

На граматичній концепції Д. М. Овсянико-Куликовського позначився вплив старої логіко-філософської граматики, в путях якої до нього перебували і Ф. І. Буслаєв, і І. І. Давидов і яка веде свій початок від «Organism der Sprache» К. Беккера.

Д. М. Овсянико-Куликовський спробував поєднати логіцизм К. Беккера з формально-граматичними критеріями, що виростили на ґрунті досліджень російської мови. Тому й класифікація частин мови у нього подвійна, бо ґрунтується на двох точках зору.

З боку формально-граматичного, говорить він, слова поділяються на іменники, прикметники, дієслова, дієприкметники, прислівники, дієприслівники,

¹ Овсянико-Куликовський Д. М. Знач. праця, с. 38.

службові слова (дієслова-зв'язки, применники, сполучники).

З боку ж спадної повнозначності і зростаючої формальності слова поділяються на:

Повнозначні

1. Іменники (крім небагатьох — абстрактних); 2. Прикметники; 3. Дієслова (крім небагатьох — абстрактних і зв'язок); 4. Дієприкметники (крім небагатьох — абстрактних); 5. Прислівники (крім формальних); 6. Дієприкметники (крім небагатьох — абстрактних).

Повнозначні — абстрактні

1. Дієслова-іменники, тобто інфінітиви (бути, існувати), відповідні дієприкметники і дієприслівники (*бывший, суущий, будучи*) і також віддієслівні іменники, що виражають абстрактне поняття буття (*бытие, существование*); 2. Числівники.

Малоповнозначні — формальні

1. Займенники; 2. Формальні прислівники; 3. Конкретні (або напівабстрактні) дієслова-зв'язки (*являются, жить, идти, сидеть* та ін.).

Неповнозначні — формальні

1. Абстрактні дієслова-зв'язки (*быть, есть, суть*); 2. Применники; 3. Сполучники¹.

В. В. Виноградов зазначав, що «абстрактно-психологічний туман» у граматичній концепції Д. М. Овсянико-Куликовського привів останнього до найвісного змішування лексичних і граматичних понять і категорій, до двозначного розуміння формальності². Як бачимо, у нього числівники і займенники класифікуються за ознакою формальності, тобто відносяться до службових частин мови. Щодо цього Д. М. Овсянико-Куликовський не тільки відходить від учення О. О. Потебні, а стає на виразно протилежну точку зору, з якою непримиренно боровся його учитель, піддаючи нищівній критиці класифікацію частин мови Ф. І. Буслаєва. «Тут дві підстави

¹ Див.: Овсянико-Куликовський Д. М. Знач. прац., с. 49—50.

² Див.: Виноградов В. В. Современный русский язык. Введение в грамматическое учение о слове, с. 31.

поділу, — писав О. О. Потебня, — абстрактність і значення відношення (формальність); але не кожна абстрактність є формальність, так що, по суті, тут змішані два поділи. Число є одна з найвищих абстракцій, але числівник не є слово формальне: у мовах найпростішої будови воно не має ніяких граматичних визначень, як дитяче «цаца, вава»; у мовах арійських (тобто, індоєвропейських. — О. Б.) воно містить у собі, а не передбачає тільки у минулому як лексичні, так і формальні стихії, тобто має і свій спеціальний зміст, і відношення до граматичної категорії іменника, прикметника, прислівника, роду, відмінка, числа та ін. Те ж саме слід сказати про займенник. Не потребує доказів те, що в *тот, этот* ми розрізняємо вказівку, як окремий зміст цих слів, і граматичну форму: рід, число та ін. Займенники, крім деяких випадків, означають не відношення і зв'язки, а явища і сприйняття, але означають їх не через посередність ознаки, взятої з кола самих сприйнятих, а через відношення до того, хто говорить, тобто не якісно, а вказівно»¹.

Частини мови у Д. М. Овсянико-Куликовського не мають того глибокого і нерозривного зв'язку з реченням і його членами, який відстоював О. О. Потебня. Такий зв'язок, за Д. М. Овсянико-Куликовським, існує, але він у нього суто логіко-психологічний, аніж реально мовний.

Підбиваючи підсумки огляду граматичної концепції Д. М. Овсянико-Куликовського, В. В. Виноградов писав: «Звичайно, і перетворення вчення про слово, і нове розуміння відношень між граматичними і синтаксичними формами, і нова схема «частин мови», і викручена навиворіт теза про зв'язок їх з членами речення, і більш широкий струмінь «логіцизму» — все це відділяло Овсянико-Куликовського від Потебні. Та головна біда була не в цьому: Потебня мав на меті вивчення самої мови, в її внутрішніх формах, а Овсянико-Куликовський поривався до психологічних медитацій і в мові (як і в художній літературі) бачив лише придатний матеріал і стимул для цих медитацій і для психологічного теоретизування»².

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, с. 36.

² Виноградов В. В. Современный русский язык. Введение в грамматическое учение о слове, с. 34.

У другій половині XIX ст. вітчизняна граматична думка була позначена не тільки впливом на неї граматичних ідей О. О. Потебні, вона знаменувала собою народження нової лінгвістичної школи акад. П. Ф. Фортунатова, роль якої в оновленні вітчизняної граматичної традиції важко переоцінити.

Новий напрямок у дослідженні граматичної будови мови, що дістав назву російського «неограматизму», фактично вступав у боротьбу з теоретичними положеннями О. О. Потебні. Віддаючи належне величезним досягненням фортунатівської школи, зазначимо також, що її формалістичний нігілізм заперечував найцінніше у теоретичній спадщині О. О. Потебні — функціонально-синтаксичний аспект дослідження мовних явищ, протиставляючи йому морфологізм у порівняльно-історичному плані.

П. Ф. Фортунатов, як відомо, негативно ставився до класифікації частин мови, поданій у «шкільній граматиці», де вони, на його думку виділяються частково за формально-граматичними ознаками, частково за їх лексичним значенням, частково (прийменники, сполучники, неформлені прислівники) — за синтаксичною функцією. «Той поділ на частини мови, який прийнятий у наших граматиках (і перейшов до нас від древніх мовознавців), — писав П. Ф. Фортунатов, — являє собою змішання граматичних класів слів з неграматичними їх класами і тому не може мати наукового значення»¹.

Свою класифікацію частин мови учений будував на основі наявності чи відсутності у слові форми. За П. Ф. Фортунатовим, — це класи слів, що розрізняються за значенням, здатністю сполучатися з іншими словами у реченні і виконувати певні синтаксичні функції, за своїми синтаксичними функціями. Синтаксичні функції частин мови визначають структуру мови, морфологічні — систему граматичних форм. У П. Ф. Фортунатова частини мови виступають як чисто формальні класи слів. Він поділяв слова на повні (тобто самостійні), що мають форми словозміни, і слова, де такі форми відсутні. Далі

¹ Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языковедение. Общий курс. Избранные труды, т. 1. М., 1956, с. 166 (за літографованим виданням 1901—1902 рр.). Див. також: Фортунатов Ф. Ф. О преподавании грамматики русского языка в средней школе. Избранные труды, т. 2. М., 1957, с. 446.

перші ще поділяються на слова з відмінковими формами (іменники), формами дієвідмінювання (дієслова) і слова, які, крім відмінкових форм, мають ще форми узгодження у роді (прикметники). Другі поділяються на слова, що мають форми словотвору (більшість прислівників), і слова, які не мають ніякої форми (деякі прислівники і окремі числівники).

Класифікація частин мови П. Ф. Фортунатова ґрунтується на формальному підході до дослідження цього питання, яке звелося до одного формального критерію — виділення частин мови за наявністю чи відсутністю афіксів у словах. «Щодо цього, — писав Ф. М. Березін, — він попередив деякі сучасні структуралістські течії, що не брали до уваги різні критерії при визначенні і класифікації граматичних явищ»¹.

Як відомо, школа П. Ф. Фортунатова і його учнів (В. К. Поржезінського, Д. М. Ушакова, М. Н. Петерсона), що розвивалася в напрямку протилежному за своєю методологічною основою ученню О. О. Потебні, не залишила після себе глибоких і серйозних праць в галузі морфології, які можна було б протиставити відповідним науковим положенням останнього, в тому числі й поглядам на частини мови. До того ж і прямої критики частин мови у О. О. Потебні з боку фортунатівської школи не було. Потебнянське учення про слово, незважаючи на те, що поряд розвивалося інше, протилежне, стояло непохитно. Більше того, усвідомлення схематичної односторонності фортунатівської концепції викликало поворот до учення О. О. Потебні, що вилився у пошуках синтезу граматичних теорій названих учених. Внаслідок цього «створилися або такі еkleктичні учення про слово, форму слова і про частини мови, як у проф. О. М. Пешковського, або такі оригінальні системи, як граматична система акад. О. О. Шахматова»².

Зрозумівши, що залишати осторонь семантичну і функціонально-синтаксичну характеристику частин мови, розроблену О. О. Потебнею, не можна, О. М. Пешковський все ж намагався втиснути її в рамки фортунатівського морфологічного принципу класифікації слів. «Хоч

¹ Березін Ф. М. Очерки по истории языкознания в России (конец XIX — начало XX вв.), с. 98.

² Виноградов В. В. Современный русский язык. Введение в грамматическое учение о слове, с. 69.

форми частин мови,— писав він,— і мають велике синтаксичне значення і розглядаються звичайно у синтаксисі, але все-таки, по суті,— це словотворчі форми, кожна з яких вносить свій особливий відтінок у речове значення слова»¹.

До категорії дієслів О. М. Пешковський включає тільки дієвідмінювані форми, до прислівників — тільки «граматичні» прислівники, тобто утворені від прикметників за допомогою суфікса — *о* і такі, що мають синтетичну форму ступеня порівняння (*високо* — *вище* і тому под.). Таким чином, постають сім частин мови: 1) іменник, 2) прикметник, 3) дієслово, 4) дієприкметник, 5) прислівник, 6) дієприслівник, 7) інфінітив.

Не вдаючись до докладного розгляду системи частин мови у О. М. Пешковського, відзначимо тільки те, що нас цікавить, а саме: слідом за О. О. Потебнею, який досить виразно виявив схильність до роздрібнення традиційних категорій і до виключення числівника і займенника за межі частин мови, О. М. Пешковський робить те ж саме. Говорячи про дієслово, О. О. Потебня часто мав на увазі тільки дієвідмінювані форми, дієприкметник розглядав як окрему частину мови, інфінітив відносив лише до «дієслова у широкому розумінні», займенники і числівники вважав різновидами іменників і прикметників, що не мають ніяких граматичних визначень — усі ці потебнянські тези знайшли своє пряме втілення у теорії частин мови О. М. Пешковського. Крім того, у О. О. Потебні він запозичив семантичну характеристику частин мови з її психологічним нахилом, перейнявся його ідеями динаміки у сфері граматичних форм і категорій. Аналізуючи значення частин мови, О. М. Пешковський признається: «Про значення їх (тобто, частин мови.— О. Б.) я говорити тут не буду, бо вони усі були розроблені Потебнею і так захоплююче і ґрунтовно популяризовані Овсянико-Куликовським, що на мою долю випала тільки подальша популяризація»².

¹ Пешковський А. М. Русский синтаксис в научном освещении, с. 46.

² Пешковський А. М. Русский синтаксис.— Сборник статей. Методика родного языка, лингвистика, стилистика, поэтика. Л., 1925, с. 81.

І, нарешті, у повній відповідності з ученням О. О. Потебні звучать такі його слова: «Категорії, як і окремі форми, утворюються у постійному зв'язку між собою, безперервно порівнюються у нашій свідомості між собою. Подібними нульовими категоріями переповнена наша мова... Дійсний спосіб, наприклад, по суті, «нульовий» спосіб; недоконаний вид, по суті,— «нульовий» вид; незворотний стан, по суті,— «нульовий» стан»¹.

Так намічається виразний відхід від морфологізму фортунатівського трактування «форми окремого слова» і повернення до граматичних категорій, що були введені у вітчизняну граматику і розроблені О. О. Потебнею і пізніше поглиблені О. О. Шахматовим.

О. О. Шахматов, як і О. О. Потебня, віддавав перевагу семантиці над морфологією, розглядав граматичну форму як вираження граматичної категорії. Ідучи слідом за О. О. Потебнею у викладі поняття «граматичної форми», він вважав останні різними видами слова, що різняться між собою своїм формальним значенням, яке впливає із зв'язку з іншими словами. «Реальні значення слів кожної мови,— зазначав учений,— так само різноманітні, як різноманітні уявлення, що виникають у мисленні внаслідок знайомства з зовнішнім світом. Формальні значення слів, навпаки, обмежуються взагалі нечисленними категоріями. Ці категорії залежать насамперед від реальних значень, пов'язаних з тими або іншими словами; але ця залежність не пряма, а вивідна, вивідна саме від тих трьох головних категорій реальних значень, які виникають у свідомості того, хто говорить»². Такими реальними, найглибшими основами для виділення частин мови, на його думку є «основи семасіологічні. Відмінностям частин мови відповідає різна природа наших уявлень. Усі наші уявлення... розподіляються на уявлення про субстанції (особи, предмети), уявлення про якості—властивості, про дії—стани і про відношення»³. Ці найголовніші

¹ Пешковський А. М. Русский синтаксис в научном освещении, с. 31.

² Шахматов А. А. Курс истории русского языка, читанный в Санктпетербургском университете в 1910/1911 гг., ч. 3, с. 1—4.

³ Шахматов А. А. Синтаксис русского языка, с. 427—428.

три типи уявлень реалізуються в іменнику, прикметнику і дієслові. З останнім зв'язується прислівник. Числівники та займенники, які теж відповідають уявленню про певні відношення, займають проміжне становище між повнозначними і службовими частинами мови.

Щодо службових частин мови (прийменника, сполучника, частки, а також префікса), то вони не знаходять відповідності у психологічних уявленнях і є тільки засобами для виявлення уявлень в інших словах. Цілком окремо серед інших частин мови стоїть вигук, бо він «є вираженням (а не назвою) наших відчуттів і волевиявлень»¹.

Як зазначає О. О. Шахматов, у багатьох мовах, зокрема і в східнослов'янських, частини мови можуть розрізнятися і морфологічно, тобто слова, що відносяться до однієї частини мови, можуть різнитися або своєю будовою або здатністю змінюватися за граматичними категоріями від слів, що належать до інших частин мови. Однак морфологічні ознаки аж ніяк не складають самі по собі основи для розрізнення частин мови. Вони не можуть бути визначальними, наприклад, для невідмінюваних іменників, дієприкметників, що розглядаються як дієслівні форми.

Морфологічні зміни у О. О. Шахматова відповідають граматичним категоріям. Істотною ознакою, що відрізняє частини мови одну від одної, є зв'язок кожної з них з цими граматичними категоріями, а через те, що граматична категорія пізнається у синтаксисі, то синтаксичне визначення частин мови повинне взяти до уваги і цей зв'язок між окремими частинами мови і граматичними категоріями².

Так перекидається місток у сферу синтаксису і поділ на частини мови відбувається за «синтаксичними умовами»³, характерними для кожної з них, причому під цим розуміється не функціонування їх як членів речення, а те, чи основне значення слова усвідомлюється у зв'язку його з іншим якимось словом, чи поза таким зв'язком (асоціацією); крім того, чи усвідомлюється це значення у зв'язку його з граматичними категоріями, чи

¹ Шахматов А. А. Синтаксис русского языка, с. 429.

² Див. там же, с. 420.

³ Там же, с. 424.

поза ним. Так, іменник визначається як частина мови, що викликає уявлення про зв'язок основного знаменного уявлення з граматичними категоріями числа, роду, відмінка, а також суб'єктивної оцінки. Прикметник — це частина мови, яка, означаючи знаменне уявлення, мислиться неодмінно у зв'язку з пануючим над ним іменником, причому запозичує від останнього все те, що може повідомити іменник прикметнику при тісному зв'язку між ними, тобто родові, числові і відмінкові закінчення, а також категорію суб'єктивної оцінки. Дієслово означає ту частину мови, яка викликає уявлення про зв'язок основного знаменного уявлення з граматичними категоріями особи, часу, стану, способу, виду. Прислівник визначається як та частина мови, яка, означаючи знаменне уявлення, мислиться неодмінно у зв'язку з уявленням про дію-стан або якість-властивість, викликає уявлення про буття-стан, не виявляючи у своїй формі зв'язку з граматичними категоріями. Зауважимо, що шахматівське трактування прислівника і його ролі в системі частин мови дуже близьке до потєбнянського¹.

Займенник — неповнозначна частина мови, яка, означаючи відношення, відповідає або назві субстанції або назві атрибута; займенник-іменник викликає супутні уявлення про відмінок, запозичуючи в деяких своїх утвореннях уявлення про рід від відповідного уявлення про субстанцію або про іменник; займенник-прикметник запозичує від пов'язаного з ним іменника граматичні категорії числа, роду і відмінка. Числівник — неповнозначна частина мови, яка означаючи числові відношення (з точки зору того, хто говорить, або суб'єкта речення), відповідає або назві субстанції, або назві атрибута, причому граматичні категорії роду і відмінка, що виявляються при певних умовах, запозичуються від іменників, що сполучаються з числівниками. Займенниковий прислівник означає ту неповнозначну частину мови, яка включає в себе слова, що визначають якісні, видові, часові, просторові, кількісні відношення, що пов'язуються з уявленнями про активні ознаки (виражаються дієсловами) або пасивні (виражаються як

¹ Пор.: Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 124—127.

прикметниками, так і прислівниками). Прийменник — службова частина мови, яка включає в себе слова, які сприяють у сполученні з непрямыми відмінками точнішому і докладнішому визначенню відношень, що виражаються цими відмінками. Сполучник — службова частина мови, яка включає в себе слова, що з'єднують або роз'єднують сполучувані слова, словосполучення і речення і визначають ці сполучення з боку тих чи інших відношень. Префікс означає ту службову частину мови, яка включає в себе слова, що доповнюють у сполученні з дієсловами, прикметниками, прислівниками значення цих частин мови у просторовому, видовому або кількісному відношеннях¹. Частина означає ту службову частину мови, яка включає в себе слова, що посилюють або відтіняють у тому чи іншому відношенні сполучувані з ними предикативи. Вигук — це слова, які є виразниками зовнішніх і внутрішніх відчуттів, а також звуконаслідувань і викликають уявлення про граматичні категорії лише остільки, оскільки вони вживаються як еквіваленти дієслів².

Звичайно, основи такого синтаксичного підходу до визначення частин мови були закладені О. О. Потебнею, і шахматівська теорія частин мови щодо цього є прямим продовженням і розвитком їх. Тут, як і в багатьох інших випадках, з величезною силою проявляються наступність граматичного учення О. О. Потебні, яке у науковій творчості О. О. Шахматова знайшло сприятливий ґрунт і викликало в останнього нові граматичні ідеї, вилилося у неперевершеному за глибиною аналізу граматичних категорій, де О. О. Шахматов піднімається навіть вище свого учителя гостротою і широтою індуктивних зіставлень і висновків, розкриттям динамічної природи граматичних явищ.

І. О. Бодуен де Куртене спеціально не займався частинами мови, але за його окремими висловлюваннями

¹ На думку Виноградова В. В., джерелом такого включення О. О. Шахматовим префікса до частин мови могли послужити міркування О. О. Потебні про історичний розвиток префіксів (див.: Виноградов В. В. Современный русский язык. Введение в грамматическое учение о слове, с. 94).

² Див.: Шахматов А. А. Синтаксис русского языка, с. 422—423.

можна зрозуміти, що слово він визначав як єдність фонетичну (точніше — фонологічну), морфологічну (система морфем і належність до певного морфологічного типу), синтаксичну (здатність бути синтагмою) і семасіологічну (асоціації з позамовного світу)¹. У синтаксисі, на його думку, проявляється морфологія вищого порядку. Це розділ граматики, де мають розглядатися морфологічні типи синтагм, речень і фраз.

Учень І. О. Бодуена де Куртене В. О. Богородицький, виконуючи настанови свого учителя досліджувати слово на всіх рівнях його багатогранного функціонування, все ж таки віддавав перевагу семантичному і синтаксичному аспектам при класифікації частин мови². Можливо, в цьому проявлявся вплив семасіологічного і функціонально-синтаксичного спрямування побудови системи частин мови в О. О. Потебні, повз яку він, звичайно, пройти не міг.

Інший учень І. О. Бодуена де Куртене М. В. Крушевський вважав загальноприйняті класифікації частин мови незадовільними. В основу такої класифікації, на його думку, треба класти семантичний критерій, на основі якого «всі слова поділялися б на повнозначні, ім'я і дієслово, і неповнозначні, службові або частки різних ступенів: першого ступеня, напр. прислівники, другого, напр. прийменники, які значно менше повнозначні, і так далі до часток... цілком службових, позбавлених будь-якої повнозначності і самостійності»³. Проте талановитого лінгвіста цікавили не стільки проблеми класифікації, скільки принципи взаємодії і взаємопереходу частин мови як вияву процесу морфологічної абсорбції, яка переростає у морфологічну переінтеграцію. «Історія граматичних категорій, — писав він, — зводиться до їх переінтеграції; одна категорія розвивається з іншої»⁴, а взагалі «мова, шляхом переінтеграції наявного матеріалу, вічно творить новий»⁵. Останні слова ученого цілком

¹ Бодуэн де Куртене И. А. Введение в языковедение, с. 50, 52—53.

² Див.: Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики, с. 104—106.

³ Крушевский Н. В. Очерк науки о языке. Казань, 1883, с. 143.

⁴ Там же, с. 146.

⁵ Там же, с. 149.

відповідають методологічним настановам О. О. Потебні у поглядах на мову як на вічно мінливу і прогресуючу систему, покликану задовольняти вічний процес удосконалення, ускладнення і поглиблення людської думки. Зрештою, в цьому можна бачити спільність не тільки між О. О. Потебнею і М. В. Крушевським, а й спільність між школою О. О. Потебні і І. О. Бодуена де Куртене. До останньої належав також видатний лінгвіст, більша частина творчого життя якого припадає на радянський час,— Л. В. Щерба. У питанні, що нас цікавить, показовою була його стаття «О частях речи в русском языке» (1928), де він пропонує «зробити повний перегляд питання стосовно до кожної окремої мови у певний період її історії»¹. Традиційну класифікацію частин мови він називає ненауковою, бо вона логічно непослідовна і різнопланова. Однак своєї класифікації учений не пропонує, скептично ставлячись взагалі до будь-яких класифікацій, вважаючи їх суб'єктивними, оскільки класифікатор обирає на свій власний розсуд основу класифікації (*principium divisionis*). Вихід з такого становища єдиний — відмовитися від класифікації: «Дослідникові зовсім не доводиться класифікувати слова за якими-небудь ученими і дуже розумними, але упередженими принципами, а він повинен розшукувати, яка класифікація особливо настійно нав'язується самою мовною системою, або точніше,— бо справа зовсім не в «класифікації»,— під яку загальну категорію підводиться те або інше лексичне значення в кожному окремому випадку, або ще інакше, які загальні категорії розрізняються в даній системі»². Під «загальними категоріями» він розумів узагальнені значення слів (предметність, дію, ознаку і т. д.), тобто їх семантику. Семантичні ознаки у поєднанні з формальними засобами вираження, на його думку, становлять суть частин мови. Формальні або зовнішні засоби охоплюють досить широке коло фонетичних, морфологічних і переважно синтаксичних одиниць.

Не зв'язуючи свій аналіз частин мови з класифікацією через її різноплановість, Л. В. Щерба вважав, що

¹ Щерба Л. В. О частях речи в русском языке.— В кн.: Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку, с. 63.

² Там же, с. 64.

«матеріально одне й те саме слово може фігурувати в різних категоріях»¹, тобто в різних частинах мови і «нічого боятися, що деякі слова нікуди не підуть — значить, вони дійсно не підводяться ні під яку категорію»².

З наведених міркувань Л. В. Щерба виділяв певні групи слів, що об'єднуються за морфологічними ознаками (наприклад, іменники, дієслова, прислівники); спільністю у функціональному відношенні, незважаючи на те, що вони могли і не бути частинами мови через відсутність спільності в реальному значенні (наприклад, вставні слова). З таких причин у граматику вводиться нова частина мови, так звана категорія стану, робиться спроба притягти сюди ще слова питальні (хоч пізніше учений від цього відмовився), групу слів-зв'язок і т. д. Зрештою, Л. В. Щерба у питанні про частини мови ніколи не претендував на категоричність, а його граматичні, зокрема синтаксичні розвідки мають чисто етюдний характер, хоч і не позбавлені оригінальності.

Ми вже говорили про те, що серед багатьох досягнень вітчизняної граматичної думки різних шкіл з кінця XIX ст., В. В. Виноградов відзначав всебічну розробку теорії частин мови сучасної російської мови (О. О. Потебнею, Д. М. Овсянником-Куликовським, В. О. Богородицьким, О. О. Шахматовим, О. М. Пешковським, Л. В. Щербою)³.

Перш ніж перейти до викладу виноградівської теорії частин мови, яка здобула популярність і визнання не тільки у радянському мовознавстві, а й серед переважної більшості зарубіжних мовознавців навіть різної орієнтації, перекажемо короткий нарис історії розробки питання про частини мови у традиційному вітчизняному мовознавстві, який подає В. В. Виноградов у праці «Русский язык. Грамматическое учение о слове»⁴.

У традиційній вітчизняній граматиці, пише він, що відображає вплив античних і західноєвропейських граматик, спочатку налічувалося вісім, потім дев'ять, а

¹ Щерба Л. В. Знач. праця, с. 66.

² Там же.

³ Див.: Виноградов В. В. Современный русский язык. Введение в грамматическое учение о слове, с. 108.

⁴ Див.: Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове, с. 39—41.

тепер — з включенням часток, — як звичайно, виділяється десять частин мови: 1) іменник, 2) прикметник, 3) числівник, 4) займенник, 5) дієслово, 6) прислівник, 7) прийменник, 8) сполучник, 9) частки і 10) вигуки.

Крім того, дієприкметники і дієприслівники то розглядаються у складі форм дієслова, то відносяться до змішаних, перехідних частин мови, то вважаються особливими частинами мови (в такому разі кількість частин мови зростає до дванадцяти).

Кількість частин мови в ученнях деяких лінгвістів ще більше зростає. Так, акад. О. О. Шахматов вводив у коло частин мови префікс (наприклад, *пре-, наи-* і тому под.) і зв'язку. У нього виходило чотирнадцять частин мови. Якщо цей перелік доповнити різними іншими претендентами на роль частин мови, які висувалися останнього часу (йдеться про Л. В. Щербу), наприклад, категорією стану, питальними словами і частками, частками відокремлюючими, то кількість частин мови в російській мові перейде за двадцять.

Але з такою ж легкістю, з якою кількість частин мови зростає в граматичних теоріях одних лінгвістів, вона зменшується в концепціях інших.

Багато хто з граматистів (наприклад, О. О. Потебня, П. Ф. Фортунатов, О. М. Пешковський) заперечував у числівників і займенників наявність граматичних ознак окремих частин мови, спираючись на те, що числівники і займенники за своїми синтаксичними особливостями близькі до таких категорій, як іменники, прикметники і прислівники. З цього погляду кількість основних, самостійних частин мови вже зменшується на дві і зводиться до восьми. Проте і серед цих восьми частин мови також виявляються сумнівні, неповноправні. Легше всього у вигуків заперечити право називатися частинами мови. Крім вигуків, з груп частин мови легко випадають службові слова. Дослідники (наприклад, Д. М. Кудрявський), які дотримувалися погляду О. О. Потебні на повний семантичний паралелізм частин мови і членів речення, завжди відмовляли у званні частин мови службовим, зв'язуючим словам, тобто прийменнику, сполучнику і частці. У таких дослідників кількість частин мови обмежується чотирма основними: іменником, прикметником, дієсловом і прислівником. Якщо лінгвістичний скептицизм простягається далі, то піддається сумніву право

прислівників на звання самостійної частини мови. Отже, уціліють тільки три частини мови: іменник, прикметник і дієслово. Але дехто, наслідуючи античну традицію в ототожненні іменника і прикметника, виділяв усього дві частини мови. З цих двох навіть право дієслова називатися частиною мови ставилося під сумнів. «Такі коливання в ученні про частини мови. Між різними поглядами лінгвістів з цього питання — «дистанція огромного размера»¹, — закінчує В. В. Виноградов.

Сам В. В. Виноградов розглядав частини мови як лексико-граматичні розряди слів: «Слово являє собою внутрішню конструктивну єдність лексичних і граматичних значень»². Виділення таких структурно-семантичних типів слів, на його думку, може внести ясність в учення про частини мови. Сюди не належать ні модальні слова, ні вигуки, ні зв'язки, ні частки. Коло частин мови у нього обмежується словами, здатними виконувати номінативну функцію або бути вказівними еквівалентами назв. На цій основі частини мови розпадаються насамперед на дві великі групи, що відрізняються одна від одної ступенем номінативної самостійності, системами граматичних форм і характером синтаксичного вживання. До однієї групи належать категорії імен, категорія займенників і категорія дієслова, до другої — категорія прислівника. Зв'язок прислівників з іменами тісніший, ніж з дієсловом та його формами. Про це свідчить безперервний процес пересування іменних форм в систему прислівників. Далі йде категорія стану, право називатися частиною мови якій надав Л. В. Щерба: «Зміни в будові російської мови, пов'язані з історією зв'язки (так званого «допоміжного» дієслова), привели до утворення особливої частини мови — категорії стану. Ця частина мови виникла на основі граматичного перетворення цілого ряду форм, які стали вживатися виключно або переважно в ролі призв'язкового предиката. Під цю категорію стану почали підводитися «предикативні прислівники» (типу: *можно, совестно, стыдно* та інші под.), короткі форми (вроді: *рад, газд*), що відірвалися від категорії прикметників, деякі

¹ Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове, с. 41.

² Там же, с. 15.

форми іменників, що зазнали переосмислення (наприклад: *нельзя, пора* і тому под.).

Через те що зв'язка пережитково зберігала деякі формальні властивості дієслівного слова, то на розвитку категорії стану помітно позначився вплив категорії дієслова¹.

В категорії імен виразно виступає відмінність між іменниками і прикметниками. Сюди ж належить і числівник як наслідок відокремлення категорії кількісних слів — процес, що інтенсивно відбувався в XII—XIII ст. Займенники, що колись, на думку В. В. Виноградова, склали великий клас слів, в історії російської мови зазнали розпаду і занепаду. Більша частина займенникових слів злилася з категоріями прикметників і прислівників, перетворилася в частки, в суто граматичні засоби. Таким чином, сучасна російська мова зберегла лише релікти займенників як особливої частини мови — предметно-особові займенники.

Наведені міркування дозволяють В. В. Виноградову виділити сім частин мови у сучасній російській мові:

I. Імена: іменник, прикметник і числівник.

II. Займенник (у стані розкладу).

III. Дієслово.

IV. Прислівник.

V. Категорія стану.

У структурі речення ці частини мови сполучаються з системою часток мови:

1) Частки у власному розумінні.

2) Частки-зв'язки.

3) Прийменники.

4) Сполучники².

Модальні слова, що утворюють особливий структурно-семантичний тип слів, однією стороною приєднуються до часток мови, а другою — до частин мови. Як уже зазначалося, окреме становище займає вигук.

В. В. Виноградов не раз підкреслював, що ідеальної системи з різкими глибокими гранями між різними типами слів не існує, бо граматичні явища перебувають у постійному русі, переходять з однієї категорії до ін-

¹ Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове, с. 42.

² Див. там же, с. 41—44.

шої, часом дотикаючись різними своїми сторонами до різних категорій.

«Завдання наступного викладу,— писав В. В. Виноградов,— з'ясувати граматичну природу основних типів слів у сучасній російській мові, описати систему частин мови з властивими кожній з них граматичними формами і категоріями, розкрити функції часток мови, намітити головні семантичні розряди всередині категорій модальних слів і вигуків»¹. Видатний мовознавець блискуче виконав поставлене завдання у своїй праці «Русский язык. Грамматическое учение о слове», яка за широтою, глибиною і філігранною витонченістю граматичних характеристик слова поки що не має собі рівних.

В. М. Жирмунський у статті «О природе частей речи и их классификации» твердив, що виноградовське визначення частин мови як лексико-граматичних розрядів слів «бере свій початок у поглядах лінгвістичної школи І. О. Бодуена де Куртене і Л. В. Щерби»². На наш погляд, це надто вузька оцінка вчення В. В. Виноградова про частини мови. Усе сказане вище переконує в тому, що його теорія частин мови увібрала в себе кращі досягнення вітчизняної лінгвістичної думки минулого і сучасного, серед яких насамперед, як нам здається, слід виділити семантико-граматичний аналіз слова школою О. О. Потебні і О. О. Шахматова та його власне граматичне учіння про слово.

Розробка проблеми частин мови, що тісно пов'язана з проблемою морфологічної структури слова і класифікацією словникового складу мови, і зараз перебуває в центрі уваги наукової і нормативної граматики і, отже, має теоретичне і практичне значення: з одного боку, вона розвиває далі граматичну теорію, з другого,— спрямована на викладання мов у середній і вищій школах, підготовку підручників і посібників з граматики.

У граматиках різних мов, переважно у розділах морфології на тій чи іншій основі і більш-менш послідовно визначені і описані граматичні розряди слів — частини мови. І хоч їх кількість, номенклатура, а також саме

¹ Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове, с. 44.

² 36. : Вопросы теории частей речи. На материале различных языков. Л., 1968, с. 17.

визначення поняття частин мови значною мірою різняться між собою не тільки від мови до мови, але часто й в граматиках однієї мови, написаних різними авторами, все ж таки в пошуках сучасних граматистів у цьому питанні можна констатувати чимало спільного як відображення того спільного, що є у граматичній структурі всіх відомих науці мов.

Про виключний інтерес до проблеми частин мови у радянському мовознавстві, крім великої кількості статей і монографій на цю тему, свідчать також три наукові конференції, присвячені дискусійним питанням теорії частин мови, проведені Інститутом мовознавства АН СРСР у післявоєнні роки. Матеріали конференції одержали досить докладне висвітлення у наукових виданнях: «Морфологическая структура слова в языках различных типов» (М.—Л., 1963), «Морфологическая типология и проблема классификации языков» (М.—Л., 1965), «Аналитические конструкции в языках различных типов» (М.—Л., 1965) і, нарешті, остання, підсумовуюча книга цієї серії «Вопросы теории частей речи. На материале языков различных типов» (Л., 1968).

У передмові до останньої праці, де надруковані доповіді і повідомлення, прочитані у грудні 1965 р. в Ленінграді, схарактеризовано кілька методичних підходів і теоретичних напрямків прихильників позитивного вирішення цієї проблеми, якщо залишити осторонь погляди тих, хто вважає питання про традиційні (або «шкільні») частини мови таким, що його в світлі вимог сучасної науки ніколи не можна розв'язати.

Для одних мовознавців (прихильників позитивістської точки зору) частини мови — це лексико-граматичні категорії слів, що об'єднуються за сукупністю усіх властивих слову ознак — семантичних, морфологічних, синтаксичних.

На думку інших, частини мови є категоріями (або класами) формально-граматичними, що визначаються для кожної мови окремо за одними тільки морфологічними особливостями слова, або також і за особливостями його синтаксичних форм і функцій.

Для третіх частини мови — також власне граматичні розряди слів, але такі, що виділяються не лише за зовнішніми формально-граматичними ознаками, а за деякими найбільш загальними граматичними значення-

ми, властивими повнозначним номінативним словам кожної мови.

Дві останні з наведених вище точок зору, зазначається там же, наближаються одна до одної «граматичністю» у підході до вирішення проблеми частин мови, тим часом як першу і третю точки зору якоюсь мірою об'єднує опора на різні семасіологічні критерії встановлення частин мови (лексичне і граматичні значення слова)¹.

Звичайно, сучасне вирішення проблеми частин мови підготовлене попереднім розвитком граматичної думки у нас і за кордоном. На цьому шляху основні труднощі, можна сказати, подолані: вже сама постановка проблеми частин мови, що включала комплекс важливих питань, була певним прогресом у лінгвістичній науці, а доцільність існування у сучасній лінгвістиці поняття частин мови зараз уже ні в кого не викликає сумнівів. Дальша розробка цієї цікавої проблеми — справа майбутнього.

¹ Див.: Вопросы теории частей речи. На материале языков различных типов, с. 3—4.

ПІСЛЯМОВА

Можна говорити про О. О. Потебню — філософа, лінгвіста-історика, індоєвропейста, славіста, фонетиста, діалектолога, етимолога, літературознавця і фольклориста, і навіть перекладача, але він насамперед відомий як мовознавець-мислитель, творець стрункої і довшеної граматичної системи, яка, з одного боку, спрямована у сферу людської думки, а з другого, — в історію мови і живе народне мовлення. Отже, його граматична концепція — це вдалий синтез філософії мови і чистого мовознавства. Саме ці дві лінії наукового пошуку відіграли вирішальну роль у формуванні О. О. Потебні як ученого, саме з них постало те граматичне вчення; яке ми розглянули.

Звичайно, вичерпати його до кінця ми не могли. Доводилося проходити повз цікаві ідеї, цінні знахідки, оригінальні спостереження, які ще мають бути вивчені, бо мета цього дослідження полягала в іншому — дати концептуальність граматичного вчення О. О. Потебні.

З ім'ям Олександра Опанасовича Потебні у вітчизняній лінгвістичній науці пов'язані не тільки видатні відкриття в галузі загального мовознавства, теорії граматики та інших мовознавчих дисциплін, не тільки блискуча реалізація порівняльно-історичного методу — його наукова творчість становить цілий напрямок в історії лінгвістики.

Критично засвоївши ідеї провідної в теоретичному європейському мовознавстві XIX ст. філософсько-лінгвістичної концепції Гумбольдта, а також окремі результати лінгвістичної психології (зокрема Штейнталя), О. О. Потебня створив філософсько-психологічну теорію мови, яка підносилася над подібними теоріями західноєвропейської науки насамперед своїм матеріалістичним спрямуванням. Вона була своєрідним приступом до грандіозної праці, що мала показати історію розвитку думки в слові, участь слова у створенні послідовного ряду систем, які охоплюють відношення людини до реального світу, — до праці «Из записок по русской грамматике». Її не можна назвати суто граматичною працею, вона виходить за

рамки граматики, а її граматичні ідеї — наповнені філософським змістом. Такий шлях наукового пошуку дав змогу О. О. Потебні настільки глибоко розсунути, розширити рамки мови в бік семантики, граматичної структури й індивідуальної психології, що це дало привід вважати його своїм учителем і логікам, і психологам. Але він, особливо у своїх «Записках», не був ні тим, ні другим — він був ученим, наділеним здатністю зберігати почуття міри і не переходити ту межу, за якою зникає мова і починаються позамовні продукти чи категорії чистого розуму, формалістичні викривлення і психологічний волюнтаризм.

Вітчизняна граматична традиція аж до 60—70-х років XIX ст. продовжувала досить широко культивувати (особливо у вузівській і навіть іноді у шкільній практиці) логіко-граматичний підхід у характеристиці співвідношення граматики і логіки, що вів до прямого підпорядкування граматики логіці, а далі — до логічної граматики з її зближенням і ототожненням речення і логічного судження. Глибока і, здавалося б, всебічна критика Штейнталем у середині 50-х років XIX ст. логіко-граматичних побудов, що фактично відроджували основні ідеї загальних, або універсальних граматик XVIII — початку XIX ст., виявилася явно недостатньою. Це добре розумів О. О. Потебня, коли всю силу свого могутнього аналітичного розуму, весь арсенал нищівної критики спрямував проти логіцизму у граматиці. Він переконливо довів теоретичну неспроможність усіх спроб змішування граматики з логікою, показавши, що наука про мову, зокрема граматика, у такій мірі може бути наближена до логіки, як і будь-яка інша наука.

Критика логіко-граматизму О. О. Потебню — видатне явище в історії вітчизняного мовознавства. Вона справила великий вплив на багатьох вітчизняних граматистів і повернула, хоч і не відразу, вітчизняну граматичну думку в бік вивчення історичних закономірностей змін граматичної структури, живих форм національної мови в світлі загальної проблеми розвитку мови і мислення — саме туди, де треба було шукати відповідь на ті животрепетні питання, що їх висунуло мовознавство другої половини XIX ст.

Залишаючи осторонь видатні досягнення О. О. Потебні в галузі філософії мови, виділимо з них тільки одне, що безпосередньо стосується розробленої ним граматичної системи, — він створив психолінгвістичну модель народження слова, речення і частин мови в процесі осягнення людським розумом нескінченно різноманітних явищ і процесів навколишнього світу, творчо застосував і апробував її у своїх власних дослідженнях генетично-еволюційного розвитку граматичної структури східнослов'янських мов від давнини до нашого часу. Якщо ставити питання шир-

ше — його цікавило, як виникла людська мова і що вона собою являла. Саме тут йому потрібна була психологія і спостереження над дитячою мовою. Саме цей етап у дослідженнях О. О. Потебні можна назвати генетичним¹.

Народження слова — це процес утворення уявлень, які ґрунтуються на психічних законах асиміляції, апперцепції й асоціації, процес виникнення образу і поняття; це реалізація поняття в слові, створення останнього на базі внутрішньої форми.

Первісне речення в часі існування безформних слів — це відбиття психологічного судження: воно реалізувалося у первісному слові-реченні, яке являло собою акт апперцепції. Воно зв'язувало дві одиниці думки: пояснюване — психологічний суб'єкт і пояснююче — психологічний предикат. У такому слові-реченні, що передувало утворенню граматичних категорій, словесно виражався тільки присудок, а підмет був нерозчленованим сприйняттям зовнішнього образу, несвідомим питанням, спрямованим на дальшу роботу думки.

Народження частин мови — процес, що йшов за створенням слова і розвивався в надрах речення вищого порядку, того, що прийшло на зміну первісному реченню і характеризувалося сполученням слів. Частини мови — продукт вищого етапу людського мислення, продукт аналітичної свідомості, що вже вміє відокремлювати субстанцію від численних атрибутів. Механізм розвитку частин мови такий: спочатку було первісне синкретичне ім'я, або первісний дієприкметник, що втілював у собі два протилежних начала майбутніх частин мови — імені і дієслова. Прийшовши в дію, цей «механізм» (який можна порівняти з величезним маховиком), дедалі набираючи швидкості і створюючи відцентрові сили, почав скидати з себе одну за одною частини мови.

Отже, є слово, є речення, є частини мови — є необхідні елементи досить розвиненої людської мови, у центрі якої стоїть (хай ще недосконало) граматична система. Дальший її розвиток — це шлях удосконалення, виникнення нових граматичних форм і категорій, шлях, що вже сягає в історію розвитку окремих мов, більш-менш доступну для дослідника. На місце гіпотез і здогадів стає граматична теорія, міцно підкріплена незаперечними фактами з історії мови, її сучасного стану у книжному і усному різновиді. Цей найважливіший період у науковій творчості О. О. Потебні

¹ Треба мати на увазі, що О. О. Потебня вживає термін «психологічне» у власному розумінні. У нього йдеться про психологію не як альтернативу логіці взагалі, а про логічні закономірності в контексті функціонування свідомості у всьому реєстрі її проявів від чуттєвих образів до абстрактної рефлексії.

можна назвати історичним. Тут у повній мірі розкрився блискучий талант ученого-граматиста, дослідника історичних закономірностей і тенденцій у розвитку східнослов'янської граматичної системи. Наслідком напруженої роботи ученого в цей період були такі видатні досягнення, що стали надбанням вітчизняного мовознавства.

У галузі слова: глибока характеристика семантичної структури слова, що й досі не має рівної; учення про корінь слова, про граматичну форму; учення про граматичну категорію, що міцно увійшло у широкий науковий обіг і вузівські підручники.

У галузі речення: виділення предикативності як однієї з основних ознак речення; теоретичне обґрунтування зв'язку членів речення з частинами мови; характеристика членів речення — головних і другорядних; учення про розвиток структури простого речення; учення про історичну співвідносність паратаксису і гіпотаксису.

У галузі частин мови: учення про еволюцію частин мови; семантико-синтаксична характеристика частин мови.

Граматику О. О. Потебні позбавлена традиційних кордонів між морфологією і синтаксисом. Проте це зовсім не означало, що учений заперечує такий поділ і його наукову доцільність або ж, що він не бачив специфіки обсягу і завдань синтаксису в його протиставленні морфології. Справа стояла інакше. О. О. Потебня від вироблення загальних визначень граматики, до того ж сформульованих у зв'язку з його критикою логіко-граматизму, відразу ж узявся за вивчення важливих процесів формування граматичної будови східнослов'янських мов, яке, на жаль, довести до кінця не вдалося ні йому, ні тим, хто працював після нього. Тому чіткі наукові визначення морфології і синтаксису, очевидно, мали скластися в кінці цього дослідження, а зараз були завчасними. А тимчасом, досліджуючи процеси становлення і розвитку східнослов'янської граматичної системи, учений спрямував свої зусилля насамперед на синтаксис. Тому О. О. Потебня у I, II і III томах своєї відомої праці «Из записок по русской грамматике» виступає переважно як синтаксист. Так, синтаксис стає основним об'єктом його граматичних студій, але аж ніяк не центром його граматичної концепції, як вважали М. К. Груньський, В. В. Виноградов та ін., хоч учений іноді й допускав зближення питання синтаксичної системи з поняттям загального семантико-смыслового контексту мовлення і далі, як більшого цілого, — з поняттям національної мови.

У синтаксисі О. О. Потебні знайшли яскраве втілення ті загальні принципи, на яких стоїть уся його граматична система і які він уперше висунув у вітчизняному мовознавстві: принцип історичної міяливості граматичних форм і категорій (ширше — принцип іс-

торизму граматичної системи); принцип структурно-системної спаяності і співвідносності усіх елементів мови як закономірного структурного взаємозв'язку і взаємозалежності всіх основних граматичних категорій — слова, частини мови, члена речення, речення, тобто принцип системності граматичної будови. Він заклав міцні підвалини історичного синтаксису східнослов'янських мов.

Грамматична концепція О. О. Потебні — видатне явище в історії вітчизняного і світового мовознавства. Вона вся — у русі, в динаміці, в мінливості, у взаємопереходах, у народженні і відмиранні старого. Вона вся пронизана палкою вірою у безмежні можливості людського розуму і великою любов'ю до людини. В її основі лежить жвава людська думка.

Про О. О. Потебню у вітчизняній літературі написано дуже багато. Бібліографія праць, безпосередньо присвячених ученому, а також тих, де використані його твори, укладена В. Ю. Франчук, налічує 619 позицій¹. Отже, мабуть настав час вводити у науковий обіг слово «потебнезнавство» як назву окремої дисципліни нашої мовознавчої (і — ширше — філологічної) науки, яка вже має у своєму розпорядженні солідні праці і яка дедалі буде поповнюватися новими роботами. «Та все ж про нього далеко не все сказано. Його дослідження подібні до тих творів мистецтва, що не старіють, незважаючи на постійну зміну напрямів і мод, в яких щоразу відкривається щось нове»², — зазначає Ф. П. Філін.

Ім'я О. О. Потебні міцно вписане в історію прогресивної філологічної вітчизняної і світової думки. Його багатогранна наукова творчість створила філологічну школу Потебні, на прапорі якої можна написати: «Думка та її реалізація в слові». Вона здобувала і здобуває зараз дедалі більше прихильників і шанувальників, надихала і надихає творчість багатьох поколінь вітчизняних мовознавців, зокрема мовознавців радянського часу, сприяє розвитку російської і української культур і мов, їх братнім зв'язкам і єднанню, розвитку світової прогресивної культури і науки.

¹ Див.: Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. К., 1975, с. 47—89.

² Філін Ф. П. О. О. Потебня і сучасне мовознавство. — «Мовознавство», 1975, № 5, с. 3.

ЗМІСТ

Передмова	3
ФІЛОСОФІЯ МОВИ	5
СЛОВО	41
Семантична структура слова	52
Грамматична форма і граматична категорія	59
Співвідношення етимологічних і синтаксичних форм	73
Рух у сфері граматичних форм	81
РЕЧЕННЯ	97
Грамматика і логіка, речення і судження	105
Апріорно-граматичні визначення речення і його членів	112
Психологічна природа речення	138
Підмет, його визначення і граматичне вираження	143
Грамматичний атрибут	147
Атрибут у присудку	161
Обставина	164
Грамматичний об'єкт	168
Зв'язка	171
Розвиток структури речення	175
ЧАСТИНИ МОВИ	204
Іменник	215
Прикметник	220
Дієприкметник	227
Дієприслівник	231
Займенник	232
Числівник	234
Прислівник	236
Дієслово	238
Інфінітив	260
Службові частини мови	263
Післямова	298

АЛЕКСАНДР ИВАНОВИЧ
БЕЛОДЕД

**ГРАММАТИЧЕСКАЯ
КОНЦЕПЦИЯ
А. А. ПОТЕБНИ**

(на украинском языке)

Киев, Издательство при Киевском
государственном университете
издательского объединения «Вища школа»

Редактор Л. Л. Шербатенко. Обложка худож-
ника И. К. Заруби. Художний редактор Ю. О. Са-
ранча. Технічний редактор Н. М. Бабюк. Корек-
тори А. І. Бараз, Н. Я. Закутна.

Информ. бланк № 2379

Здано до складання 18.II 1976 р. Підписано до
друку 13.04 1977 р. Формат 84×108^{1/32}. Папір дру-
карський № 1. 15,96 умовн. друк. арк. 16,73 обл.-
вид. арк. Тираж 1000 прим. Видавн. № 806-к.
БФ 07718. Зам. 6-3360. Ціна 2 крб. 68 коп.
Видавництво при Київському
державному університеті,
видавничого об'єднання «Вища школа»,
252001, Київ-1, вул. Хрещатик. 4.

Надруковано з матриць Головного підприємства
республіканського виробничого об'єднання «Полі-
графкнига» Держкомвидаву УРСР. Київ, Дов-
женка, 3, в Київській книжковій друкарні наукової
книги, Київ, Репіна, 4. Зам. 7-442

НБ ПНУС

398061